

ЄВРОПЕЙСЬКІ
ІСТОРИЧНІ
СТУДІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№17 – 2020

EUROPEAN
HISTORICAL
STUDIES

ACADEMIC JOURNAL

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 29 жовтня 2020 р.)

Європейські історичні студії: науковий журнал. – № 17. – К., 2020. – 183 с.

ISSN 2524-048X

<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17>

УДК 94

Тематика згідно з галуззю науки «07.00.00 – Історичні науки» відповідно до чинного переліку галузей наук. Висвітлюються європейські інтеграційні процеси, зовнішня політика країн Європейського Союзу, євроінтеграція України, європейська історія та міжнародні відносини.

Редакційна колегія

Коларж П., д-р габілітований, проф. (Університет м. Констанц, ФРН) (голова редколегії)

Машевський О. П., д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка) (заступник голови редколегії)

Купчик О. Р., к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка) (заступник голови редколегії)

Пількевич В. О., к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка) (відповідальний секретар)

Коваль А. П., к.і.н., ас. (КНУ імені Тараса Шевченка) (технічний редактор)

Банті Р., доктор філософії (Історія) (Міністерство освіти Ізраїлю, Єрусалим, Держава Ізраїль)

Біленький С., доктор філософії (Історія), доц. (Університет Торонто, Канада)

Власенко В. М., к.і.н., доц. (Сумський державний університет)

Грубінко А. В., д-р іст. наук, проф. (З національний університет)

Городня Н. Д., д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Гасимли М., Джафар огли, д-р іст. наук, проф. (Бакинський Державний Університет, Азербайджанська Республіка)

Добронські Ч. А., д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)

Зихович Д., доктор філософії (історія), доц. (Університет Мічегану, США)

Йокубаускас В., д-р гуманітарних наук (Історія), старший наук. співроб. (Клайпедський університет, Литовська Республіка)

Казакевич О. М., д-р іст. наук, доц. (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, проф. (Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Конта Р. М., д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Кожокару Л. Д., д-р іст. наук, доц. (Державний університет Молдови, Республіка Молдова)

Латиш Ю. В., к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Мартинів А. Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАНУ)

Малько В., доктор філософії (Історія) (Каліфорнійський університет, Фресно, США)

Миронович Є., д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)

Мордвінцев В. М., д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Патриляк І. К., д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Перга Т. Ю., к.і.н., ст. наук. співроб. (ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»)

Рахно К. Ю., д-р іст. наук, ст. наук. співроб. (Інститут народознавства НАН України, Інститут керамології)

Руккас А. О., к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Сава-Чайка Е., д-р філософії (Історія) (Вища школа міжнародних відносин і американістики, Варшава, Республіка Польща)

Чолій С. В., к.і.н., доц. (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка до поширення через мережу Інтернет

Електронний журнал Європейські історичні студії включений до переліку електронних фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки» (категорія Б).

(Наказ МОН України від 28.12.2019 № 1643 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 16 грудня 2019 року»).

Рецензенти:

Дьомін О. Б., д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. Мечникова)

Потехін О. В. д-р іст. наук, проф. (ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»)

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Тел. (044) 239 34 24, 066 360 00 80 e-mail: europaean_studies@ukr.net , olegmashev@ukr.net

Сайт журналу: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>

Засновник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Видавець: історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Періодичність наукового видання – тричі на рік

Recommended by the Academic Council of Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv to spread through the Internet (Protocol № 6 of October 29, 2020).

European Historical Studies: Scientific Journal. – № 17. – Kyiv, 2020. – 183 p.

ISSN 2524-048X

<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17>

UDC 94

Topics under the branch of science "07.00.00 – Historical sciences" according to the current list of sciences. Highlights European integration processes, foreign policy of the European Union, the European integration of Ukraine, European history and international relations.

Editorial Board

Kolarz, P. – Dr. habil. (History), Professor (University of Konstanz, The Federal Republic of Germany) (Chairman of Editorial Board)

Mashevskiy, O. – Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Deputy Chairman of Editorial Board)

Kupchyk, O. – Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Deputy Chairman of Editorial Board)

Pilkevych, V. – Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Executive Secretary)

Koval, A. – Ph.D. (History), Assistant Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Technical editor)

Banti, R. – Ph.D (History), (Ministry of Education of Israel, Jerusalem, The State of Israel)

Bilenky, S. – Ph.D (History), Associate Professor (University of Toronto, Canada)

Cojocaru, L. – Dr. habil. (History), Associate Professor (State University of Moldova, Moldova)

Choliy, S. – Ph.D. (History), Associate Professor (National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine)

Dobronski, Ch. – Dr. habil. (History), Professor (University of Bialystok, The Republic of Poland)

Gasimli M. Jafar oglu. – Dr. habil. (History), Professor (Baku State University, The Republic of Azerbaijan)

Horodnya, N. – Dr.habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Hrubinko, A. – Dr.habil. (History), Professor (Ternopil National Economic University, Ukraine)

Jokubauskas, V. – Ph.D. (History), Senior Research Fellow (Klaipeda University, The Republic of Lithuania)

Kazakevych, O. – Dr. habil. (History), Associate Professor (National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine)

Konta, R. – Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Kotliar, Yu. – Dr. habil. (History), Professor (Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine)

Latysh, Yu. – Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Martynov, A. – Dr. habil. (History), Professor (Institute of History of Ukraine NASU, Ukraine)

Malko, W. – Ph.D. (History), Associate Professor (University of California, Fresno, United States of America)

Myronovych, E. – Dr. habil. (History), Professor (University of Bialystok, The Republic of Poland)

Mordvintsev, V. – Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Patryliak, I. – Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Perga, T. – Ph.D. (History), Senior Research Fellow (State Institution "Institute of World History of NAS of Ukraine")

Rakhno, K. – Dr. habil. (History), Senior research fellow (the Ethnology Institute of Ukraine NASU, Ukraine).

Rukkas, A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)

Sawa-Czajka, E. – Ph.D. (History), Associate Professor (History), (The Academy of International Relations and American Studies, The Republic of Poland)

Vlasenko, V. – Ph.D. (History), Associate Professor (Sumy State University, Ukraine)

Zychowicz, J. – Ph.D (History), Associate Professor (University of Michigan, United States of America)

Electronic journal «European Historical Studies» is included in the list of professional electronic journals of Ukraine, in which can be published results of dissertations for degree of doctor and candidate of sciences, speciality «historical science».

(Order of Ministry of Education Ukraine from 28.12.2019 № 1643 "On Approval of decisions concerning the Certifying Board of the Ministry of academic councils of 16 December 2019")

Reviewers:

Diomin, O. B. Dr. habil. (History), Professor (Odessa Mechnikov National University);

Potiekhin O. V. Dr.habil. (History), Professor, Chief Researcher (Institute of World History NASU)

Editorial address:

01601, 60 Volodymyrska Str., City of Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries

Phone: (044) 239 34 24, 066 360 00 80, e-mail: european_studies@ukr.net , olegmashev@ukr.net

Web-page: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Publisher: Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries

Frequency of scientific journal – three times a year

ЗМІСТ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

- Mariia Georgieva.** Changes in the material and technical equipment of the agricultural sector of the Bulgarian economy in the context of deepening of European integration relations6
- Андрій Мартинов.** «Спогади європейця» Жанна Монне, як джерело з історії європейської інтеграції22

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

- Сергій Лучканин.** Румунські історичні реалії в романі «Альпи» (трилогія «Прапорonoсці») Олеса Гончара *sub specie contemporaneitatis* (з погляду сучасності): реальність і данина добі38
- Володимир Мартиненко.** Організація прийому та розміщення німецьких біженців з окупованих регіонів СРСР на території Німеччини у 1944 р.50
- Oleksii Otkydach.** Descriptions of the cult of the Aztec god Tezcatlipoca in sources of Spanish origin68
- Тетяна Перга.** Перед великою мандрівкою: Пласт у Німеччині в другій половині 1940-х років.....74
- Олег Разиграєв.** В'язниця «Святий Хрест» у контексті пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої: вибрані аспекти організації та діяльності (1918–1939 рр.).....89
- Ігор Срібняк, Мілана Срібняк, Віктор Шнайдер.** Український аматорський театр у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (осінь 1915 – зима 1917 рр.).....108
- Павло Чуткий.** Залучення ЮНЕСКО та міжнародних неприбуткових організацій при збереженні історичної пам'яті та культурного спадку у Пакистані.....155
- Василь Яблонський.** Ідея соборності в суспільно-політичній діяльності Державного центру УНР у 1920 – 1930 рр.166

CONTENTS

EUROPEAN INTEGRATION: PAST AND PRESENT

- Mariia Georgieva.** Changes in the material and technical equipment of the agricultural sector of the Bulgarian economy in the context of deepening of European integration relations6
- Andrii Martynov.** «Memoirs of a European» Jean Monnet as a source on the history of European integration22

ACTUAL PROBLEMS OF EUROPEAN HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Serhii Luchkanyn.** Romanian historical realities in the “Alps” (The “Guide-on Bearers” trilogy) by Oles Honchar (from a modern perspective): Reality and Tribute to the Epoch.....38
- Volodymyr Martynenko.** Organization of reception and accommodation of German refugees from the occupied regions of the USSR in Germany in 1944.....50
- Oleksii Otkydach.** Descriptions of the cult of the Aztec god Tezcatlipoca in sources of Spanish origin68
- Tetiana Perga.** Before the great journey: Plast in Germany in the second half of the 1940s.....74
- Oleh Razyhrayev.** The Holy Cross prison in the context of the penitentiary system of the Second Polish Republic: selected aspects of organization and activity (1918–1939).....89
- Ihor Sribnyak, Milana Sribniak, Viktor Schneider.** Ukrainian amateur theatre in Ukrainian POWs camp Wetzlar, Germany (Autumn 1915 – Winter 1917)..... 108
- Pavlo Chutkyi.** The involvement of UNESCO and international non-profit organizations in preserving historical memory and cultural heritage in Pakistan 155
- Vasyl Yablonskyi.** Concept of “sobornist” in public activity of the State Center of Ukrainian People’s Republic in exile in 1920s – 1930s 166

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 94(497.2):338.43

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.1>

Mariia Georgieva,

Ph.D. (History),

*Associate Professor of the Department
of Theory and History of State and Law
National University of Transport, Kyiv*

CHANGES IN THE MATERIAL AND TECHNICAL EQUIPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE BULGARIAN ECONOMY IN THE CONTEXT OF DEEPENING OF EUROPEAN INTEGRATION RELATIONS

Abstract. *The article highlights the experience of Bulgaria in the field of public administration and regulation of logistical support of the agricultural sector of the economy under European integration conditions. The legislative bases of support of the national agricultural machine-building are analyzed with the aim of determining the factors of increasing the efficiency of agrarian production, depending on its logistical support in the conditions of European integration. In the course of the study, extensive methodological tools were used, in particular, methods of analysis and synthesis, generalization, unity of logical and historical approaches, comparative law, historical law and formal law. Main results: It has been found that in order to ensure high efficiency of agricultural production, a wide range of Bulgarian production equipment should be created. State support was provided by financing targeted programs aimed at improving the logistical base of the Bulgarian village. The state policy of promoting the development of innovative activity of agricultural producers has been investigated. Practical meaning: The author's proposals to improve the logistics and increase the efficiency of agricultural machinery use by agricultural producers can be used in the formation of national state support policy in the formation of the material base of the Ukrainian village. Originality: For the first time in the Ukrainian historiography the Bulgarian experience of logistical support of the agrarian producer in the conditions of European integration has been investigated and generalized. The scientific novelty is to substantiate the Bulgarian experience in organizing the system of state support for logistics and supply of the agricultural sector of the economy. The structure of logistical support of the Bulgarian village is revealed through the system of legislative acts and targeted programs. The regularities of state support of logistical support of agriculture have been studied. It is substantiated that the logistics of agricultural production affects its efficiency and effectiveness.*

Keywords: *agricultural sector of economy, Bulgaria, commodity producer, European Union, integration, governance.*

The formation of modern agrarian policy of Bulgaria is taking place against the background of the deep socio-economic crisis. In this regard, the orientation of the state agrarian policy should be based on the need to create conditions to ensure effective stimulation of agriculture in order to meet the needs of the population of the country for its products, high motivation of agricultural workers, proper pricing, improvement of financial and credit relations, market relations in AIC, solution of social problems of the Bulgarian village, formation of material and technical base of agriculture, etc.

Logistical support of agricultural producers was an important prerequisite for proper organization of the production process. Without it, the production of agricultural products, the supply of foodstuffs to the population and agricultural raw materials is impossible. Without the proper equipping of agrarian farms with various agricultural machinery (machinery, aggregates, equipment) it is unlikely that one can expect the amount of agricultural production that is necessary to satisfy the needs of the Bulgarian population. So, inevitably the development of such sectors of the national economy, which are intended to provide various (and especially from logistical support) requests of agricultural producers, was necessary and extremely important. In turn, timely provision of agricultural products to agricultural producers, as well as keeping them in good technical condition, created conditions for increasing agricultural production, and thus strengthening the country's food security.

At the present stage, the logistics of agriculture is a complex set of relationships that cover the activities of agricultural machinery manufacturers, logistics companies (including intermediaries), based on various forms of ownership.

The problems of material, technical and technological support for agricultural producers, the current state of agricultural machinery, the modernization of the machine-tractor fleet of agricultural enterprises, were constantly discussed in scientific publications. The following scientists investigated the issues of logistical support: D. Ruscheva [15], I. Penkov [13], I. Tutyundzhiev [17], D. Vachkov [3, 4], M. Anastasova [1] and others. Unfortunately, the problems of legal regulation of logistical support of agricultural enterprises have received little attention.

The Aim of the Study is to determine, on the basis of a scientific analysis of the measures of the Bulgarian state authorities on the reform of the logistical base of the Bulgarian village, the historical and legal conditions and regularities of state regulation of the technical equipment of agricultural production.

The purpose of the article is to highlight the problems of logistics of agricultural enterprises in the European integration environment.

At the legislative level, the relevant social relations were regulated by both general and special normative acts, in particular the Laws of Bulgaria "On Encouragement of the Development of the Bulgarian National Machine Building for the Agroindustrial Complex" of 7 February 2007, "On Protection of the Rights of Buyers of Agricultural Machines" of 5 June 2008, "On the System of Engineering and Scientific and Technical Support of the Agroindustrial Complex of Bulgaria" of October 5, 2008 [8, p. 26]. These regulations define the main directions of the state policy of priority development of the Bulgarian agricultural machinery, as well as its principles, forms, methods, organizational and economic levers aimed at the creation,

testing, production, implementation, use and maintenance of technical means for the agro-industrial complex.

The task of improving the material and technical support of agriculture was to be decisive in the development of agrarian policy of the state. In Art. 4 of the Law sets out the ways of realizing the main priorities of the state agricultural policy. Thus, the re-equipment of the logistical base of agricultural enterprises had to be carried out by improving long-term crediting, partial compensation of the cost of complex agricultural machinery at the expense of the State Budget of Bulgaria, the system of financial leasing, supporting the development of infrastructure of logistical support [4, p. 177].

In practice, the state support programs adopted under these legislative acts did not operate. Also, at the state level there has not been defined a strategy for the implementation of economic policy for logistical re-equipment of Bulgarian agriculture.

The lack of a systematic approach to solving the problems of logistical support of the Bulgarian village in the current market conditions has led to the fact that this problem has become national in recent years. Thus, the logistics of agriculture has been deteriorating every year. In 1990, agricultural enterprises accounted for 495 thousand units. tractors, and in 2012 their number was 151 thousand; of combine harvesters in 1990 - 107 thousand, in 2012 - 32 thousand, trucks in 1990 - 296 thousand, and in 2012 - 96 thousand [17, p. 104]. The number of other agricultural machines and implements has decreased significantly. The unfavorable economic situation during the years of reformation in the agro-industrial complex of Bulgaria, the disparity in prices for agricultural and industrial products have led to a significant decline in the purchasing power of the vast majority of agricultural producers. The result of the agrarian and land reform in Bulgaria is that today most agricultural enterprises are based on private ownership of land and property.

However, the question of improving the legal status of state and communal agricultural enterprises remained: the agricultural research institutions, research farms of educational and scientific institutions, state variety testing stations and sorting plots, breeding special farms and equestrian plants, farms that cultivated plants, elite seed varieties and more. These enterprises were directly subordinated to the Ministry of Agriculture and Food of Bulgaria, the Academy of Agricultural Sciences of Bulgaria (hereinafter - AASB). According to the State Statistics Service of Bulgaria, the number of state agricultural enterprises amounted to 294 as of 2013, ie they accounted for 0.6% of the total number of agricultural enterprises of various forms of management [2, p. 71].

The need for further development of the agroindustrial complex, increasing the volume of production of competitive agricultural products and promoting it to world markets, the need to guarantee the food security of the country and other factors led to the need to use scientific products created by the NSA.

Currently, the Academy's network is comprised of 90 scientific institutions, including 10 national scientific centers, 32 industry and zonal institutes. The latter is subordinated to 42 state research stations, 2 research centers, 1 research field. In addition, 38 SOEs, research farms and four other organizations are directly subordinated to the AASB [2, p. 112].

The state should not only control, but also promote the development of such state-owned enterprises. On the level of development of breeding stock (for the creation of breeding animals, breeding new breeds of livestock) and breeding (breeding and cultivation of elite varieties of crops) increased the volume of production of products of animal and vegetable origin, improving its competitiveness in both domestic and world markets. The state should continue to promote the development of such enterprises in the agricultural sector of the economy, since the main task of these enterprises was to ensure food security and food independence of the country. And hence in the conditions of market relations in the interests of the whole society under the control of the state should always be the activity of specialized state agricultural enterprises.

Returning to the problems of logistical support, it should be noted that the machinery and tractor fleet of most state-owned agricultural enterprises can be characterized by the following indicators: (a) a high proportion of morally and physically worn machinery; (b) low technical readiness of the tractor fleet; (c) high frequency of failures of technical means during the period of work; (d) the inconsistency of the allocation of available technical means to the requirements of innovative technologies for growing agricultural crops; (e) mismatch of technical capabilities of the existing material and technical base to the structure and scope of work. The material and technical base of these enterprises, created in previous years, was declining. In the structure of the machinery and tractor fleet, a large proportion of tractors and other machinery have been in operation for more than 10 years [16, p. 34]. The number of fixed assets in agricultural enterprises decreased from year to year, and the load per unit of machinery increased accordingly. Therefore, issues related to the logistics of state-owned agricultural enterprises have become particularly relevant.

At the legislative level, namely in the Laws of Bulgaria “On the state support of the agriculture of Bulgaria” of July 16, 2009, “On the basic principles of the state

agricultural policy for the period up to 2015” of November 28, 2009, logistics of agricultural enterprises it was proposed to carry out by means of long-term crediting, partial compensation of the cost of complex agricultural machinery at the expense of the State Budget of Bulgaria, development of leasing relations and creation of agricultural servicesing cooperatives [1, p. 310). However, the real need for state-owned agricultural enterprises to be taken into account, taking into account the specific nature of their management and the particular legal situation, had to be taken into account.

The activity of state agricultural enterprises was mainly regulated by the provisions of the Bulgarian Commercial Code of January 16, 2003, although the need for the adoption of a special law "On State Agricultural Enterprises" was repeatedly emphasized in scientific legal and economic works [8, p. 118].

In order to determine whether it is possible to provide logistical support to state agricultural enterprises with the proposed means, let us consider the concepts and features of such enterprises, as well as the legal regime of their property.

A state agricultural enterprise is an independent economic entity created by the decision of a competent authority of the state or local self-government to meet public needs for products of plant and animal origin through the systematic implementation of production, scientific, technical, trade and other activities in the manner provided the legislation of Bulgaria [5, p. 94].

The state agricultural enterprise operated on the basis of state ownership, had the status of a legal entity, carried out production (producing food, food and raw materials of animal and vegetable origin) and business activities for profit.

Signs of a state agricultural enterprise:

1) it is an independent entity in the agrarian sector of the economy, which had the status of a legal entity - had an independent balance sheet, current and other accounts in the institutions of banks, a seal with its name and identification code;

2) it was created by decision of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Bulgaria or the Presidium of the National Academy of Agrarian Sciences of Bulgaria in an administrative order on the basis of a separate share of state property;

3) the property of the state agricultural enterprise was in the state ownership and was assigned to it by the right of economic management or operational management;

4) such an enterprise acted on the basis of a charter approved by the owner of his property. The charter contained information on the name and location of the enterprise, the purpose and object of its activity, the size and procedure of formation of the authorized and other funds, the procedure for distribution of profits and losses, the management and control bodies, their competence, the conditions for

reorganization and liquidation of the enterprise. The charter was developed on the basis of the Exemplary, approved by the order of the Ministry of Agriculture and Food of Bulgaria "On approval of the exemplary statute of the state enterprise, which is within the sphere of management of the Ministry" of December 12, 2008;

5) it was a specialized agricultural enterprise, as it specialized in the production of homogeneous products. The activities of such enterprises can be directed not only to the cultivation of agricultural products, their processing and sale, but also to the implementation of national and regional production and scientific and technical programs and the development of agriculture in general;

6) it is a large production agricultural enterprise with a high culture of production, which was provided by highly qualified specialists in the field of agriculture;

7) direct management of the state agricultural enterprise was carried out by the director with which the owner concluded an employment contract;

8) the reorganization or liquidation of such an enterprise was carried out by the decision of the owner [5, p. 95].

The agrarian and legal literature also identifies such basic specific features of a state agricultural enterprise as an organizational form of conducting commodity agricultural production: (a) the use of land as the main means of production and (b) the object of activity - production, processing and sale of agricultural products [10, p. 38]. It should be noted that the above traits are inherent not only to state agricultural enterprises, but also to all other agricultural producers.

Under the legal regime of property, enterprises understood the legal procedures and conditions for the acquisition (appropriation) of property, the exercise of certain powers of ownership, management of property, and its legal protection by certain entities. Hence, the legal regime of property of state-owned enterprises is the rules, opportunities, limits of "domination" over certain property established by normative acts [13, p. 82].

Article 139 of the Bulgarian Commercial Code stipulates that property is a set of things and other values (including intangible assets) that have been valued, produced or used in the activities of economic entities and reflected in their balance sheets or taken into account in other statutory forms of property accounting these subjects [16, p. 109]. In the classification of types of property should pay attention to the division of property into movable and immovable. The real estate included land, subsoil, separated water bodies and everything related to land: forests, perennial plantations, buildings, structures.

The Bulgarian legislation defines the main sources of formation of property of business entities. Yes, according to Art. 140 of the Code, it can be formed from the following sources: monetary and material contributions of the founders; income received from the sale of products (works, services); income from securities; capital investments and budget subsidies; proceeds from the sale (leasing) of property (complexes) belonging to them; acquisition of property of other entities; loans from banks and other creditors; free and charitable contributions, donations from organizations and citizens; other sources not prohibited by law [16, pp. 109-111].

The property of a state agricultural enterprise was assigned to it under the right of economic management, which was a real right of the entrepreneur who owned, used and disposed of the property assigned to him by the owner (his authorized body), with the limitation of the authority to order certain types of this property. The limitation of such powers was that the state agricultural enterprise had no right to alienate, to force property objects belonging to fixed assets, to lease whole property complexes of structural units and subdivisions without the prior consent of the body to which the enterprise belonged. .

Therefore, in comparison with other forms of rural economy, the state agricultural enterprise had additional restrictions in its powers, namely:

1) founders (such enterprises are forbidden to create entrepreneurial structures and participate in them);

2) regarding the disposal of property assigned to it on the right of economic management (it is forbidden to transfer property to any person free of charge; the alienation of fixed assets should be carried out only on a competitive basis and with the consent of the authority authorized to manage state property - the branch ministry (departments) , the state economic association;

3) regarding the disposal of profit (the enterprise can dispose of it only in accordance with the requirements of the law and the provisions of the charter);

4) concerning the conclusion of business contracts (obligatory acceptance of such a contract by the enterprise and conclusion of a state contract).

Having considered the concepts, features and features of the legal regime of property of state agricultural enterprises, we can turn to the question of their logistics.

According to Art. 4 of the Law on re-equipment of the logistical base of agricultural enterprises had to be implemented by improving long-term lending. At the present stage of agricultural development, the crediting of agricultural enterprises is an important and necessary form of financial assistance to producers in carrying out their production, economic and business activities. Its necessity was dictated by the following conditions: a) seasonal gap between current production costs and the

flow of resources; b) inflationary processes, which led to the depreciation of the funds that the farms would have received after the sale of the products produced by them, to the increase in the prices of material and technical means of production; c) the need to develop the material and technical base of the farms themselves, regardless of the expected profits from the sale of manufactured products [14, p. 181].

Limited access to credit was driven by high bank interest rates, which prevented agricultural businesses from using them. Thus, the interest rate on agricultural loans was about 23% per annum in national currency and 7.7% per annum in foreign currency [7, p. 37].

In Bulgaria there are many programs of support for crediting agricultural enterprises. Therefore, the main task was to think about and select the programs that were most suitable for each individual agricultural enterprise.

An effective way to get credit to the agricultural sector was to reduce the cost of loans by partially offsetting interest rates at the expense of budgetary funds. The legal basis for granting such funds for cheaper loans to agricultural enterprises was the resolution of the Council of Ministers of Bulgaria "On Approving the Procedure of Using the Funds Provided in the State Budget for Financial Support of Measures in the Agroindustrial Complex" of February 13, 2012, which approved the relevant Procedure directing budgetary funds to provide financial support to agribusiness entities through the mechanism of cheaper loans and leasing payments [11, p. 147].

However, farmers could not always benefit from the existing credit support mechanism by partially offsetting the loan rate. In particular, denied this unprofitable enterprises. In the conditions of low level of profitability, and often of loss, low liquidity of assets, state agricultural enterprises were not creditworthy.

Lending deficiencies in the agricultural sector were also affected by the high mortgage requirements imposed by banks to secure loans. For example, when lending to spring-field work, commercial banks issued loans on either a ten-fold pledge of property of an agricultural enterprise or a pledge of personal property of its manager. It is clear that most agricultural enterprises were unable to avail themselves of such loans.

Bulgarian agricultural producers could also obtain loans secured by property, surety and other types of security. Collateral relations, which were a means of ensuring the fulfillment of obligations, were regulated by the Law of Bulgaria "On the pledge" of October 2, 1992 [9, p. 160].

Therefore, as a result of the Act, state agricultural enterprises have had difficulties in attracting credit resources. Commercial banking institutions almost did

not enter into loan agreements with state agricultural enterprises, because in fact there was no mechanism for repayment of credit debt through the sale of property of such agricultural enterprises. When concluding credit agreements as a collateral, state agricultural enterprises could offer only working capital, which could be attributed to the future harvest.

Analyzing the main features of credit relations with the participation of state agricultural enterprises, we can distinguish the following features of their lending, which influenced their access to material and technical resources:

1) such businesses could not benefit from the existing credit support mechanism by partially offsetting the loan rate because most of them were non-profitable with low liquidity;

2) these entities did not have access to long-term credit;

3) state agricultural enterprises had a limited range of collateral, which made it difficult to obtain credit;

4) these businesses had access to credit through the introduction of a credit instrument such as agrarian receipts.

The above leads to the conclusion that the implementation of logistical support of the state agricultural enterprise by attracting credit was actually impossible.

Hence, there was a need to improve the legal regulation of lending to both agricultural enterprises in general and state agricultural enterprises in particular, which had to be carried out in the following areas:

1) since one of the main characteristics of Bulgaria's agricultural production was its seasonality, it is important that credit funds be received in the appropriate periods of the year;

2) owing to the increased creditworthiness, provision should be made in legislation for granting loans to agricultural producers on preferential terms;

3) provision should be made for the provision of targeted loans, grants and subsidies for the acquisition by agricultural producers of logistical products (agricultural machinery, equipment, units and parts thereof, etc.);

4) provision should be made for the possibility of crediting agricultural producers with commercial banks under budgetary guarantees;

5) it is necessary to create a specialized banking institution for crediting agricultural producers.

The next way to improve the logistics of agricultural enterprises in Bulgaria was the development of leasing relations. Leasing has given agricultural businesses the opportunity to access new, highly efficient machinery and advanced technology in difficult economic conditions.

Leasing is a unique tool for updating the material and technical base of agricultural enterprises, which combines the characteristics of rent and credit. At the legislative level, leasing relations were regulated by the Civil Code of Bulgaria, the Economic Code (Article 292) and the Law of Bulgaria "On Financial Leasing" as of December 11, 2003 [8, p. 216].

The use of leasing relations had several advantages in upgrading the material and technical base: (a) agricultural enterprises were provided with state support in purchasing the necessary equipment on leasing terms; (b) the ownership of the leased asset was transferred to the lessee after the expiration of the residual value lease agreement; (c) the leasing asset was accounted for on the balance sheet of the leasing company; (d) no security deposit was required when entering into the lease agreement; (e) flexible system of leasing payments (once a month, once a quarter, at the end of the contract, etc.); (e) the leasing company has assumed all the costs of arranging the leasing contract, insurance of the leased item and its further servicing; (h) the lessee was able to choose the subject of the lease agreement and its manufacturer independently; (g) leasing facilitated the attraction of foreign investment in the form of machinery and equipment for agricultural enterprises [3, p. 319].

It should be noted that at present the state has considered the introduction of financial leasing as one of the priority directions of updating the material and technical base of agricultural producers by the purchase of Bulgarian machinery, which was a certain manifestation of the modern state agrarian policy of Bulgaria.

Thus, according to the decree of the Council of Ministers of Bulgaria "On the procedure of using the state budget funds, which was aimed at the purchase of Bulgarian machinery and equipment for the agro-industrial complex on terms of financial leasing and measures under financial leasing operations" of December 10, 2003, the source of financing the purchase of equipment for it transfers for use on the terms of financial leasing were provided in the state budget for this purpose the funds that were used on the terms of turnover in accordance with the concluded contracts.

For the use of agricultural machinery, the lessees paid a fee (lease payments) in accordance with the terms of the financial lease agreement, taking into account the requirements of Part 2 of Art. 16 of the Law of Bulgaria "On Financial Leasing". At the same time, the amount paid as a remuneration to the lessor for the leased equipment was 7% per annum of its undamaged value. The equipment was leased out on condition that the lessee made a down payment, which amounted to at least 10% of the cost of the equipment, which did not include the lease payment for the lessor's remuneration [3, pp. 319-321].

The legislation also provided for compensation for leasing payments. Thus, compensation for leasing payments was provided to the entities of the agro-industrial complex for machinery and equipment purchased under the terms of the financial leasing according to the list determined by the Council of Ministers of Bulgaria for the paid: leasing payment in the amount of 40% of the value of the leased item to which the villager belonged and / or equipment for the agro-industrial complex or machinery and / or equipment for the agro-industrial complex of foreign production, unless the corresponding analogs were produced in Bulgaria; fee to the lessor in the amount of 1.5 discount rate of the National Bank of Bulgaria, which was effective on the date of interest accrual for the use of the leased asset, but not higher than the amounts stipulated in the financial leasing agreements.

The main criterion for identifying potential lessees was the absence of overdue payments on the payment of Bulgarian agricultural equipment acquired under financial leasing, as well as on repayment of loans obtained by the state or under state guarantees for the purchase of foreign agricultural machinery. At the same time, priority was given to lessees who purchased equipment for equipping livestock and poultry farms and complexes, milking parlors, elevators, vegetable and fruit storage facilities, the creation of agricultural service cooperatives, the implementation of innovative projects included in the State Grain Projects, which were aggregated with multioperational soil tillage and sowing complexes.

Agricultural machinery was not provided to lessees who were subject to bankruptcy proceedings or to lessees whose arrears were over 6 months before the state (local) budget and the Pension Fund of Bulgaria [15, p. 169].

Therefore, the state agricultural enterprises could use the financial leasing mechanism to update the material and technical base in the absence of arrears to the budget and with the availability of a down payment of at least 10% of the cost of the equipment. In addition, a number of documents must be provided for the conclusion of the lease agreement, among which the decision of the governing body, ie the Ministry of Agriculture and Food of Bulgaria or the ASBN, was obligatory for state agricultural enterprises [5, p. 214].

The next way to access logistical resources was to combine agricultural producers. At the legislative level, there was a tendency to introduce the development of agricultural service cooperatives, since the current version of the Law of Bulgaria "On Agricultural Cooperatives" of November 20, 2012, is almost entirely devoted to the legal regulation of the activities of agricultural service cooperatives.

An agricultural service cooperative was formed by combining individuals and / or legal entities - producers of agricultural products to organize services aimed at

reducing costs and / or increasing the income of members of this cooperative in the conduct of their agricultural activities and to protect their economic interests [12, p. 71].

Among the types of agricultural service cooperatives in the aspect of our research, we should pay attention to the delivery. According to Art. 5 of the above Law, they were formed for the purpose of purchasing and supplying to members of such cooperatives the means of production, material and technical resources necessary for the production of agricultural products and products of its processing, production of raw materials, materials and supplying them to members of the cooperative. Agricultural service cooperatives provided services to their agricultural producers without profit, and were not-for-profit organizations.

The founders and members of the agricultural servicing cooperative could be agricultural producers - legal and / or natural persons who made introductory and unit contributions in the amounts determined by the general meeting of the cooperative.

From the above, it can be concluded that in order to supply logistical resources, state agricultural enterprises should be able to unite with other agricultural producers and set up an agricultural service cooperative.

However, the possibility of founding and membership of a state agricultural enterprise in an agricultural servicing cooperative is not envisaged either by the norms of the current legislation of Bulgaria or by the ASBN Statute.

Thus, item 59 of the Statute of the National Academy of Agrarian Sciences of Bulgaria, approved by the resolution of the Council of Ministers of Bulgaria of March 28, 2012, establishes that the Presidium of ACSB gave permission to scientific and other institutions, enterprises and organizations run by the Academy, its affiliates property rights (in particular regarding the use of property, intellectual property objects, etc.) as a contribution to the authorized capital of business entities in the manner prescribed by law. An analysis of this provision of the Charter, leads to the conclusion that, with the consent of the Presidium of the ASBN, a state agricultural enterprise can be the founder and participant of only a corporate agricultural association [2, p. 194]. Hence, it was supposed that the issue of participation of state agricultural enterprises in the activity of agricultural service cooperatives as their founders and members should be regulated at the legislative level.

Acquiring the membership rights in the agricultural service cooperative, the agricultural commodity producer became able to use the services of such cooperative, thus solving the problems of providing his own production with modern agricultural machinery, introduction of modern technologies of growing crops, providing fuel and lubricants. Along with other actors in the use of agricultural machinery and power

equipment, state-owned agricultural enterprises will be able to significantly reduce the amount of depreciation, the cost of mechanization, fuel, repairs and, consequently, the cost of production while ensuring the necessary level of technological discipline of production.

This article describes the regularities of regulation of logistical support of agricultural production in Bulgaria in the context of European integration.

The above suggests that state agricultural enterprises had a limited range of means of improving their logistics. For them, access to credit resources was largely possible through agrarian receipts. Leasing profitable state-owned agricultural enterprises can enter into leasing agreements.

In our opinion, the means of state support for the functioning of state agricultural enterprises could be:

- 1) granting such enterprises access to long-term credit through the system of state banking institutions;
- 2) facilitating the conclusion by the state agricultural enterprises of leasing contracts directly with the enterprises of the Bulgarian agricultural machinery;
- 3) facilitating the conclusion of long-term agreements on cooperation of Bulgarian agricultural producers with state agricultural enterprises. These agreements should provide for the creation of landfills for testing new developments of manufacturing plants on the basis of state agricultural enterprises. In this way, the manufacturing plants will be informed about the suitability of the new equipment for modern tillage, and farmers will have access to the relevant machinery. At the same time, state agricultural enterprises can act as a representative of a factory producing machinery;
- 4) enshrine in law the right of state agricultural enterprises to be founders and members of agricultural service cooperatives.

It is clear that one of the priority areas of the state agrarian policy in recent years has been the logistical re-equipment of agriculture. However, by analyzing the ways of improving the material and technical base of agricultural producers, which are enshrined in the Bulgarian legislation, we can conclude that they were not acceptable for all rural entities. Basically, they are designed for the logistical support of private-owned agricultural enterprises.

In our opinion, the state agricultural policy of Bulgaria on improving the logistics of state agricultural enterprises should be aimed at guaranteeing access of such enterprises to credit resources, their participation in cooperative associations and stimulating the conclusion of long-term contracts for cooperation with Bulgarian plants producing agricultural machinery.

List of sources and literature:

1. Анастасова М. Миграционните процеси на населението в Р. България при прехода към пазарна икономика / М. Анастасова. – София: Издателство на институт по икономика на селското стопанство, 2015. – 830 с.
2. Башев Х. Ефекти от прилагане на европейски политики върху земеделските стопанства в Р. България / Х. Башев. – София: ИАИ, 2018. – 378 с.
3. Вачков Д. Българският външен дълг: Банкрутът на комунистическата икономика / Д. Вачков. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. – 456 с.
4. Вачков Д. НРБ от началото до края / Д. Вачков – София: Институт за изследване на близкото минало, 2011. – 480 с.
5. Герганов Г. Икономика на аграрното предприятие / Г. Герганов – Свищов: АИ «Ценов», 2010. – 310 с.
6. Гумеров Р. Продовольственная безопасность страны: к развитию правовых основ и экономических механизмов обеспечения / Р. Гумеров – Москва: РАН Российский экономический журнал, 2006. – 197 с.
7. Дмитриченко Л. Государственное регулирование экономики: методология и теория / Л. Дмитриченко – Донецк: УкрНТЭК, 2001. – 130 с.
8. Захарева Г. Измерване на националната конкурентоспособност / Г. Захарева – Свищов: АИ «Ценов», 2009. – 211 с.
9. Иванов Б. Устойчивост в земеделието / Б. Иванов. – София: Авангард Прима, 2009. – 230 с.
10. Маренич Т. Трансформационна динамика та механизми економичного регуливання агроформувань (питання теорії, методології, практики) / Т. Маренич – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 454 с.
11. Натан И. Икономика на България / И. Натан. – София: Наука и изкуство, 2013. – 171 с.
12. Орешин В. Государственное регулирование национальной экономики / В. Орешин – М.: изд-во МГУ им. Ломоносова, 1999. – 257 с.
13. Пенков И. Икономическа география на България / И. Пенков. – София: Наука и изкуство, 2008. – 422 с.
14. Попов Р. Анализ на конкурентоспособността на зеленчукопроизводството в България / Р. Попов – София: БНБ, 2012. – 412 с.
15. Русчева Д. Продоволствените ресурси на България при осъществяване на Общата селскостопанска политика на ЕС / Д. Русчева. – София: Унив. изд. "Св. Климент Охридски", 2010. – 151 с.
16. Славова Я. Влияние на ОСП върху аграрния износ – оценка и проблеми / Я. Славова – Русе: Изток, 2012. – 168 с.
17. Тютюнджиев И. Стопанска история на България / И. Тютюнджиев. – София: Ровита, 2011. – 204 с.

Refererces:

1. Anastasova, M. (2015). *Migratsionnite protsesi na naselenieto v R. Bŭlgariya pri prekhoda kŭm pazarna iekonomika*. Sofiya: Izdatelstvo na institut po iekonomika na selskoto stopanstvo. (in Bulgarian)
2. Bashev, KH. (2018). *Efekti ot prilagane na evropejski politiki vŭrkhu zemedelskite stopanstva v R. Bŭlgariya*. Sofiya: IAI. (in Bulgarian)
3. Vachkov, D. (2009). *Bŭlgarskiyat vŭnshen dŭlg: Bankrutŭt na komunisticheskata iekonomika*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. (in Bulgarian)
4. Vachkov, D. (2011). *NRB ot nachaloto do kraya*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. (in Bulgarian)

5. Gerganov, G. (2010). *Ikonomika na agrarnoto predpriyatie*. Svishtov: AI „Tsenov”. (in Bulgarian)
6. Gumerov, R. (2006). *Prodovol'stvennaya bezopasnost' strany: k razvitiyu pravovykh osnov i ékonomicheskikh mekhanizmov obespecheniya*. Moskva: RAN Rossiiskii ékonomicheskii zhurnal. (in Russian)
7. Dmitrichenko, L. (2001). *Gosudarstvennoe regulirovanie ékonomiki: metodologiya i teorii*. Donetsk: UkrNTÉK. (in Russian)
8. Zakharieva, G. (2009). *Izmervane na natsionalnata konkurentosposobnost*. Svishtov: AI „Tsenov”. (in Bulgarian)
9. Ivanov, B. (2009). *Ustoichivost v zemedeliето*. Sofiya: Avangard Prima. (in Bulgarian)
10. Marenich, T. (2005). *Transformatsiina dinamika ta mekhanizmi ekonomichnogo reguluyannya agroformuvan' (pitannya teorii, metodologii, praktiki)*. K.: NNTS “Institut agrarnoï ekonomiki”. (in Ukrainian)
11. Natan, I. (2013). *Ikonomika na Bŭlgariya*. Sofiya: Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)
12. Oreshin, V. (1999). *Gosudarstvennoe regulirovanie natsional'noï ékonomiki*. M.: izd-vo MGU im. Lomonosova. (in Russian)
13. Penkov, I. (2008). *Ikonomicheska geografiya na Bŭlgariya*. Sofiya: Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)
14. Popov, R. (2012). *Analiz na konkurentosposobnostta na zelenchukoproizvodstvoto v Bŭlgariya*. Sofiya: BNB. (in Bulgarian)
15. Ruscheva, D. (2010). *Prodovolstvenite resursi na Bŭlgariya pri osŭshchestvyavane na Obshtata selskostopanska politika na ES*. Sofiya: Univ. izd. "Sv. Kliment Okhridski". (in Bulgarian)
16. Slavova, YA. (2012). *Vliyanie na OSP vŭrkhu agrarniya iznos – otsenka i problemi*. Ruse: Iztok. (in Bulgarian)
17. Tyutyundzhiev, I. (2011). *Stopanska istoriya na Bŭlgariya*. Sofiya: Rovita. (in Bulgarian)

Марія Георгієва, кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет, м. Київ

ЗМІНИ В МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОМУ ОСНАЩЕННІ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Анотація. У статті висвітлено досвід Болгарії в сфері державного управління та регулювання матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору економіки в євроінтеграційних умовах. Здійснено аналіз законодавчих засад підтримки національного сільськогосподарського машинобудування, з метою визначення чинників підвищення ефективності аграрного товаровиробництва, в залежності від його матеріально-технічного забезпечення в умовах євроінтеграції. В ході дослідження було застосовано широкий методологічний інструментарій, зокрема, методи аналізу та синтезу, узагальнення, єдність логічного та історичного підходів, порівняльно-правовий, історико-правовий та формально-юридичний. Основні результати: з'ясовано, що задля забезпечення високої ефективності сільськогосподарського виробництва необхідно створити широкий асортимент матеріально-технічних засобів болгарського виробництва. Державна підтримка здійснювалася шляхом фінансування цільових програм, спрямованих на покращення матеріально-технічної бази болгарського села. Досліджено державну політику сприяння розвитку інноваційної діяльності сільськогосподарського товаровиробника. Практичне значення. Пропозиції автора по вдосконаленню матеріально-технічного забезпечення та підвищенню ефективності використання сільськогосподарських машин

аграрними товаровиробниками можуть бути використані при формування вітчизняної державної політики підтримки при формування матеріально-технічної бази українського села. Оригінальність. Вперше в українській історіографії досліджено та узагальнено болгарський досвід матеріально-технічної підтримки аграрного виробника в умовах євроінтеграції. Наукова новизна полягає обґрунтуванні болгарського досвіду в організації системи державної підтримки матеріально-технічного забезпечення та постачання аграрного сектору економіки. Розкрито структуру матеріально-технічного забезпечення болгарського села через систему законодавчих актів та цільових програм. Тип статті: описова. Висновки. Вивчено закономірності державної підтримки матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Обґрунтовано, що матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва впливає на його ефективність та результативність.

Ключові слова: аграрний сектор економіки; Болгарія; товаровиробник; Європейський Союз; інтеграція; державне управління.

Надійшла до редколегії 10.09.2020

УДК 316.344.42.327

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.2>

Андрій Мартинов,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України,
м. Київ

«СПОГАДИ ЄВРОПЕЙЦЯ» ЖАННА МОННЕ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. Жан Монне посів почесне місце в пантеоні видатних європейців. Чимало дослідницьких установ, які вивчають процес європейської інтеграції, а також кафедри сучасної європейської історії у багатьох університетах, носять його ім'я. Це не просто історичне визнання, але й не культ особистості, адже сам Ж.Монне досить об'єктивно оцінював своє персональне місце в європейському інтеграційному процесі. Свідченням чого є його мемуари, які є цінним джерелом модерної історії європейського єднання. Метою статті є аналіз спогадів Жанна Монне як джерела з історії процесу європейської інтеграції, яке розкриває її основні етапи, особливості та способи вирішення проблем. Безперечною заслугою Ж.Монне перед історією європейської інтеграції є так званий «метод Монне», який полягає в тому, що економічна інтеграція визнавалась предтечею політичного об'єднання. Інтеграція має відбуватись знизу вгору, а не навпаки. Політичне життя Ж.Монне як справжнього французького патріота і великого європейця є втіленням актуальних дискусій між прихильниками функціоналізму і федералізму в історії і сучасності європейської інтеграції. Прихильники федералізму головним завданням інтеграції вважали створення наддержави з наднаціональними органами управління, яким держави передають більшу частину свого національного суверенітету. Поступово формується спільна ідентичність, яка відрізняє угруповання від зовнішнього середовища. Неофункціоналісти вважають, що національні органи влади делегують співтовариству виконавчі повноваження, а не суверенітет. Прогрес європейської інтеграції став можливий завдяки поєднанню тривалих, середньо тривалих та короткострокових факторів. Одним із головних тривалих факторів успіху європейської інтеграції є європейська ідея як уявлення про територіальну та цивілізаційну єдність Європи, консолідовану спільністю історичної долі, яка вимагає інституційного оформлення. Відсутня загальна теорія регіональної інтеграції, здатна пояснити складний інтеграційний феномен у всій його різноманітності. Існуючі теоретичні підходи зберігають лояльність державному принципу як формі організації політичного життя. Тільки неофункціоналісти у центр уваги ставлять соціальні групи, які беруть участь у інтеграції і наднаціональні інститути, а не національні держави. Чимало правил Євросоюзу формуються в політичних мережах, які інтегрують різні територіальні рівні: локальний, регіональний, національний, наднаціональний. Ж.Монне закликав чітко це розуміти та враховувати в реальній європейській політиці.

Ключові слова: європейська інтеграція, Жан Монне, метод Монне, Спогади європейця, федералізм, функціоналізм.

Постановка проблеми. Один із засновників процесу європейської інтеграції Жан Монне посів почесне місце в пантеоні видатних європейців. Чимало дослідницьких установ, які вивчають процес європейської інтеграції, а також кафедри сучасної європейської історії у багатьох університетах, носять його ім'я. Це не просто історичне визнання, але й не культ особистості, адже

сам Ж.Монне досить об'єктивно оцінював своє персональне місце в європейському інтеграційному процесі. Свідченням чого є його мемуари, які є цінним джерелом модерної історії європейського єднання.

Огляд публікацій. Впродовж 1980-2000-х рр. історичний образ Ж.Монне був сформований у світовій історіографії. Основні концептуальні позиції авторів його політичних біографій підтверджують визначальну роль Ж.Монне в формуванні ідеї європейського єднання та її реалізації. Професор Сорбонни Ф.Дюшене звернув увагу на талант Монне як організатора і координатора політичних процесів [2, с.34]. В.Вессельс на конкретних прикладах показав, як «метод Монне» відіграв позитивну роль в еволюційному просуванні європейського інтеграційного процесу від економічної інтеграції до політичної інтеграції [9, с.129]. Б.Нойс дослідила роль Ж.Монне як адепта трансатлантичного європейсько-американського співробітництва. Роль посередника між європейськими та американськими елітами була особливо ефективною для Ж.Монне [8, с.111]. Д.Крюгер наголошує, що іноді Ж.Монне випереджав свій час, прикладом чого є спроба створення Європейського оборонного співтовариства в середині 1950-х років [6, с.117]. Цікаво, що сам Ж.Монне у своїх спогадах також визнає, що тоді прихильники європейської інтеграції не врахували реальної розстановки сил між прихильниками створення наднаціональних структур і зміцнення національного суверенітету, між адептами розбудови автономної європейської безпеки та пріоритетності опори на військово-політичний союз зі США [7, с.84]. Натомість на думку К.Беккер-Дьорінг найбільш успішним був внесок Ж.Монне у розвиток Європейського співтовариства вугілля і сталі [1, с.49]. У історіографії склалась загальна думка, що Ж.Монне завжди був проти надмірної бюрократизації наднаціональних органів влади Європейських Співтовариств [3, с.118]. Х.Джеймс констатує, що Ж.Монне безперечно є одним із батьків-засновників модерного процесу європейської інтеграції, який був здатен максимально прагматично сприймати ідеальне і реально можливе в процесі європейського єднання [4, с.69]. На думку Ф.Кніппінга зірковим часом Ж.Монне як європейського політика стало підписання Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства [5, с.136]. Порівнюючи спогади Ж.Монне та усталені історіографічні підходи до висвітлення його внеску у історію європейської інтеграції, зазначимо, що це є унікальний приклад повної позитивної кореляції між суб'єктивним сприйняттям і об'єктивними характеристиками внеску Ж.Монне в історію європейського єднання.

Метою статті є аналіз спогадів Жанна Монне як джерела з історії процесу європейської інтеграції, яке розкриває її основні етапи, особливості та способи вирішення проблем.

Жан Монне народився 9 листопада 1888 р. в дрібнобуржуазній французькій родині в містечку з промовистою назвою, яка стала товарною маркою – Коньяк [7, с.7]. Фактично його особиста біографія є винятковим для європейського ієрархічного суспільства прикладом людини, яка сама себе зробила. Ще 1905 р. французький соціаліст А.Бріан здійснив відокремлення церкви від держави, тож католицькі настрої в шкільному житті Ж.Монне не були надто великими, навіть порівняно з бізнесовою ментальністю, яку він успадкував від батька. Жан Монне рано почав брати участь у практичному керівництві родинним бізнесом, який полягав у торгівлі коньяками. Говорячи про його зовнішній вигляд колишній французький президент Жискар д'Естен зазначає, що Монне нагадував йому «розумного французького селянина» [8, с.97]. Маючи чудову пам'ять, Монне впродовж подальшого життя постійно займався самоосвітою. Особливе місце у формуванні особистості Ж.Монне посіла Перша світова війна 1914-1918 рр. В цей період він працював у штабі Антанти у Лондоні, де налагоджував господарські контакти, проявляв свої бізнесові організаційні таланти в координації логістики союзників по Антанті.

У 1920-х рр. Жан Монне певний час був заступником генерального секретаря Ліги Націй. На цій посаді він активно займався вирішенням проблем післявоєнного устрою Європи. Практично в будь-якому питанні, чи то модернізація китайської залізниці, чи вирішення фінансових питань Польщі та Румунії, або купівля військових матеріалів у США, майже завжди політики могли орієнтуватись на організаційний талант цього громадянина світу. Потім до кінця 30-х рр. XX ст. Монне працював у Вашингтоні як французький дипломат [7, с.118]. Зокрема, Ж.Монне вітав ідею вільного розвитку світової економіки. Проте Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка запанувала після Першої світової війни, виокремила низку протиріч, які остаточно переконали Монне в потребі функціональної інтеграції європейських народів [3, с.112].

Остаточним прихильником ідеї європейської інтеграції Монне став восени 1929 р., коли він вітав пропозицію А.Бріана щодо створення Сполучених Штатів Європи [7, с.73]. Цій ідеї він присвятив свою подальшу експертну та політичну кар'єру. Зокрема, у розпаді Малої Антанти Ж.Монне бачив закономірне фіаско міжвоєнної французької політики, яка продовжувала будуватись на засадах підтримки націоналістичних устремлінь європейців [9,

с.71]. У 1939-1940 р. Ж.Монне очолював французько-британський координаційний економічний комітет. У червні 1940 р., коли Франція знаходилась на межі поразки від нацистської Німеччини, Монне запропонував план створення союзу Франції та Великої Британії. Пропонувалось створити спільну федеративну Конституцію, створити єдиний парламент, уряд, ввести єдине громадянство. Багатьом ця пропозиція здавалась єдиним способом утримати Франції у стані війни. Ця була одна з перших, але не єдина наднаціональна ідея, ініційована Ж.Монне, але вона стала єдиною, яку в тих історичних умовах підтримав де Голль [7, с.127].

Після створення режиму Віші Ж.Монне перейшов на британську державну службу, та виконував майже ті самі функції, що й під час Першої світової війни, тобто налагоджував союзницькі зв'язки між Британією та США. Водночас він сприяв налагодженню зв'язків американців з «Вільною Францією», хоча в листопаді 1940 р. уряд Рузвельта встановив дипломатичні відносини з режимом Віші. Зокрема, Ж.Монне домігся застосування закону про ленд-ліз за рахунок надання прямих кредитів «Вільній Франції» [7, с.207]. Монне вважали в Вашингтоні людиною з тонким дипломатичним розум. До того ж, Жан Монне ще до війни очолював паризький філіал американського банку «Blair&Co», виконував доручення банку Моргану в Китаї [7, с.23].

В Алжирі Монне завів дружбу з британським представником в Алжирі Г. Макмілланом, який переконав його в тому, що де Голль є єдиною політичною фігурою, навколо якої після війни можна буде сформувати надійну французьку адміністрацію. Наголошувалось, що будь-який майбутній французький уряд має відроджуватись на демократичних та республіканських засадах. 3 червня 1943 р. Ж.Монне як комісар з питань озброєнь увійшов до «Французького комітету національного визволення» на чолі з Шарлем де Голлем. Утім, завершення Другої світової війни Монне так і не зміг замирити де Голля з президентом Рузвельтом, адже його головна політична лінія полягала в розвитку тенденції до руйнації європейських колоніальних імперій після Другої світової війни.

Ж.Монне наголошував, що не буде скоординованого підходу до вирішення проблем французької економіки, її послідовної модернізації, то економічне становище країни погіршуватиметься. Роздуми над цим аналізом підштовхнули Ш. де Голля призначити Жана Монне на посаду голови комісаріат планування економіки Франції [7, с.382]. Шарль де Голль прийняв план Монне, який реалізовувався впродовж 1947-1953 рр. та передбачав програму заходів, спрямованих на модернізацію та удосконалення французької промисловості. У своїх спогадах колишній французький президент В.Жискар д'Естен наголошує,

що де Голль і Ж.Монне «були різними людьми і вони не палали один до одного симпатією». Але «обидва виконували свої функції з високим професіоналізмом. Жан Монне, перш ніж сформулювати яку-небудь пропозицію, всебічно досліджував питання, вичікував підходящий момент для його висунення, проводив безкінечні переговори, аби забезпечити собі необхідну підтримку на випадок, якщо доведеться долати спротив партнерів. Як де Голль, так і Монне завжди починали з визначення мети, як правило, на віддалену перспективу. Потім вони пускали в хід всі засоби, які мали в своєму розпорядженні, для її досягнення і ніколи не змішували мету з засобами. Обставини могли ускладнити або уповільнити досягнення мети, навіть змусити зробити крутий поворот, але ніколи не могли змусити їх відмовитись від головного задуму» [3, с.93]. Багатьма істориками визнається, що діяльність Комісії з планування на чолі з Монне заклало фундамент для відродження економіки Франції у наступне десятиріччя внутрішньополітичного хаосу. Цьому безперечно сприяло й залучення французької економіки до наднаціонального розподілу праці в Західній Європі.

Жан Монне, як прагматичний прихильник функціоналістської концепції інтеграції, наполягав в умовах післявоєнної дестабілізації європейської економіки на першу імпульсі європейському єднанню з боку саме економічної інтеграції. Дебати спростив початок холодної війни. Спільно з Робертом Шуманом Монне ініціював утворення Європейського співтовариства вугілля і сталі. Саме Монне став першим головою правління зазначеної спільноти (1952-1955), яка була праобразом Європейської комісії. На фоні угорських революційних подій 1956 р. Монне створив та очолив «Комітет за створення Сполучених Штатів Європи», який діяв до 1975 р. У своїх мемуарах Монне стверджував, що заради інтеграції мають сенс лише спільні інститути, а не звичайна міжнародна співпраця, тобто з точки зору теорії європейської інтеграції він був послідовним федералістом [7, с.79].

У квітні 1949 р. Ж.Монне вітав створення НАТО. Заради консолідації народів Західної Європи 3 травня 1950 р. Ж.Монне направив міністру закордонних справ Франції Р.Шуману меморандум, який був ним взятий за основу історичної Декларації Шумана від 9 травня 1950 року. Міністр закордонних справ Франції Р.Шуман, розвиваючи ідеї Ж.Монне, запропонував започаткувати на практиці процес європейського єднання. Наголошувалось, що «єдина Європа не створиться одразу згідно з певним планом. Вона буде будуватися через конкретні досягнення, які спочатку створять солідарність де-факто» [6, с.64]. Насамперед пропонувалось створити Європейське об'єднання

вугілля і сталі. Адже саме вугілля і сталь були ключовими ресурсами у військових справах. Тому, якщо поставити ці ресурси під наднаціональний контроль, можна зробити війну між Німеччиною та Францією просто неможливою. Німецький канцлер К.Аденауер спочатку вбачав в цьому плані прикриття наміру керівника французького Комісаріату планування Жана Монне, який таким чином сподівався стимулювати розвиток французької економіки за рахунок сусіда. Тому, коли Ж.Монне 23 травня 1950 р. прибув для переговорів у Бонн, де вперше зустрівся з К.Аденауером, він побачив перед собою людину, яка «невпевнена ні в собі, ні в добрій волі інших» [7, с.404]. Треба було докласти багато дипломатичної майстерності та хисту, аби переконати скептиків у тому, що проект створення Європейського об'єднання вугілля і сталі апріорі закладає такі структурні механізми управління, які гарантують повну рівність партнерів. «Я завжди підтримував точку зору, - писав Ж.Монне, - що політичний союз у Європі має формуватися, як і економічна інтеграція, крок за кроком. Одного дня цей процес приведе нас до Європейської федерації» [6, с.20]. Ж.Монне мав певні сумніви щодо готовності США у разі гіпотетичної радянської агресії застосувати всі засоби стримування Сталіна. Тому великий француз був прихильником ідеї створення «європейської армії», підпорядкованої наднаціональним політичним інститутам єдиної Європи. Причому пропонувалась ідея інтеграції національних збройних сил на рівні батальйону та полку. Штаби таких інтегрованих частин мали бути укомплектованими офіцерами різних національностей. Для утворення об'єднаної армії проект передбачав створення спільного бюджету країн-учасниць [6, с.68]. 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції відмовились ратифікувати Договір про створення Європейського оборонного союзу. Ж.Монне зазначив, що висловлюючи свій особистий політичний протест проти цього залишив посаду президента Вищого правління Європейського об'єднання вугілля і сталі. Після цього він прямо зайнявся справами Комітету дії за Сполучені штати Європи [7, с.117]. Як бачимо, цей проект набагато випередив свій час і не реалізований у повному обсязі навіть на початку 20-х рр. ХХІ століття. Формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС зіштовхується з серйозними проблемами навіть в умовах потреби посилення наднаціональної координації у протидії сучасним викликам безпеки та нестабільності.

У 1951 р. Жан Монне нарешті став першим секретарем Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке утворили Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія. Тобто він очолив виконавчий, колегіальний, не залежний

від урядів наднаціональний орган, який мав можливість прийняття рішень обов'язкових до виконання. Цей орган складався з восьми членів, призначених за спільною згодою країн-членів на шість років, а також дев'ятого, який кооптувався іншими вісьмома. Інституції Європейського співтовариства вугілля і сталі були урочисто відкриті Ж.Монне 10 серпня 1952 р. в Люксембурзі [6, с.66]. Метою зазначеного об'єднання було створення спільного ринку для модернізації та підвищення ефективності виробництва вугільної та металургійної промисловості, а також покращення умов праці у цих базових індустріальних галузях економіки. Угода про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі передбачала заходи, спрямовані на підтримку науково-технічних досліджень з метою підвищення безпеки в цих галузях економіки. Штаб-квартира цього об'єднання розташувалась у Брюсселі. Впродовж періоду 1954-1961 рр. в рамках «Європейського об'єднання вугілля і сталі» була реалізована ідея вільного руху робітників вугільної та металургійної галузей країн членів. Врешті ефективне функціонування спільного ринку вугілля і сталі продемонструвало, що економічна інтеграція є не лише можливою, а й вигідною справою [6, с.66]. Зокрема, в 1955 р. на цій основі була створена спеціальна система кооперації західноєвропейських країн в проведенні науково-дослідних та конструкторських робіт.

У жовтні 1955 р. Жан Монне висунув пропозицію перетворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) на зародок майбутньої наднаціональної Європи. Однак цей процес, на його думку, мав відбуватись через посилення інтеграції у окремих секторах економіки. Зокрема, він у зверненні до лідерів політичних партій професійних спілок та організацій працедавців всіх західноєвропейських країн писав, що «просто співробітництва між урядами буде недостатньо. Державам треба делегувати певні повноваження європейським федеральним органам, уповноваженим всіма країнами-учасниками в цілому» [7, с.56].

Після повернення 1958 р. до влади у Франції генерала Шарля де Голля Жан Монне відкоригував власні «радикальні» федералістські переконання. Тепер він наголошував на тому, що поки що пріоритет слід віддати підвищенню економічної ефективності створеного Європейського Економічного Співтовариства. Адже на його думку саме це мало забезпечити умови для створення політичного союзу завтрашнього дня. На вирішальному етапі створення Європейського Економічного Співтовариства Ж.Монне переконав опозиційних до уряду К.Аденауера німецьких соціал-демократів в

тому, що поглиблення європейської інтеграції є головною передумовою для зміцнення європейської стабільності та безпеки.

Можна сказати, що Ж.Монне, склавши повноваження президента Європейського об'єднання вугілля і сталі, приніс свою політичну кар'єру на жертковий вівтар заради надання потужного політичного імпульсу процесу інтеграції. На користь цього свідчить той факт, що на нараді представників шістки країн членів ЄОВС, яка з метою обрання нового президента цієї структури 1-3 червня 1955 р. проходила в сицилійському містечку Мессіна, прийняли резолюцію, яка гарантувала продовження переговорів щодо формування якісно нового об'єднання. 13 жовтня 1955 р. Ж.Монне створив Комітет дій за Сполучені Штати Європи [6, с.426]. Йому вдалось об'єднати навколо ідеї підтримки процесу європейської інтеграції представників різних політичних течій від християнських демократів, лібералів до соціалістів.

Завдяки послідовним політичним та пропагандистським зусиллям Ж.Монне 25 березня 1957 р. в Римі глав держав Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу підписали два договори, котрі створили правовий фундамент Європейського Економічного Співтовариства. Вони заснували Європейське співтовариство з атомної енергії та включили до Європейських Співтовариств також Європейське об'єднання вугілля і сталі. З дистанції сучасної історичної перспективи Римський договір став не просто міжнародною угодою про вільну торгівлю, як думали тодішні федералісти на чолі з Ж.Монне, а зародком конституційного устрою Європейського Союзу. Найголовніше на думку Ж.Монне було те, що 235 стаття Римського договору дала країнам-членам правову можливість проводити спільну політику у багатьох сферах, які не були достатньо чітко регламентовані Римським договором 1957 р. без внесення змін у зазначений договір. Це дало підстави для зміцнення позицій прихильників поступової федералізації Європи.

Водночас Ж.Монне був занепокоєний тим, що на відміну від «Європейського об'єднання вугілля і сталі», яке мало власні фінансові ресурси, які формувались за рахунок «європейського податку», сплачуваного підприємствами, котрі підпадали під його юрисдикцію, установи Європейського Економічного Співтовариства не мали власних незалежних ресурсів. Лише з 1970 р. внески держав-членів до спільного бюджету мали бути замінені надходженнями від спільного митного тарифу і податку на додаткову вартість.

У 1957-1958 рр. Жан Монне намагався погодити питання гармонізації відносин між «Європейським Економічним Співтовариством» та створеною

Великою Британією «Європейською асоціацією вільної торгівлі». Водночас він наголошував, що не треба «витрачати нерви на Велику Британію. Вона завжди починає з того, що каже ні. Вона приєднається до Європейського Співтовариства, тому що у неї не буде іншого виходу» [4, с.23-24]. Врешті він вважав, що об'єктивна тенденція до посилення взаємовпливів між внутрішньою та зовнішньою політикою підштовхне Велику Британію приєднатися до Європейських Співтовариств.

У травні 1960 р. рада ЄЕС прийняла рішення завершити скасування митних виплат в середині Спільного ринку до 1966 р. Вже до 1 липня 1963 р. митні виплати на промислові товари були скорочені на 60%, а на сільськогосподарську продукцію на 45%. У липні 1961 р. Ж.Монне наголошував на необхідності заради зміцнення Європи та всього вільного світу розвивати політичне співробітництво з метою єдності Європи. Монне схилився до ідеї поступової федералізації Європи і насторожено поставився до пропозиції де Голля будувати «Європу націй». Ж.Монне вітав початок у Парижі 10 жовтня 1961 р. офіційних переговорів щодо вироблення умов вступу Великої Британії до ЄЕС. На його думку приєднання Великої Британії до «малої» Європи врівноважить вплив німецько-французької вісі, яка обмежувала американські інтереси в Європі. Водночас Британія не бажала позбутись преференцій у торгівлі з країнами Британської Співдружності Націй. Тому Лондон пропонував створювати не Спільний ринок, а європейську зону вільної торгівлі. Слід було захистити досягнення європейської інтеграції. Ж.Монне запропонував голові британської делегації Е.Хіту передусім досягти домовленостей по мінімуму принципово важливих питань, які зроблять можливим вступ Великої Британії в ЄЕС.

Завдяки цьому, всі інші питання, які стосуються британських національних інтересів, можна було вже вирішувати в статусі члена ЄЕС. Натомість сторони на це не пішли. Лондон бажав отримати все відразу і негайно. Водночас ЄЕС розвивався далі без врахування британської позиції, зокрема, щодо впровадження спільної сільськогосподарської політики ЄЕС.

У листопаді 1961 р. Ж.Монне підтримав пропозиції комісії К.Фуше, яка запропонувала створити політичний європейський союз за типом класичних міжнародних організацій. Його метою мала бути координація зовнішньої і оборонної політики. Зазначимо, що на думку Ж.Монне наголошував, що в питанні розвитку європейської інтеграції можна «йти так далеко, як це можливо в механізмах союзу. Але ніколи не торкайтесь основ суверенітету держав-членів» [4, с.24]. Після відхилення цього плану протиріччя між прихильниками

євроатлантичного співробітництва та формування наднаціональної Європи суттєво ускладнили процес європейської інтеграції. За цих обставин Монне та його однодумці вважали, що об'єднана Європа зможе краще захищати свої інтереси лише у рівноправній співпраці зі США. У березні 1962 р. США та ЄЕС підписали угоду про взаємне зменшення протекціоністських митних виплат. Зберігались серйозні розбіжності щодо торгівлі сільськогосподарською продукцією. У тексті декларації «Комітету дій за Сполучені Штати Європи» від 26 червня 1962 р. мова йшла про необхідність встановлення рівноправних партнерських відносин між Сполученими Штатами Америки та Сполученими Штатами Європи, кожний з яких візьме на себе свою частку відповідальності за становище в світі. Новий президент США Джон Кеннеді прийняв пропозицію Ж.Монне щодо створення «атлантичної спільноти», яка мала навпроти США на західному березі Атлантичного океану мали стати «Сполучені Штати Європи», які мали об'єднати значну частину Західної Європи на східному березі Атлантики [2, с.66]. Однак Німеччина та Бельгія не погоджувались переходити до політичної інтеграції без органічної участі Великої Британії в процесі європейської інтеграції. Французький президент де Голль продовжував відстоювати позиції щодо формування «Європи націй».

Незважаючи на це, саме Ж.Монне після підписання 22 січня 1963 р. німецько-французького договору доклав чимало зусиль, аби в ФРН зазначений документ розуміли не в сенсі відродження континентальної європейської імперії, а як передумову збереження міцних військово-політичних відносин зі США та інтеграції західноєвропейських сил у форматі НАТО. Зокрема, Ж.Монне закликав німецького канцлера К.Аденауера переконати де Голля в необхідності зробити заяву щодо того, що французьке вето на початок переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС не є остаточним, що переговори з цього приводу триватимуть. До того ж, мала бути підготовлена доповідь щодо перспектив розвитку Європейського Співтовариства. Колишній французький президент В.Жискар д'Естен згадував, що у січні 1975 р. Жан Монне казав йому, що «німці в 1962 р. були готові довіри де Голлю управління Європою. Де Голль впустив цю можливість, оскільки він не розібрався в обставинах, оскільки все ще знаходився під враженням передвоєнних подій, та розстановки сил, яка склалась в той час» [3, с.96].

У січні 1966 р. Ж.Монне обережно поставився до угоди про створення спільного сільськогосподарського ринку за умов запровадження субсидій. Передбачалось до 1970 р. ввести єдині ціни на сільськогосподарську продукцію. 1 липня 1966 р., незважаючи на гостру критику з боку Ж.Монне,

Франція залишила військові структури НАТО [7, с.312]. Однак тривалі титанічні зусилля Монне, які були спрямовані на зміцнення європейської інтеграції та євроатлантичної кооперації, восени 1966 р. були достойно винагородженні. Боннський університет нагородив Жана Монне премією імені Робера Шумана за внесок у розвиток процесу європейської інтеграції [1, с.75].

В свою чергу Ж.Монне вітав намір нового британського прем'єр-міністра Г.Вільсона переглянути британську позицію з питання вступу до ЄЕС. Він 16 березня 1967 р. оголосив, що члени Комітету за Сполучені Штати Європи одностайно підтримують вступ Великої Британії до Співтовариства [6, с.129]. Він сприяв знаходженню компромісу між французькою позицією початку переговорів лише після оздоровлення економіки Великої Британії та пропозицією паралельного ведення переговорів про британський вступ до ЄЕС та поетапну санацію економіки Великої Британії. Ж.Монне, лишаючись прихильником федералістської моделі побудови єдиної Європи, критикував функціональний підхід, який просувався голлістами. Зокрема, президент Франції де Голль відмовився брати участь у засіданнях Ради міністрів ЄЕС, проводячи так звану політику «порожнього крісла». Причина цього полягала у відмові європейських бюрократів прийняти вимоги Франції щодо фінансування спільної сільськогосподарської політики. Він був стурбований тим, що відповідно до «люксембурзького компромісу» січня 1966 р. з голлістською Францією запроваджувалось право національного вето. Монне вважав, що «якщо метою де Голля було замороження розвитку інститутів ЄЕС і недопущення подальшої передачі суверенітетів, то він нічого не виграв, крім певної відстрочки, яка стала для європейця втраченим часом» [7, с.543]. 16 травня 1967 р. президент де Голль вдруге відкинув британську заявку на вступ до Європейського Економічного Співтовариства. З цього приводу Ж.Монне відверто дивувався з того, «в якому суспільстві ми живемо, якщо «шістка» відкидає без обговорення прохання великої європейської держави, яка має масову підтримку її обраних представників, про приєднання до Європи, яка будується!» [7, с.551].

У червні 1969 р., коли де Голль пішов у відставку, до нового уряду Франції, який очолив Жак Шабан-Дельма, увійшли відразу чотири міністра - члени «Комітету дій за Сполучені Штати Європи», а саме: міністр закордонних справ Моріс Шуман, міністр економіки й фінансів В.Жискар д'Естен, міністр юстиції Рене Плевен, міністр сільського господарства, пізніше культуру Ж.Дюшамель [6, с.136]. Французький президент Ж.Помпиду у грудні 1969 р. погодився на план європейського економічного та валютного союзу, який був

висунутий німецьким канцлером В.Брандтом та більше не заперечував проти початку переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС. Соціологічні опитування у Франції свідчили, що 60% французів за створення європейського уряду, навіть якщо його очолить і не француз [7, с.596]. Ідея європейської наднаціональності починала відроджуватись. 8 жовтня 1970 р. була опублікована доповідь люксембурзького міністра фінансів П.Вернера, яка передбачала створення до 31 грудня 1980 р. Економічного і валютного союзу з єдиною європейською валютою. Це була перша спроба координації грошово-валютної й кредитної політики Європейського Співтовариства. Причому федералістський задум плану П.Вернера підкреслювався його пропозицією обмежити національні суверенітети на користь Європейської Комісії і особливо заснувати Раду, відповідальну за визначення спільної макроекономічної політики [6, с.148].

«Комітет дій за Сполучені Штати» Європи в 1973 р. вітав вступ до Європейського Економічного Співтовариства Великої Британії, Ірландії, Данії. Це був суттєвий прорив до Північної Європи ідей європейського єднання. Проте громадяни Норвегії проголосували проти вступу в ЄЕС. Це свідчило, що формування наднаціональної Європи вимагатиме подальших складних компромісів, які мають враховувати поділ компетенції на комунітарному, національному та регіональних рівнях. Влітку 1973 р. Ж.Монне, розчарований темпом якісного розвитку європейської інтеграції, запропонував із метою надання нового імпульсу європейській інтеграції заснувати новий комунітарний орган як тимчасовий європейський уряд. У грудні 1974 р. на паризькому саміті, скликаного за ініціативи французького президента В.Жискар д'Естена було прийнято рішення про заснування Європейської Ради як найвищої політичної інстанції Співтовариства, компетенція якої охоплювала б усі сфери співробітництва партнерів. Засідання Європейської Ради мали відбуватись тричі на рік або частіше у випадку необхідності [6, с.197].

У 1975 р. палкий натхненник європейської інтеграції 87-річний Жан Монне розпустив «Комітет дій за Сполучені Штати Європи». На той час ідея європейського єднання вже стала невід'ємним атрибутом політичної реальності. Фактично народжувалась демократія еліт. Система погодження європейської інтеграційної політики на вищому щаблі соціальної ієрархії мала забезпечити сприятливі можливості для формування ширшої соціальної бази її підтримки європейськими народами. Такий підхід, на думку Ж.Монне, міг би сприяти подоланню так званого «дефіциту демократії» в європейських інтеграційних структурах. Його дуже турбував той факт, що відсутність

наднаціонального європейського громадянського суспільства перешкоджає встановленню контролю за діяльністю інтегрованих європейських урядів через механізм представницького органу, тобто європейський парламент. Тому слабкий безпосередній вплив громадян європейських країн на органи влади ЄЕС обмежує ступінь відповідальності європейських чиновників перед суспільством. На його думку Європейська Комісія має контролювати дотримання угод та виконання їх положень державами-членами, створювати сприятливі умови для діяльності європейських економічних суб'єктів, запроваджувати правовий та фінансовий контроль. Адже саме прозорість діяльності європейських владних структур має стати найбільш дієвою формою контролю за функціонуванням всієї системи європейської інтеграції [2, с.77].

В 1976 р. Ж.Монне зазначав, що «між європейцями слід послідовно створювати все більш широкі зони спільних інтересів, керованих спільними демократичними інститутами. Такий процес триває, долаючи спротив, ліквідуючи кордони, за декілька років він консолідує цілий континент, подібно до того, як впродовж віків створювались наші старі нації» [1, с.450]. Наприкінці 1976 р. була опублікована цікава книга спогадів Жана Монне, яку він назвав «Спогади європейця». Зокрема, він наголошував, що європейську інтеграцію слід було починати з культури, посилюючи спільну ментальність народів Європи [7, с.119]. Помер Жан Монне 16 березня 1979 р. в провінційному французькому містечку Монфор-Л'Аморі. У 1988 р. його прах було поховано у паризькому національному мавзолеї Пантеоні.

Безперечною заслугою Ж.Монне перед історією європейської інтеграції є так званий «метод Монне», який полягає в тому, що економічна інтеграція визнавалась предтечею політичного об'єднання. Інтеграція має відбуватись знизу вгору, а не навпаки. В процесі передачі наднаціональним органам влади частини національного суверенітету спочатку мають вирішуватись прості завдання, щодо яких існує широка згода між усіма учасниками європейської інтеграції [8, с.30]. «Метод Монне» полягає у визначити стратегічної мети та розподілі функцій між учасниками процесу європейської інтеграції. Крім того, він визначив головні сфери розвитку європейської інтеграції, такі як кооперація в сфері економіки, а також поглиблення співпраці в галузі зовнішньої політики та оборони. Стратегія європейської інтеграції, запропонована Ж. Монне та Р.Шуманом, полягала в тому, що держави не повинні відразу відмовлятися від свого суверенітету. Натомість вони мають відкинути догму про неподільність національного суверенітету та внаслідок цього відмовитись від своєї частки суверенітету на користь наднаціонального співтовариства у визначених сферах.

Водночас, держави-члени здійснюють контроль за використанням переданих ними повноважень і приймають рішення про подальший розвиток інтеграції [6, с.407]. Ж.Монне на приватних зустрічах з провідними політиками західноєвропейських країн наводив їм аргументи, які засвідчували не лише його щире переконання у перевагах наднаціонального об'єднання Європи, а й доводили переваги інтеграції для захисту національних інтересів кожної країни члена ЄЕС.

Висновки. Політичне життя Ж.Монне як справжнього французького патріота і великого європейця є втіленням актуальних дискусій між прихильниками функціоналізму і федералізму в історії і сучасності європейської інтеграції. Прихильники федералізму головним завданням інтеграції вважають створення наддержави з наднаціональними органами управління, яким держави передають більшу частину свого національного суверенітету. Поступово формується спільна ідентичність, яка відрізняє угруповання від зовнішнього середовища. Неофункціоналісти вважають, що національні органи влади делегують співтовариству виконавчі повноваження, а не суверенітет. Прогрес європейської інтеграції став можливий завдяки поєднання тривалих, середньо тривалих та короткострокових факторів. Одним із головних тривалих факторів успіху європейської інтеграції є європейська ідея як уявлення про територіальну та цивілізаційну єдність Європи, консолідовану спільністю історичної долі, яка вимагає інституційного оформлення. Відсутня загальна теорія регіональної інтеграції, здатна пояснити складний інтеграційний феномен у всій його різноманітності. Існуючі теоретичні підходи зберігають лояльність державному принципу як формі організації політичного життя. Тільки неофункціоналісти у центр уваги ставлять соціальні групи, які беруть участь у інтеграції і наднаціональні інститути, а не національні держави. Чимало правил Євросоюзу формуються в політичних мережах, які інтегрують різні територіальні рівні: локальний, регіональний, національний, наднаціональний. Ж.Монне закликав чітко це розуміти та враховувати в реальній європейській політиці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Becker-Döring C. Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960 / C. Becker-Döring. – Stuttgart: Campus Verlag, 2003. – 300 s.
2. Duchene F. Jean Monnet. The first statesman of independence / F. Duchene. – New York: Norton, 1994. – 340 s.
3. Featherstone K. Jean Monnet and the «Democratic Deficit» in the European Union / K. Featherstone // Journal of Common Market Studies. – Bonn: Verlag Politik Wissenschaft, 1994. – №32. – S.149-170.

4. James H. Geschichte Europas im 20. Jahrhundert Falle und Aufstieg. 1914-2001 / H. James. – München: Nomos Verlag, 2004. – 350 s.
5. Knipping F. Rom, 25. März 1957. Die Einigung Europas / F. Knipping. – München: Nomos Verlag, 2004. – 400 s.
6. Krüger D. Sicherheit durch Integration? Die Wirtschaftliche und politische Zusammenarbeit Westeuropas 1947 bis 1958 / D. Krüger. – München: Taschenbuch Verlag, 2003. – 350 s.
7. Monnet J. Erinnerungen eines Europäers / J. Monnet. – München: Suhrkamp Verlag, 1980. – 320 s.
8. Neuss B. Geburtshelfer Europas? Die Rolle der Vereinigten Staaten in europäischen Integrationsprozeß 1945-1958 / B. Neuss. – Baden-Baden: Nomos, 2000. – 250 s.
9. Wessels W. Jean Monnet. Mensch und Methode / W. Wessels. – Wien: Dietz Verlag, 2001. – 180 s.

References:

1. Becker-Döring, C. (2003). *Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960*. Stuttgart: Campus Verlag.
2. Duchene F. (1994). *Jean Monnet. The first statesman of independence*. New York: Norton.
3. Featherstone, K. (1994). Jean Monnet and the «Democratic Deficit» in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 32, 149-170.
4. James, H. (2004). *Geschichte Europas im 20. Jahrhundert Falle und Aufstieg. 1914-2001*. München: Nomos Verlag.
5. Knipping, F. (2004). *Rom, 25. März 1957. Die Einigung Europas*. München: Nomos Verlag.
6. Krüger, D. (2003). *Sicherheit durch Integration? Die Wirtschaftliche und politische Zusammenarbeit Westeuropas 1947 bis 1958*. München: Taschenbuch Verlag.
7. Monnet, J. (1980). *Erinnerungen eines Europäers*. München: Suhrkamp Verlag.
8. Neuss, B. (2000). *Geburtshelfer Europas? Die Rolle der Vereinigten Staaten in europäischen Integrationsprozeß 1945-1958*. Baden-Baden: Nomos.
9. Wessels, W. (2001). *Jean Monnet. Mensch und Methode*. Wien: Dietz Verlag.

Andrii Martynov, Dr., Habil. (History), Professor,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Science of Ukraine,
Kyiv

MEMOIRS OF A EUROPEAN JEAN MONNET AS A SOURCE ON THE HISTORY OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract. Jean Monnet took an honorable place in the pantheon of prominent Europeans. Many research institutions bear his name. This is not just a historical recognition, but also not a cult of personality, because J. Monnet himself quite objectively assessed his personal place in the European integration process. Evidence of this is his memoirs, which are a valuable source of modern history of European unity. The aim of the article is to analyze the memoirs of Jeanne Monnet as a source on the history of the European integration process, which reveals its main stages, features and ways of solving problems. The undoubted merit of J. Monnet in the history of European integration is the so-called "Monnet method", which consists in the fact that economic integration was recognized as a forerunner of political unification. Integration should take place from the bottom up, not the other way around. The political life of Jean Monnet as a true French patriot and a great European is the embodiment of current discussions between supporters of functionalism and federalism in the history and modernity of European integration. Proponents of

federalism consider the creation of a superpower with supranational governing bodies, to which states transfer most of their national sovereignty, to be the main task of integration. Gradually, a common identity is formed, which distinguishes the group from the external environment. Neo-functionalists believe that national authorities delegate executive powers to the community, not sovereignty. Progress in European integration has been made possible by a combination of long-term, medium-term and short-term factors.

One of the main long-term factors in the success of European integration is the European idea as an idea of the territorial and civilization unity of Europe, consolidated by the commonality of historical destiny, which requires institutionalization. There is no general theory of regional integration that can explain the complex integration phenomenon in all its diversity. Existing theoretical approaches remain loyal to the state principle as a form of organization of political life. Only neo-functionalists focus on social groups involved in integration and supranational institutions, not nation-states. Many rules of the European Union are formed in political networks that integrate different territorial levels: local, regional, national, supranational. Monnet called for this to be clearly understood and taken into account in real European politics.

Key words: *European integration, Jean Monnet, Monnet method, Memoirs of a European, federalism, functionalism.*

Надійшла до редколегії 31.08.2020

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94 (498) “1939/1945”

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.3>

Сергій Лучканин,

доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ

РУМУНСЬКІ ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ В РОМАНІ «АЛЬПИ» (ТРИЛОГІЯ «ПРАПОРОНОСЦІ») ОЛЕСЯ ГОНЧАРА SUB SPECIE CONTEMPORANEITATIS (З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОСТІ): РЕАЛЬНІСТЬ І ДАНИНА ДОБІ

Анотація. У донедавна добре відомому романі класика української літератури Олеся Гончара «Прапороносці» (перша частина – «Альпи») описано шлях, який проходять солдати й офіцери (серед них – чимало українців) Другого українського фронту через Румунію з весни до осені 1944 року. Тому в першій частині трилогії постає чимало румунських реалій – від тогочасних воєнно-політичних до локально-мовних, дослідження й пояснення яких, *sub specie contemporaneitatis* (з погляду сучасності), і стало метою цієї статті. Автору добре відомі такі воєнно-політичні реалії доби (про них згадано в романі) як тривала битва за румунське місто Тургу-Фрумос та Яссько-Кишинівська операція кінця серпня 1944 року, її учасник – командувач Другого українського фронту генерал армії Родіон Малиновський (українець із походження), серпневе повстання 1944 року в Бухаресті й повалення диктатури Антонеску патріотичними румунськими силами на чолі з молодим королем Румунії Міхаєм (Mihai) (1921-2017), спільна боротьба Червоної й румунської армій у вересні-жовтні 1944 року за визволення румунської Північної Трансільванії (власне Альп, румунських Карпат) з-під угорської окупації унаслідок гітлерівського Віденського диктату від 30 серпня 1940 року. Тлумачення одних тогочасних воєнно-політичних реалій у романі з роками не зазнало особливих змін (Яссько-Кишинівська операція, визволення румунської Північної Трансільванії від хортистської Угорщини), на дескрипції інших – негативні згадки про румунського короля Міхая, його так зване «колаборантство», хоча про вступ Румунії у війну проти СРСР та Антигітлерівської коаліції він дізнався з повідомлення радіо Бі-бі-сі – позначився вплив часу. У романі доречно вживаються румунізми – *nu știu* «не знаю», *nu știți rusește* «не знати по-російському», *nu-i bun război* «війна – негарна річ», діалектне молдавське буне дзіва (літературне *bună ziua* «добрий день»), також такі слова румунського походження як мамалига, бринза, цуйка, каруца («віз»), топонім Букурешть (Бухарест), звертання домнуле «пане». У романі зазначено, що штабний офіцер Червоної армії допитував полонених румунів «з молдаваном-перекладачем», що мимоволі свідчить про визнання Олесем Гончаром тотожності румунської і так званої «молдавської» мов, яке заперечувалося в радянські роки з політичних причин. У статті наголошується, що, з одного боку, Олесь Гончар як визначний майстер художнього слова вдало відтворив румунські історико-воєнні й локально-мовні реалії 1944 року, з іншого боку, змушений був, подекуди, мимоволі дотримуватися тогочасного радянського офіціозу в описах «буржуазної Румунії», демонізувати її фашистського диктатора Антонеску, хоча й зазначав небажання румунів воювати під Сталінградом і на Кавказі на боці нацистської Німеччини в 1942-1943 роках. У

статті згадано й про переклад роману румунською мовою під назвою *Stegarii* («Прапороносці»).

Ключові слова: Олесь Гончар, «Альпи», трилогія «Прапороносці», Друга світова війна, румунізм, історія Румунії, офіційна ідеологія.

Про широковідомий ще донедавна роман-трилогію «Прапороносці» Олесь Гончара за радянських часів говорилося багато, його активно пропагували, перекладали багатьма мовами, зокрема – і румунською (переклад, очевидно, виконано як «соціальний наказ» 1949 р. [5]), наголошуючи на зображенні в ньому так званої «визвольної місії Червоної армії в Європі у 1944-1945 рр.» [3], хоча, як чудово знаємо зараз, із вигнанням нацистів Східна Європа, зокрема, Румунія, не отримала волі, опинившись у сфері радянського комуністичного впливу з його масовими репресіями, насильницькою колективізацією, тоталітаризмом, партійним диктатом в усіх сферах життя і т. п. Звичайно, більшість подібних «опусів» уже належать минулому, однак нова доба, що постала з набуттям Україною довгоочікуваної незалежності, дозволила поглянути на цей твір *sub specie contemporaneitatis*, що й здійснюється вже сучасним українським літературознавством – статті Ю.І. Ковалева, Володимира Працьовитого та ін. Відомі рядки «Прапороносців» прочитуються по-новому, з акцентуванням не так на зовнішньо-ідеологічній, а на власне внутрішній, художній основі, значеннєвій «українськості» твору. Відомо, що в першій частині трилогії – «Альпах» – описано пересування з боями 72-ї дивізії від кінця березня до кінця жовтня 1944 р., від виходу стрілецького полку Самієва до кордону з Румунією станом на 22 червня 1941 р. і подолання понад 800 кілометрів на шляху до «Альп» (румунських Південних Карпат), що завершилося визволенням румунської Північної Трансільванії (де саме розташовані «Альпи») від німецько-угорських військ. Колоритний Хома Хаєцький говорить, що «ми Романію бурею пролетіли, а всю Трансільванію на ліктях перечовгали» [1, с. 188], а розвідник сержант Козаков «з-за Волги на Україну... на пузі повз» [1, с. 29]. Оскільки місцем дії «Альп» виступає румунська земля, то й очевидно, що в творі зринають різноманітні румунські реалії – від узагальнених воєнно-політичних (згадуються різні битви, воєнні операції, імена керманичів Червоної армії, Румунії, Угорщини та ін.) до локально-мовних (описи місцевостей, особливостей побуту й занять румунів, залучення румунізмів і навіть певних вставок румунською мовою). Проаналізувати ці румунські реалії, безумовно, *sub specie contemporaneitatis*, і є метою нашої статті. Адже весь шлях «гончаревої дивізії» нам добре відомий, автор статті неодноразово його пройшов і проїхав, звичайно, у значно комфортніших умовах, аніж Олесь Гончар та герої його роману.

Передусім в «Альпах» згадуються такі панорамні історико-політичні й воєнні події як вихід Другого українського фронту на довоєнний станом на 22 червня 1941 р. кордон із Румунією 26 березня 1944 р., його командувача генерала армії Родіона Малиновського, до речі, з походження українця (або караїма), дві битви за румунське місто Тиргу-Фрумос (9-12 квітня 1944 і 20-23 серпня 1944), Яссько-Кишинівська операція 20-29 серпня 1944 р., переворот у Бухаресті 23 серпня 1944 р. з арештом диктатора Йона Антонеску і вихід країни з війни, перехід до блоку Антигітлерівської коаліції, спільні бої Червоної й нової румунської армій за визволення Північної Трансільванії від хортистсько-угорських і нацистських німецьких загарбників у вересні-жовтні 1944 р., оскільки внаслідок насильницького диктату Німеччини й Італії 30 серпня 1940 р. (відомий як Віденський арбітраж) Румунію змусили віддати Угорщині північно-східну частину Трансільванії площею понад 40 000 квадратних кілометри, де проживали більше 2 500 000 мешканців, із яких половину складали румуни, а угорці становили меншість (це сталося 30 серпня 1940 р.). У романі читаємо: «Тиргу-Фрумоський і Ясський укріплені райони противника були прорвані. Триста п'ятдесят залізобетонних оборонних споруд, що, здавалося, стали непорушним залізним валом від Пашкані до Ясс, тепер залишалися уже за спиною наших бійців. У прорив було введено ударні війська 2-го Українського фронту, і вони, громлячи ворога, знищуючи його резерви, що зустрічались на шляху, незабаром вийшли до міста Васлуй і, оволодівши ним, швидко просувались на південь. Падали одне за одним міста Роман, Бакеу, Бирлад, Хуші. Вийшовши в районі Лопушна – Леушені на річку Прут, війська 2-го Українського фронту зустрілися з військами 3-го Українського, які наступали всі ці дні з плацдарму біля Бендер, на захід уздовж знаменитого Троянового валу, обходячи, таким чином, з півдня і південного заходу кишинівське угруповання німецько-фашистських військ... Розгорталась одна з найблискучіших битв Великої Вітчизняної війни» [1, с. 77]. Безумовно, нині ми вже остаточно маємо відмовитися від використання сталінського пропагандистського терміну «Велика Вітчизняна війна», замінивши його історично коректним – «Друга світова війна». Український вимір тих подій не обмежується хронологічними рамками воєнного конфлікту між СРСР і нацистською Німеччиною – 1941-1945, а розглядається в контексті подій усієї Другої світової війни 1939-1945 років, бо війна з нацизмом для українців розпочалася 1 вересня 1939 року, у той час коли Третій рейх та СРСР співпрацювали як союзники. Водночас згадка в романі про румунське місто Тиргу-Фрумос нагадує про дві запеклі битви за це місто, перша з яких у квітні

1944 р. завершилася відносною невдачею для Червоної армії (про що донедавна замовчувалося), після чого 12 квітня урядові Румунії було направлено умови перемир'я з пропозицією анулювання «Другого Віденського диктату» від 30 серпня 1940 р. Однак Антонеску відповів на цю пропозицію оголошенням тотальної мобілізації та продовженням війни на боці гітлерівської Німеччини. І лише друга Яссько-Кишинівська операція в серпні 1944 р. призвела до розгрому великого угруповання німецьких та румунських військ, що прикривали балканський напрямок, вигнання нацистських окупантів з тогочасної Молдавської РСР та виведення Румунії з війни. Олесь Гончар зазначає: «Тим часом інші війська обох Українських фронтів вели навальний наступ на центральні райони Румунії. До складу одного з цих наступаючих з'єднань 2-го Українського фронту входив і гвардійський стрілецький полк гвардії підполковника Самієва. Війська, ринувши, як весняні потоки з гір, затопили всі шляхи, що вели в глиб Румунії на південь і південний захід. Уже дійшли відомості, що взято Кишинів, Ясси, що Румунія капітулює, але це були поки що тільки чутки, певного бійці нічого не знали» [1, с. 77-78].

У романі говориться про небажання румунів воювати: «А румуни брели, не відповідаючи на жарти, мовчазні й приховано радісні, деякі зовсім роззувшись і впріваючи під пузатими ранцями із своїми солдатськими злиднями. Видно було, що це йдуть хлібороби й пастухи, яких Антонеску насильно відірвав од рідних шматків поля, продавши Гітлерові, як гурти овець, на заріз, їм уже ввижалися домівки, і вони поспішали по узбіччях шляхів, даючи дорогу нашим колонам» [1, с. 78]. Є згадки на сторінках твору про тогочасного диктатора Румунії Антонеску й формального очільника держави молодого короля Міхая [1, с. 79]. Історична правда полягає в тому, що тоталітарні тенденції в Румунії зародилися до Й. Антонеску – 10 лютого 1938 р. румунський король Кароль II (1930-1940) ліквідував демократичну конституцію 1923 р., розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, найвпливовішими з яких на той час були дві історичні партії – Націонал-Цереністська (Partidul Național-Țărănesc), очолювана видатним румунським політиком Юліу Маніу, і Націонал-Ліберальна (Partidul Național-Liberal) на чолі з Константином Бретіану. Німецькі фашисти прийшли в Румунію ще до Антонеску, за Кароля II, щось подібне простежується і в історії України столітньої давнини 1918 р. – адже кайзерівські німецькі війська були запрошені ще Центральною Радою до перевороту гетьмана Павла Скоропадського, який, співпрацюючи з німцями, вже виходив з реальної ситуації, що склалася. Рішення про вступ в антирадянську (а з нею – і в усю Другу світову) війну було

прийнято одноосібно Й. Антонеску без будь-якої консультації з яким-небудь політичним угрупованням чи хоча б навіть з королем Міхаєм, який дізнався по радіо Бі-Бі-Сі про те, що Румунія вступила у війну з СРСР, про що свідчить наступний діалог між королем і Міхаєм Антонеску, наведений Флоріном Константіну в цікавому й оригінальному дослідженні «Правдива історія румунського народу»: «- Але мені, чому мені не сказали нічого? – запитував Михай І, зателефонувавши М. Антонеску [заступник диктатора, однофамілець – С. Л.] 22 червня 1941 р. – Ми гадали, що ви дізнаєтеся про це з газет...» [8, с. 143]. Як відзначається зараз у румунській історіографії, спершу війна з СРСР, проголошена «священною війною з більшовизмом» за повернення Бессарабії і Північної Буковини мала підтримку короля, лідерів «історичних партій», доволі широких верств населення: 5 липня румунські війська зайняли Чернівці, 16/17 липня – Кишинів, до 25 липня вся Бессарабія і Північна Буковина були очищені від радянських військ. 22 серпня 1941 р. Йон Антонеску отримав титул «маршала». Однак, на прохання Гітлера, уже маршал Йон Антонеску прийняв рішення продовжувати війну на Сході, на що не існувало вагомих підстав: румунські війська у серпні-жовтні 1941 р. брали участь в облозі Одеси, у військових операціях у Криму (жовтень 1941-червень 1942 рр.) і на Кавказі і під Сталінградом, де 3-я і 4-а румунські армії були повністю розгромлені Червоною армією. Про це згадує Хома Хаєцький у романі: «– Утікаючи, вони співали: «Антонеску дав наказ – всіх румунів на Кавказ. А румуна не дурной – на каруцу і домой» [1, с. 62]. Внаслідок цього румунська сторона вже відкрито могла вважатися агресором проти СРСР, союзники якого по антигітлерівській коаліції – Великобританія і США – оголосили війну Румунії відповідно 12 грудня 1941 р. і 5 червня 1942 р. Цікавою в цьому відношенні виглядає наступна заява Й. Антонеску: «Я – союзник Рейху проти Росії, але нейтральний між Великобританією і Німеччиною. Я за американців і проти японців» [8, с. 143]. Власне, про це зазначає і сучасна румунська історіографія, а саме – однією з грубих помилок маршала було рішення продовжити антирадянську війну по той бік Дністра, що призвело до великих людських втрат: близько 150 000 вбитими, 180 000 полоненими [7, с. 152]. Король, лідери «історичних партій» та деякі далекоглядні політики почали шукати політико-дипломатичних контактів із західними демократіями для виходу Румунії з війни проти Об'єднаних Націй – країн Антигітлерівської коаліції, деякі кроки в цьому шляху були здійснені з мовчазної згоди самого маршала. Однак Й. Антонеску до самого кінця не наважився розірвати союз з гітлерівською Німеччиною, що призвело до державного перевороту 23 серпня 1944 р., коли маршал і Михай Антонеску були

заарештовані в королівському палаці з наказу Міхая I (до речі, в червні 1945 р. нагородженого за цей сміливий вчинок найвищим радянським військовим орденом «Перемога» із ремаркою «за мужній акт рішучого повороту політики Румунії в бік розриву з гітлерівською Німеччиною та союзу з Об'єднаними Націями в момент, коли ще чітко не визначилася поразка Німеччини»), який у зверненні до народу того ж дня о 22.00 проголосив про вихід Румунії з війни на боці нацистської Німеччини. Олесь Гончар цілковито в дусі тогочасних настанов згадує про цей день у романі: «Вночі румуни відступили. Відступили раптово, крадькома, проте ніхто ще не знав, що на цей раз вони відступили востаннє, що цієї ночі Румунія, оповита загрозами, була поставлена на коліна» [1, с. 71]. Тривалий час вважалося, що арешт Йона та Міхая Антонеску відбувся внаслідок узгоджених дій Національно-демократичного блоку Румунії (Blocul Național Democrat), який складався з Націонал-ліберальної партії (Partidul Național Liberal), Націонал-селянської партії (Partidul Național-Țărănesc), Соціал-демократичної партії (Partidul Social-Democrat) і Комуністичної партії (Partidul Comunist) при активній участі королівського двору (Curtea regală); очевидно, що основну роль у цій події відіграв власне молодий король Міхай. 12/13 вересня 1944 р. у Москві Румунія підписала Угоду про перемир'я й активно включилася вже в антигітлерівську війну на боці Об'єднаних Націй. Читаємо в Олесь Гончара: «На Черниша ці смагляві румунські хлопці в беретах навіяли інші думки. Пригадалось: падіння дотів, прорив останнього боярського рубежу і той шалений марш по відкритих внутрішніх шляхах Романи... Іржуть коні, дзвенить далечінь, і плавом плывуть назустріч втомлені капітулюючі війська... На одному з роздоріж у степу, на високій, наспіх спорудженій із снарядних ящиків трибуні стоїть випростаний смаглочолоий наш офіцер з дівчиною-перекладачкою. Завдання його, видно, було відібрати трансільванців, які підуть визволяти ще зайняту ворогом свою Трансільванію. Поки що ж перед ним — море озброєних закіптюжених капітулянтів... – Ви рветесь додому, але де ваш дім? Серед вас тут тисячі й тисячі трансільванців, а Трансільванія ваша ще зайнята ворогом, її треба визволяти! Чи є у вас бажання йти її визволяти? І сколихнулося закипаюче людське море: – Є! Є! Є!!! – Обдурені своїми правителями, ви шукали свого щастя в Одесі, на Кавказі, під Сталінградом... Ні, не там ви його мусили шукати. Щастя не награбуєш, його треба створювати самим! Отам, – офіцер вказав рукою на захід, – отам ваші Клуж, Сібіу, Альба-Юлія! Ідіть і беріть їх, і самі будуйте нове життя!» [1, с. 127-128].

Поруч з Червоною Армією, румунська армія брала участь у визволенні Північної Трансільванії (до 25 жовтня 1944 р.), далі Угорщини, Чехо-

Словаччини й Австрії. Важкі бої в румунських Південних Карпатах («Трансільванських Альпах») ретельно описано Олесем Гончарем: «Якось надвечір попереду встали м'які силуети гір, ніби вони виступили непомітно з блакиті самого небосхилу. За ними заходило сонце, пускаючи високо пишні, рум'яні стріли по білих хмарах, і ті стріли також, здавалось, вказували їм дорогу вперед, як грандіозні указки. Всю ніч без зупину їхали на ті гори. Тепер уже було ясно, що дивізія іде не на Бухарест, як сподівалися досі офіцери, а звернула і захід, у Трансільванські Альпи» [1, с. 83]. У цій боротьбі з фашизмом брали участь 37 румунських дивізій (540 000 солдатів), які звільнили понад 8 700 місцевостей, загинуло в цій священній битві з фашизмом майже 170 000 румунських воїнів. Однак ці зусилля не були належним чином поціновані «великими державами» Антигітлерівської коаліції, оскільки Румунія (на відміну, скажімо, Італії) не отримала статусу країни-учасника Антигітлерівської коаліції, на Паризькій мирній конференції 1946-1947 рр. вважалася переможеною країною. У відповідності з мирним договором від 10 лютого 1947 р. кордон між Румунією і СРСР встановлювався на межі червня 1940 р., але з іншого боку, анулювався Віденський «арбітраж» від 30 серпня 1940 р. і Північна Трансільванія знову возз'єднувалася з Румунією; кордон між Румунією і Болгарією залишився без змін.

Безумовно, данині часу належать такі сторінки твору, де зображено побутові реалії міжвоєнної Румунії, надмірно підкреслюється загальна бідність її мешканців. Щоправда, цю характеристику подає така складна психологічно постать, як лейтенант Сагайда: «А Сагайда вже починає нарікати на Романію. Злиденна нещасна країна! Хати без димарів, бо на димар Антонеску накладає податок. Тютюн не сій, бо це державна монополія. Всі наші недокурки визбирали по дорогах, а кажуть – Європа» [1, с. 45]. Сучасний провідний румунський історик, Президент Румунської Академії Іоан-Аурел Поп (у 2012-2020 – ректор Клужського університету імені Бабеша-Бойої) так окреслює соціально-економічне становище в Румунії міжвоєнного часу: «Зросли видобуток вугілля та нафти, виробництво металів, розвивалися нові індустріальні напрямки, у Румунії виробляли синтетичний каучук, вибухові речовини, косметику, підйомні крани, локомотиви, вагони, автобуси, літаки та ін. 1926 р. було урочисто відкрито перший національний авіамаршрут, а 1928 р. уперше в ефірі зазвучало румунське радіо. 1927 р. відкрито першу центральну телефонну станцію, а невдовзі Румунія вкрилася однією з найкращих телефонних сіток Європи. Будують нові модерні автодороги, розвиваються порти, розбудовуються флот та залізничні шляхи. Зріс експорт, особливо до

Франції та Великої Британії, а іноземний капітал, переважно англійський, французький й американський, сприяв пришвидшенню економічного розвитку. У 1938-1940 рр. спостерігаються перші обережні інвестиції румунського капіталу за кордоном (у Югославії, Чехо-Словаччині, Болгарії). Природно, ці зміни привели до процвітання частини населення, але не змогли ліквідувати бідність та скруту, у яких проживала значна кількість румунів. Та попри це середній прибуток на одного мешканця становив 110 \$ США, це було більшим, аніж у Туреччині, Польщі, Угорщині, Греції, Югославії чи Болгарії. Бухарест 1930-х рр. виглядав одним із найсучасніших міст регіону, отримавши найменування «маленький Париж» [6, с. 161; переклад наш – С.Л.]. Очевидно, що впливом офіційної царської та сталінської шовіністичної ідеології пов'язана згадка майором Воронцовим (найбільш схематичним заідеологізованим образом твору) про російського полководця Олександра Суворова, неймовірно глорифікованого тогочасною радянською історіографією, хоча цей високопоставлений царський слуга активно придушував і гайдамацький рух в Україні, і повстання Омеляна Пугачова, і революційні рухи в Італії наприкінці XVIII ст., і воював з турками на території Придунайських румунських князівств, нехтуючи волею їхніх споконвічних мешканців: «Власне, ми здавна альпіністи, товаришу Хаєцький, – докинув Воронцов, крокуючи поруч з бійцем. – Ми альпіністи ще з часів Суворова. Чули про Суворова? І, перестрибуючи з бійцями з каменя на камінь, майор почав розповідати їм про Чортів міст» [1, с. 106].

З достатньою симпатією описано в «Альпах» топоніміко-рельєфні реалії Румунії, де наявний «гарячий південний степ» [1, с. 51] (властивий більше румунській Молдові й Добруджі), де стоїть «спека нестерпна», куди «нізвідки не залетить вітерець і не сколихне гаряче повітря» [1, с. 66], де «видніються луки і біжить-струмує по них марево, мов отари прозорих водяних овець, [яких] ... румуни в постолах і в білих штанях пасуть із собаками своїх овечат. І мають вівці маленькі голосні дзвіночки на шиях...» [1, с. 7]. Чи не прообраз тронки з однойменного роману Олеся Гончара 1963 р. вичитується в цих рядках? А подібну, майже ідилічно-пасторальну картину можна помітити, мандруючи й сучасною Румунією. Абзац у творі присвячено й красі трансільванської природи, якій контрастують (прямо як у поемі Тараса Шевченка «Сон» з описом мальовничої України, проте в ланцюгах кріпацтва) згарища війни: «Фронт щедалі глибше входив у гори. Почалася система численних гірських хребтів. Вже не один такий хребет перевалили війська. Збитий з висот, противник відкочувався в глибину гір... Це вже справжня Трансільванія.

Типова картина: село з усіх боків оточене пасмами безплідних гір, і тільки в цьому котловані буяють рясні сади, городи, виноградники» [1, с. 91].

Українська класична література XIX-XX ст. має чимало творів, події яких розгортаються на теренах сучасної Румунії, а також Бессарабії: повісті Михайла Коцюбинського «Для загального добра», «Дорогою ціною», оповідання «Пекотьор», частково в соціально-побутовій повісті «Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького (викладав деякий час у Кишиневі), у романі «Господарство доктора Гальванеску» такого неоднозначного письменника Юрія Смолича (1900-1976). У всіх них доречно для надання мовного колориту введено певні румунізми – лексичні, стилістичні, іноді – граматичні (на зразок «май добрий» – «кращий»). Подібну картину спостерігаємо і в романі Олеса Гончара, у якому доречно вживаються як власне фрагменти власне румунської мови – *nu știu* [1, с. 35] «не знаю», *nu ști rusește* [1, с. 70] «не знати по-російському», *nu-i bun război* [1, с. 82] «війна – негарна річ», діалектне молдавське *буне дзіва* [1, с. 29; с. 66] (літературне *bună ziua* «добрий день»), також такі слова румунського походження (румунізми) як *мамалига*, *бринза*, *цуйка*, *каруца* («віз»), топонім *Букурешть* (Бухарест), звертання *домнуле* «пане». Хочемо особливо підкреслити, що в романі зазначено, що штабний офіцер Червоної армії допитував полонених румунів «з молдаванином-перекладачем»: «Крім вогневої Брянського, тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штатом, до писарів включно... Штабний офіцер з молдаванином-перекладачем допитував полонених, захоплених сьогодні. Вони були ще мокрі від поту, очманілі і нічого, крім учорашньої нашої артилерійської підготовки, не пам'ятали» [1, с. 66]. І ще в одному місці твору письменник говорить про румунів та бессарабців як про одне ціле: «Тепер за селом їм раз у раз траплялися назустріч румуни й бессарабці, що везли волами наших поранених. Воли, підбившись по кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали а румуни в сіряках і високих чорних шапках брели з батіжками поруч возів, як чумаки. Деякі годували волів на ходу, з рук» [1, с. 33-34]. Це мимоволі свідчить про визнання Олесем Гончаром єдності румунської і так званої «молдавської» мов, яке заперечувалося в радянські роки з політичних причин. До середини XX ст. загалом ніхто не сумнівався в тотожності понять «румунська мова» і «молдавська мова», адже жодних структурних відмінностей між цими «мовами» не було і немає. Хіба лише із насильницьким запровадженням російської графіки для письма «молдавською мовою» в колишній Молдавській ССР (1941-1989) при використанні латиниці румунською з'явилися штучні графічні відмінності. У роки тоталітарного радянського режиму панівні

політичні кола вигадували наявність окремішньої т. зв. «молдавської мови» як спосіб протиставлення «молдавської радянської держави» спершу «румунській боярській диктатурі», а згодом – і навіть цілком «соціалістичній Румунії» часів Ніколає Чаушеску (1965-1989), у політиці якого маніфестувалися «єретичні відхилення» від догм офіційного радянського соціалізму й «марксизму-ленінізму» брежнєвських часів.

Таким чином, у нашій статті наголошується, що, з одного боку, Олесь Гончар у першій трилогії «Прапорonoсців» (роман «Альпи») як визначний майстер художнього слова вдало відтворив румунські історико-воєнні й локально-мовні реалії 1944 року, з іншого боку, змушений був подекуди мимоволі дотримуватися тогочасного радянського офіціозу в описах «боярсько-буржуазної Румунії», демонізувати її фашистського диктатора Антонеску, без приязні відгукуватися про молодого короля Міхая, хоча й зазначав небажання румунів воювати під Сталінградом і на Кавказі на боці нацистської Німеччини в 1942-1943 роках, а також і в 1944 р. А колоритні й правдиві описи румунської природи, доречні вкраплення румунської (й почасти угорської в Північній Трансільванії) мови, лексичних румунізмів у мовленні місцевого населення надають «Альпам» неповторного румунського колориту, вічного, попри всі воєнні лихоліття й зміни політичної кон'юнктури.

Пройшло вже 75 років з дня закінчення кривавої Другої світової війни 1939-1945 рр., але лише тепер без зайвої ідеологізації людство може оцінити реально ті далекі, але незабутні події. Реально, без політичних чинників, історіографія може оцінити постать маршала Йона Антонеску – воєнного злочинця, винного й у злочинах проти людства (Голокост), жорстокого авторитарного правителя без фашистської ідеології, недалекоглядного політика, хоча, до певної міри, й патріота своєї країни, румунської нації. Й. Антонеску за свої злочини не може бути реабілітований тільки за те, що він, мовляв, вів «священну війну з більшовизмом». На фоні диктатора Антонеску яскравим світлом осягається постать короля Міхая I (1921-2017), який зміг заарештувати маршала і врятувати демократичні цінності (їх обстоював упродовж свого тривалого й плідного життя) для румунського народу, який завжди займав гідне місце в європейській і світовій історії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гончар О. Т. Твори: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1993. – (Б-ка укр. літ. Укр. новіт. літ.). Т. 1. Романи: Прапорonoсці. Тронка. / Олесь Терентійович Гончар / Вступ. ст., упоряд. і приміт. М. Г. Жулинського; ред. тому І. О. Дзеверін. – 640 с.

2. Ковалів Ю. І. Соціальний міф і художні реалії в романі О. Гончара «Прапороносці» / Юрій Іванович Ковалів // Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту). – Дніпропетровськ : Пороги, 2013. – Вип. 16. – С. 163–169.
3. Коваль В. Шляхи прапороносців [Текст] : роман О. Гончара у себе вдома і в світі : повість-есе / Віталій Коваль. – Київ : Рад. Письменник, 1985. – 295 с.
4. Працьовитий В. Творча концепція Олеса Гончара в романі «Прапороносці» / Володимир Працьовитий // Українське літературознавство. – Львів, 2013. – Випуск 77. – С. 85–101.
5. Goncar O. Stegarii: Roman / Oles Goncar / Trad. de M. Vlad, A. Rogoz. – București: Ed. tineretului, 1949. – 287 p.
6. Pop I-A. Istoria românilor / Ioan-Aurel Pop. Colecția „Biblioteca populară” / Col. iniț. și coord. / Anatol Vidrașcu; conc. gr. și coperta / Vladimir Zmeev / B.-Ch.: Litera (Combinatul Poligrafic), 2010. – 192 [pag.]. – Biblioteca populară, nr. 1.
7. Pop I-A. Românii și România. O scurtă istorie / Ioan-Aurel Pop. – București: Ed. Fundației Culturale Române, 1998. – 166 p.
8. Șperlea F. De la Vlad Țepeș la Ceaușescu. Expresii memorabile românești explicate în contextul lor istoric / Florin Șperlea. – București: Corint, 2001. – 168 p.

References:

1. Honcar, O. (1993). *Tvory v 2-h t. T. 1*. K.: Naukova dumka.
2. Kovaliv, Ju (2013). *Sotsialnyj mif i hudozhni realiji v romani O. Honcara “Praporonosti”*. *Tajiny hudozhnyogo tekstu (do problem poetyky tekstu)*, 16, 163-169. Dnipropetrovsk: Porogy.
3. Koval, V. (1985). *Shlahy praporonostsiv*. K.: Rad. Pysmennyk.
4. Pratsyovytyj, V. (2013). *Tvorcha kontseptsija Olesa Honchara v romani “Praporonosti”*. *Ukrajinske literaturoznavstvo*, 77, 85-101. Lviv.
5. Goncar, O. (1949). *Stegarii: Roman* / Trad. de M. Vlad, A. Rogoz. București: Ed. Tineretului.
6. Pop, I-A. (2010). *Istoria românilor*. București-Chișinău: Litera (Combinatul Poligrafic).
7. Pop, I-A. (1998). *Românii și România. O scurtă istorie*. București: Ed. Fundației Culturale Române.
8. Șperlea, F. (2001). *De la Vlad Țepeș la Ceaușescu. Expresii memorabile românești explicate în contextul lor istoric*. București: Corint.

Serhii Luchkanyn, Doctor of Philological Sciences,

professor of the Department of General Linguistics and Classical Philology and Neoellinistics

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Institute of Philology, Kyiv

ROMANIAN HISTORICAL REALITIES IN “THE ALPS” NOVEL (“THE STANDARD BEARERS” TRILOGY) BY OLES HONCHAR SUB SPECIE CONTEMPORANEITATIS (FROM A MODERN PERSPECTIVE): REALITY AND TRIBUTE TO THE EPOCH

Abstract. Oles Honchar, who is a classic of Ukrainian literature, has created a well-known novel “The Alps” (the first part of the “The Standard Bearers” trilogy). There, we discover about how soldiers and officers (many Ukrainians are among them) of the Second Ukrainian Front passed their way through Romania from spring to autumn of 1944. Due to this, we see many Romanian realities, starting with historical-political ones and ending with locally linguistic ones, the research and explanation of which have become the purpose of this article. The author of the novel was well aware of the military-political realities of the epoch. Those realities were ongoing

battle for the Romanian city of Târgu Frumos and The Jassy-Kishinev Operation (August 1944). He also knew about Rodion Malinovskyi (who was its participant and commander of the Second Ukrainian Front) and the August uprising in Bucharest in 1944. The realities also included the overthrow of the dictatorship of Antonescu by the patriotic Romanian forces led by Romanian king Michael I and a common struggle between Red and Romanian armies for the liberation of Northern Transylvania from the Hungarian occupation (Hungarian occupation was one of the Second Vienna Award conditions). The interpretations of some of the military-political realities of that time have not undergone any significant changes in the novel (The Jassy-Kishinev Operation, the Northern Transylvania liberation). At the same time, the other interpretations have negative references about the Romanian king Michael I and his so-called "collaboration", although he learned about Romania's entry into the war against the USSR and the Anti-Hitler-Koalition from the BBC radio message. In the novel, loanwords from Romanian language are appropriately used. Among them, we should point out "nu știu" ("I do not know"), "nu ști rusește" "Not to know Russian", "nu-i bun război" ("War is a bad thing"), Moldavian dialect "boon diva" ("good day") and some other words of Romanian origin. The novel states that the Red Army staff officer interrogated Romanian captives with a Moldovian translator, which inadvertently testifies to Oles Honchar's recognition of the identity of Romanian and so-called "Moldovian" languages, which was denied for political reasons in Soviet times. On one hand, the article points out that Oles Honchar, as a distinguished master of the artistic word, successfully reproduced Romanian historical-military and locally linguistic realities of 1944. On the other hand, it tells that he was forced to follow the Soviet officialdom of that time when it was about the "bourgeois Romania" describing. He was told to demonize Antonescu, although Oles noted the reluctance of Romanians to fight under Stalingrad and the Caucasus on the side of Germany in 1942-1943. The article also tells that the novel was translated into Romanian with the name "Stegarii" ("Standard Bearers").

Keywords: Oles Honchar, Alps (The "Standard Bearers" trilogy), World War II, Romanian loanwords, history of Romanian, the official ideology.

Надійшла до редколегії 10.08.2020

УДК: 94+314.151.3-054.73](57+430)”1944”

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.4>

Володимир Мартиненко,
кандидат історичних наук, докторант,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
Національної академії наук України
Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-4563-6347

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИЙОМУ ТА РОЗМІЩЕННЯ НІМЕЦЬКИХ БІЖЕНЦІВ З ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ СРСР НА ТЕРИТОРІЇ НІМЕЧЧИНИ У 1944 Р.

Анотація. У статті на основі широкого кола джерел розглянуто процес організації прийому і розміщення німецьких біженців з окупованих регіонів України на території Німеччини у 1944 р.

Відповідно до архівних джерел, протягом осені 1943 – весни 1944 рр. з окупованих українських територій владою нацистської Німеччини було евакуйовано близько 350000 етнічних німців. З лютого 1944 р. за вказівкою рейхсфюрера СС Г. Гімлера, німецькі біженці з СРСР підлягали відправці на територію імперського округу Вартегау. Через брак вільного земельного фонду більшу частину нових переселенців планувалося використовувати у ролі сільськогосподарських працівників до завершення війни. Перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати біженців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу задля добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їх подальша доля.

На початку 1944 р. для прийому етнічних німців у Вартегау була розгорнута мережа спеціальних збірних таборів. Багато організаційних заходів проходило у прискореному режимі. Незважаючи на досвід минулих років, нацистська влада все ж виявилася не досить добре підготовленою до раптового напливу такого численного контингенту. Тому на початковому етапі вона прагнула забезпечити базові потреби біженців (житло, харчування, медичне обслуговування, одяг і т. д.).

Вельми скептично до радянських німців були налаштовані чиновники місцевих господарських інстанцій. Вони вважали їх недостатньо пристосованими до особливостей ведення сільського господарства в регіоні. Деякі німецькі чиновники часом відкрито демонстрували переселенцям своє презирство. У результаті до кінця 1944 р. серед багатьох евакуйованих німців стало наростати невдоволення своїм становищем. Боротися з цією тенденцією нацистська влада намагалася за допомогою пропаганди.

Ключові слова. Етнічні німці, СРСР, евакуація, Німеччина, Вартегау, Рейхскомісаріат у справах зміцнення німецької народності.

Постановка проблеми. Масштабний відступ військ Німеччини та її союзників на Східному фронті протягом 1943-1944 рр. супроводжувався відходом значної частини цивільного населення в західному напрямку. Багато з цих переміщень здійснювалися під примусом з боку окупаційної влади, яка прагнула таким чином отримати додаткові трудові ресурси для економіки Третього рейху. У той же час необхідно визнати, що досить багато радянських громадян погоджувалося евакуюватися добровільно, керуючись бажанням

вижити. До таких в першу чергу відносилися колабораціоністи та особи, які ще до війни встигли потрапити під каток сталінських репресій. Значною мірою добровільного характеру набула й евакуація сотень тисяч етнічних німців з окупованих регіонів України. Вони не мали ілюзій щодо свого майбутнього після повернення радянської влади, оскільки добре пам'ятали Великий терор 1937-1938 рр. і депортації 1941 р. Акція переселення етнічних німців з рейхскомісаріату «Україна» почалася у вересні 1943 р., а в березні 1944 року ця ж доля спіткала колоністів, які проживали в Трансністрії. Відповідно до наказу рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 19 лютого 1944 р. всі радянські німці підлягали відправленню в імперський округ Вартегау (так називалася частина західно-польських земель, включених до складу Німеччини у 1939 р.). За офіційними даними, загальна чисельність цього контингенту складала приблизно 350000 осіб. Однак, крім самих етнічних німців, в ньому перебувало і чимало осіб, які відносилися до інших національностей (особливо українців і росіян).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основний історіографічний доробок з даної теми представлений роботами деяких німецьких істориків. Серед них особливо слід відзначити монографію І. Фляйшхауер, в окремому розділі якої розглянуто становище етнічних німців з окупованих регіонів СРСР на території Німеччини [27]. Доля менонітських біженців, вивезених з Півдня України в Західну Пруссію і Вартегау в 1943-1944 рр., присвячена стаття Х. Герлаха [28]. Деякі відомості про перебування радянських німців в Рейху наприкінці Другої світової війни також містяться у роботі А. Боша та Й. Лінгора [25].

Мета даної роботи полягає в розкритті ряду ключових аспектів, пов'язаних з процесом організації прийому і розміщення німецьких біженців з окупованих регіонів СРСР на території Німеччини у 1944 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністрація Вартегау, куди направлялася найбільша кількість німецьких біженців з окупованих областей СРСР, почала активну підготовку до їх прийому вже на початку січня 1944 р. Гауляйтер А. Грейзер, звертаючись до всіх крайсляйтерів і ландратів округу, підкреслював важливість цієї акції: «Ці німці за своїм походженням є переважно селянами і представляють найбільш цінну німецьку кров. Прийом цих людей, які, незважаючи на більшовицький гніт, зберегли свою ідентичність, дає нам унікальний шанс, збагатити округ значною кількістю цінних представників німецького народу» [1, Вл. 6]. Евакуація, за його словами,

мала виключно рятівний характер, оскільки в іншому випадку всіх радянських німців спіткала б «жахлива доля» [1, Вл. 6].

У своєму розпорядженні від 11 січня 1944 р. А. Грейзер вже офіційно оголосив, що в період війни більшість етнічних німців з СРСР буде перебувати на території Вартегау у ролі сільськогосподарських робітників. Таким чином, передбачалося скоротити брак робочої сили (Arbeitskraft) в аграрному секторі регіону, який став наслідком поетапного виселення поляків протягом останніх років [1, Вл. 6-7]. Але при цьому голова округу наголосив, що новий контингент не повинен замінити польських батраків. Так як останні були важливим трудовим ресурсом в економіці Вартегау, втрачати який нацистська влада явно не бажала, особливо в такий складний для Німеччини період. Що стосується німецьких переселенців, то багато хто з них згодом (ймовірно, після війни) повинен був отримати власне господарство, втративши при цьому статус робочої сили. У той же час А. Грейзер категорично заборонив вести з радянськими німцями, які досить довго перебували у «найпримітивніших життєвих умовах», будь-які обнадійливі розмови про наділення їх в майбутньому землею. Перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати переселенців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу задля добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їх подальша доля [1, Вл. 9-10].

Керувати процесом прийому і розміщення біженців на всій території Вартегау був призначений штандартенфюрер СС Г. Хюбнер, який очолював управління уповноваженого Рейхскомісаріату у справах зміцнення німецької народності (Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) [1, Вл. 7]. Допомогали йому в цьому дві робочі групи, куди входили співробітники цього управління. Діяльність першої була пов'язана з транспортуванням біженців та підготовкою таборів до їх прийому. Друга група визначала райони майбутнього розселення, кількість німців, які туди направлялися, і займалася організацією ремонтно-будівельних робіт [4, Вл. 16-17]. На рівні районів основну відповідальність за проведення операції несли крайслейтери. Вони також отримали вказівку бути в тісній координації з усіма залученими інстанціями [1, Вл. 7]. Фінансові витрати, пов'язані з розселенням контингенту, несло управління РКФДФ і місцевий офіс Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV); далі – НСФ) [10, Вл. 40].

Оскільки Ліцманштадт став єдиною станцією для всіх потягів, які прямували у Вартегау, то саме там за розпорядженням Г. Хюбнера невдовзі був

створений штаб зв'язку (Verbindungsstab). Він опікувався початковою фазою операції: розвантаженням ешелонів, медичним оглядом, дезінсекцією та подальшою відправкою біженців в збірні табори (Kreisauffanglager), що знаходилися в різних районах округу [4, Вл. 17]. Активну допомогу в облаштуванні таборів надавало відразу кілька організацій, серед яких в першу чергу варто відзначити Імперську службу праці та Німецький робітничий фронт. Зокрема, вони надавали ліжка, солом'яні матраци, польові кухні, а також свій персонал [1, Вл. 8].

Спочатку керівництво Вартегау виходило з того, що йому належить прийняти близько 50000 осіб. У кожному районі округу (всього їх було 38) в середньому передбачалося розмістити до 400 німецьких сімей, загальна чисельність яких становила б 1500 осіб. Для більших районів ця кількість могла подвоїтися [2, Вл. 11]. Проте вже в другій половині січня 1944 р. ці цифри були суттєво переглянуті. Так, мінімальна чисельність очікуваного контингенту становила вже 62000 осіб і, згідно з деякими прогнозами, могла зрости до 90000 осіб. Внаслідок цього влада округу підготувала два плани з орієнтовними цифрами по кожному окремому району. Спочатку було вирішено слідувати першому з них, оскільки точна кількість ешелонів, які направлялися у Вартегау залишалася невідомою. Доставку невеликих контингентів (приблизно від 800 до 1500 осіб) з Ліцманштадта у призначені для них райони планувалося здійснювати в максимально стислі терміни. Що стосується більш численних груп (від 1800 до 3100 осіб), то їх розподіл міг тривати кілька днів. Після цього в транзитні табори Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі) навколо Ліцманштадта починали надходити нові ешелони [13, Вл. 18]. Як показала подальша практика, перебування біженців в транзитних таборах часто тривало від одного до двох днів [22, Вл. 57]. Відповідно до вказівок Г. Хюбнера, розселення причорноморських німців на території Вартегау слід було проводити таким чином, аби члени родин і громад продовжували жити разом [3, Вл. 15; 20].

Транзитні табори ФоМі в районі Ліцманштадта, як правило, могли вмістити відразу кілька тисяч людей. Кореспондент «Ostdeutscher Beobachter», який в перших числах 1944 р. відвідав табір ФоМі, де тимчасово проживало близько 5000 осіб, написав про це невеликий нарис. Він настільки був вражений, що порівняв побачене з невеликим містом. На території табору, крім житлових бараків, знаходилися лікарняні будівлі, дитячі сади, школи, сиротинець і величезна кухня – по суті, вся необхідна інфраструктура для відносно стабільної життєдіяльності біженців [21].

На початку квітня 1944 р., коли на території Вартегау знаходилося вже близько 160000 біженців, почалася підготовка до прийому 135000 німців з Трансністрії. Виходячи з цього, ліміти на розміщення переселенців для всіх районів округу були знову переглянуті. Відтепер кожен з них міг прийняти у себе в середньому від 5000 до 12000 осіб. Крім того, до Вартегау після проходження табірних перевірок повинна була прибути певна кількість радянських німців, які з кінця 1943 р. тимчасово перебували в інших регіонах Німеччини [17, Вл. 82].

Невдовзі після свого призначення штандартенфюрер СС Г. Хюбнер зажадав від крайсляйтеров підготувати до 17 січня 1944 р. необхідну кількість збірних таборів (Kreis-Auffanglager), забезпечивши їх необхідним інвентарем та продовольством. Крім цього, вони несли відповідальність за розвантаження ешелонів і подальше транспортування біженців. Їх розселення в експропрійованих польських господарствах планувалося здійснювати тільки після виходу відповідних директив адміністрації Вартегау, які, в свою чергу, затверджував Г. Гімлер. Керувати цією фазою операції повинні були два колонізаційних штаби СС [2, Вл. 11]. На відміну від попередніх переселенських акцій, всі витрати, пов'язані з облаштуванням німецьких біженців з СРСР покладалися на Фінансове управління уповноваженого РКФДФ в Позені [8, Вл. 40]. Згідно з архівними даними, до листопада 1944 р. на утримання контингенту всього було витрачено понад 19 млн. рейхсмарок [12, Вл. 1].

Варто відзначити, що на початку 1944 р. радянським німцям було дозволено вселятися в колишні польські господарства ще до проходження фільтрації по лінії Центрального бюро з питань еміграції (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ), що йшло в розріз з давно встановленою практикою. У той же час залишити ситуацію на самоплив в апараті СС не збиралися і тому вирішили провести загальний табірний облік контингенту. Цю справу також довірили колонізаційним штабам СС. Процедура реєстрації виглядала досить просто: на всіх евакуйованих німців складалися списки у трьох примірниках. Один залишався у співробітників СС, другий призначався для біржі праці і третій – для районної адміністрації. З огляду на специфіку контингенту, до реєстрації – щоб уникнути помилок при написанні імен та, можливо, населених пунктів – передбачалося залучити персонал, який володіє російською мовою [3, Вл. 14-15].

З огляду на те, що МВС Німеччини відмовилося забезпечити весь контингент документами з обмеженим терміном дії, то управління РКФДФ в Позені вирішило це зробити самотійно. За вказівкою штандартенфюрера СС Г.

Хюбнера, до початку табірної фільтрації біженці отримували тимчасові посвідчення – за їх видачу відповідали співробітники колонізаційних штабів СС [5, Вл. 22-23]. Даний документ отримав назву «Тимчасове посвідчення для причорноморських німців» (Vorläufiger Ausweis für Schwarzmeerdeutsche) [14, Вл. 39].

Що стосується майбутньої фільтрації, то, згідно з розпорядженням № 1/1/44 голови Штабного управління РКФДФ опергруппенфюрера СС У. Грайфельта від 20 січня 1944 р., регіональні представники ЕВЦ повинні були регулярно інформувати свої виїзні комісії про групи біженців, підготовлені до її проходження. Крім цього, їм пропонувалося завести на кожного евакуйованого облікову картку з його персональними даними та новою адресою. Зібрані відомості в подальшому передавались в ФоМі, яке збиралося їх використовувати для поповнення власної пошукової картотеки [23, Вл. 37].

25 лютого 1944 р. штандартенфюрер СС Г. Хюбнер вирішив, що весь німецький персонал (співробітники СС і Німецького Червоного Хреста), який супроводжував ешелони з біженцями з України, залишиться у Вартегау і продовжить протягом деякого часу займатися обслуговуванням контингенту. Керувати ним повинен був один з представників ФоМі, гауптштурмфюрер СС фон Гунніус. Він же відповідав і за процес роззброєння загонів самооборони етнічних німців в таборі Вальдхорст (поблизу Ліцманштадта) [9, Вл. 62]. Співробітникам ФоМі, які входили раніше до складу зондеркоманди «Р»*, відводилася роль допоміжного персоналу при філіях РКФДФ та колонізаційних штабах СС. Вони, як вважав Г. Хюбнер, могли надати неоціненну допомогу на різних етапах роботи з новим контингентом [15, Вл. 42].

Соціальне обслуговування німецьких біженців в таборах, як і раніше, відносилось головним чином до сфери компетенції НСФ. Вирішувати питання, пов'язані із забезпеченням контингенту зимовим одягом, постільною білизною та продуктами харчування, штандартенфюрер СС Г. Хюбнер мав намір також за рахунок залучення інших інстанцій. Наприклад, місцеві відділи сільського господарства зобов'язалися передати НСФ необхідну кількість продуктових карток [3, Вл. 13-14]. Організацією соціального обслуговування біженців, які залишили табори, займалися два колонізаційні штаби в тісній взаємодії з Націонал-соціалістичною жіночою організацією (Nationalsozialistische Frauenschaft) [11, Вл. 48].

На початку 1944 р. німецька влада не мала можливості рівномірно забезпечувати продовольством такий великий контингент, чисельність якого постійно зростала. Уродженець Запорізької області Я. Нойфельд писав, що в

перші тижні перебування у Вартегау харчовий раціон біженців був недостатнім: *«Один маленький шматочок хліба в день, їжа мізерна. На щастя, більшість наших людей все ще мають невеликі запаси з дому, щоб забезпечити свої потреби»* [33, Р. 297]. У тих випадках, коли мова йшла про більш великі запаси, місцева влада мала право вилучати частину привезеного продовольства за грошову плату для розподілу серед інших переселенців [6, Вл. 30]. У більш-менш стабільному становищі опинилися біженці, які встигли отримати продуктові картки. Один з них через роки згадував: *«У картках було досить всього, крім хліба. Ми були у нестямі від радості, що ми все отримували. Але ми мали навчитися це розподіляти. Якщо все з'їдалося швидко, то доводилося чекати, поки ми не отримаємо нові карти»* [26, S. 40].

Обов'язковою для всіх переселенців, що прибували до Рейху було проходження медичного огляду. У випадку з радянськими німцями дана процедура набула особливої важливості, оскільки санітарно-епідеміологічна ситуація в тих регіонах, з яких їх недавно вивезли, залишала бажати кращого. Однак наплив біженців практично не залишав часу для проведення повноцінного медогляду. Тому спочатку було вирішено проводити лише діагностику за допомогою рентгену та дезінсекцію, в тому числі багажу. Відповідно до встановлених правил, після дезінсекції весь багаж вирушав на окремий пункт, де він зберігався протягом 43 днів. Що стосується самих біженців, то на них чекав двотижневий карантин. У цей період влада округу передбачала розміщувати контингент в будівлях шкіл і інших установ. Приставлений до нього лікарський персонал отримав вказівку ретельно стежити за ситуацією і негайно реагувати на найменші ознаки інфекційних захворювань (особливо тифу). Окрему увагу слід було приділяти біженцям, у виявлявся педикульоз. Ці особи піддавалися повторній дезінсекції за допомогою спеціальних мобільних камер. У разі необхідності передбачалося також попереднє знезараження будинків польських селян, куди через деякий час планувалося вселити евакуйованих німців. Окружна адміністрація намагалася врахувати негативний досвід попередніх переселенських акцій. Наприклад, в 1940 р. в таборах, де містилися німці з Бессарабії, поширилися епідемії кору, скарлатини та дифтерії. Тому місцеві відділи охорони здоров'я повинні були заздалегідь забезпечити аптеки і табори необхідними ліками зі своїх складів. Певну допомогу також надавала служба охорони здоров'я ФоМі (Umsiedler-Gesundheitsdienst der VoMi), виділивши лікарів з числа радянських німців та медикаменти. Крім того, за необхідності вона обіцяла надавати дані про стан здоров'я переселенців [6, Вл. 27-28].

Однак після прибуття в Ліцманштадт перших ешелонів з'ясувалося, що виконати повне знезараження вагонів з багажем у встановлені терміни неможливо. Внаслідок цього, на думку німецького керівництва, збільшувався ризик спалаху інфекційних захворювань. Небезпеці могли піддатися не лише самі біженці – після контакту з погано обробленими речами, але і решта населення округу, оскільки режим утримання в збірних таборах не передбачав повної ізоляції прибулого контингенту. Для того, щоб цього уникнути, штандартенфюрер СС Г. Хюбнер розпорядився прийняти ряд термінових заходів. Так, в першу чергу він наказав доставляти переселенців в табори, де санітарно-гігієнічні умови були гіршими, і тримати їх там деякий час ізольовано від місцевого населення. Перебуваючи там, біженці проходили повторну дезінфекцію. Потім вони повинні були дістати з багажу частину особливо важливих для подальшого облаштування побуту речей (посуд, столові прибори і білизну), які також піддавалися обробці. Лише після цього переселенці могли бути переміщені в інший збірний табір. Решта багажу відправлялася на карантин. На той випадок, якщо з яких-небудь причин ці приписи не можливо було виконати, рішення про альтернативні запобіжні заходи приймав відповідальний лікар [7, ВІ. 33].

Медичним обслуговуванням в збірних таборах опікувалися дві організації. Спочатку за це відповідав лише НСФ, а з кінця лютого 1944 р. в роботу включився також персонал Німецького Червоного Хреста [9, ВІ. 62]. Згідно з даними, наведеними в номері «Litzmannstädter Zeitung» від 29 червня 1944 р., на території Вартегау функціонували десятки багатопрофільних і спеціалізованих медичних установ для переселенців: 16 лікарень, 25 лазаретів, 7 пологових будинків, 4 будинки для людей похилого віку та 6 стоматологічних відділень [29].

Різке збільшення потоку німецьких біженців з СРСР призвело до того, що санітарно-епідеміологічна ситуація в таборах почала поступово погіршуватися. У зв'язку з цим на початку червня 1944 р. штандартенфюрер СС Г. Хюбнер видав додаткове розпорядження про прискорення вакцинації дітей від дифтерії і скарлатини. Також через загрозу поширення різних епідемій було вирішено провести капітальну дезінфекцію таборів в районі Велуня, де спостерігався особливо високий рівень антисанітарії. Контингент, який там перебував, слід було перемістити в інші місця. У свою чергу, медичний персонал отримав вказівку проводити серед біженців роз'яснювальну роботу про профілактику інфекційних захворювань, оскільки багато хто з них часто не мав про це жодного уявлення [18, ВІ. 93].

Влада округу помітила, що вже в перших ешелонах разом з німцями перебували також близько 2000 представників інших національностей, в основному українців. Половина з них, як з'ясувалося, до недавнього часу працювала в різних окупаційних установах. Решта відносилася до допоміжного персоналу, який супроводжував біженців в дорозі. Згідно з виданим раніше розпорядженням А. Грейзера, ці люди не могли залишатися на території Вартегау і підлягали відправці у «старий рейх»**. По мірі можливостей їх слід було відокремлювати від основної маси евакуйованих німців відразу ж після прибуття до Ліцманштадта. Надати інформацію про цих осіб могли старости з числа біженців, що перебували при ешелонах. Подальшою долею інонаціонального контингенту займалися чиновники місцевої адміністрації в тісній співпраці з гестапо та біржами праці [7, Вл. 34]. До початку літа 1944 р. були також випущені вказівки щодо радянських громадян, які, ймовірно, шляхом обману або в результаті помилки, змогли отримати тимчасове посвідчення про німецьке походження. У подібних випадках ці особи направлялися в окремі табори для реєстрації іноземців (Ausländererfassungslager) [19, Вл. 100].

У окремих директивах представника РКФДФ в Позені йшлося про заходи щодо людей, чия політична благонадійність викликала сумніви. Серед таких виявилися, наприклад, особи етнічно змішаного походження. Вони, як стверджувалося в одному з документів, були «джерелом постійного неспокою» і представляли потенційну небезпеку для роботи, яку проводили в таборах представники СС. Тому ставитися до них слід було інакше, ніж до інших переселенців. За допомогою спеціальної перевірки передбачалося визначити подальшу долю цих осіб: залишити їх проживати у Вартегау або негайно вислати в «старий рейх». Аналогічним чином необхідно було поводитися з сім'ями, де один з подружжя належав до іншого етнічного походження. Справжні причини такого вибіркового ставлення нацистська влада намагалися не розголошувати [9, Вл. 61].

Спочатку, як і планувалося, адміністрація Вартегау прагнула обладнати збірні табори для біженців переважно в місцевих школах. Однак до кінця січня офіс РКФДФ дав вказівку уникати цієї практики і використовувати шкільні будівлі лише в разі крайньої необхідності, у ролі тимчасового притулку [10, Вл. 41]. Приблизно така ж думка була висловлена і про можливе розміщення радянських німців в розташованих у сільській місцевості численних таборах для евакуйованих міських дітей (Kinderlandverschickungslager). І хоча частина з них ще пустувала, влада все ж не наважувалися вселяти туди біженців в

масовому порядку. Причина полягала в тому, що ці табори могли знадобитися в будь-який момент за прямим призначенням. Тому вони також розглядалися як альтернативний варіант. Питання про їх використання необхідно було попередньо узгоджувати з головою місцевого осередку Гітлерюгенда [16, Вл. 66]. Слід також відзначити, що на початку лютого 1944 р. окружне керівництво НСДАП погодилося надати для короткострокового розміщення біженців кілька таборів Союзу німецьких дівчат (Bund deutscher Mädel). При цьому в кожному окремому випадку слід було перевіряти, наскільки той чи інший табір дійсно необхідний [24, Вл. 51].

Біженців, які залишали табори, офіційно заборонялося селити в приміщеннях, передбачених для масового проживання. Кожну німецьку родину необхідно було забезпечити мінімум однією спальнею та кухнею [10, Вл. 41]. Також, згідно з вказівками штандартенфюрера СС Г. Хюбнера, заборонялося здійснювати вселення до кімнат, де були відсутні найнеобхідніші побутові зручності. Тому сім'ї радянських німців могли залишатися в збірних таборах до тих пір, поки вони не отримають приміщення більш-менш придатні для проживання. Контролювати виконання своїх вказівок Г. Хюбнер збирався шляхом проведення інспекцій [11, Вл. 48].

Однак, незважаючи на вказівки Г. Хюбнера, розселення евакуйованих німців за ознакою «земляцтва» проводилося далеко не завжди. Крім того, в управлінні уповноваженого РКФДФ в Позені до початку літа 1944 р. була відсутня єдина стратегія їх розміщення на території округу. Для кожної чергової хвилі біженців зазвичай розроблявся окремий план. До планомірного розселення німців з СРСР передбачалося приступити тільки після чергової депортації поляків з сільської місцевості [30, Вл. 8977]. З іншого боку, адміністрація Вартегау мала підстави відхилятися від вказівок регіональної філії РКФДФ. Так як, згідно із затвердженими раніше директивам Г. Гімmlера, всі переселенці повинні були згодом стати органічною частиною німецького населення Вартегау, а не продовжувати жити виключно в рамках своїх громад [32, Вл. 8973].

Вельми скептично до німців з СРСР поставилося Сільськогосподарське управління (Führung der Bauernschaft). Там стверджували, що нові переселенці не зможуть стати за короткий проміжок часу повноцінною частиною місцевої селянської спільноти, оскільки у них були відсутні необхідні знання про особливості ведення сільського господарства в регіоні. Тому наділення їх землею могло невдовзі негативно позначитися на галузевому виробництві. Однак зовсім протилежну позицію в цьому питанні зайняв гауляйтер А.

Грейзер, який одного разу заявив, що підлеглий йому округ повинен стати селянським регіоном. У зв'язку з цим він зажадав від сільськогосподарських структур виділити для радянських німців частину земельного фонду. Проте, не зважаючи на рішучість А. Грейзера, деякі чиновники все ж не поспішали виконувати його вказівки. Інші ж намагалися підходити до цього формально. Так, до літа 1944 р. для німців з СРСР було виділено близько 16000 дрібних селянських садіб з малородючою землею [30, ВІ. 8978-8979]. У Сільськогосподарському управлінні пояснили свої дії не зловмисністю, а виключно браком земельного фонду і відзначили, що ця ситуація носить тимчасовий характер [32, ВІ. 8971].

У Сільськогосподарському управлінні також висловлювали певні сумніви щодо ідеї використовувати нових переселенців у ролі батраків, оскільки поляки в цьому плані здавалися більш слухняними і працьовитими. Окремі чиновники, які були налаштовані особливо негативно, часом відкрито демонстрували радянським німцям свою зневагу, називаючи їх, наприклад, «більшовиками». За деякими даними, цей негатив частково підігрівався неправдивими чутками з боку представників польського населення, які нібито намагалися таким чином зберегти свої робочі місця [30, ВІ. 8979].

Більш-менш зважену оцінку ситуації, що склалася, спробував дати один з референтів ФоМі – штурмбанфюрер СС К. Гьотц. Його висновки багато в чому спиралися на численні доповіді, складені протягом першої половини 1944 р. молодими вихованцями Педагогічного інституту в Лютбрандау, уродженцями колоній півдня України. Так, у звіті від 27 травня 1944 р. К. Гьотц стверджував, що німці з СРСР у більшості випадків були задоволені тим, як влада Німеччини забезпечує їх базові потреби (житло, харчування, одяг і т. д.). Проте, з їхнього боку нерідко надходили скарги, пов'язані, наприклад, з трудовими відносинами та морально-психологічним дискомфортом. На думку К. Гьотца, багато конфліктів обумовлювалися тим, що частина біженців мала занадто завищені очікування: вони сподівалися практично відразу, незважаючи на війну, стати землевласниками і продовжувати жити в своїх громадах. Непривітне, а часом і просто негативне ставлення до нових переселенців з боку керівників різних підприємств К. Гьотц вважав цілком закономірним, оскільки трудовий потенціал радянських німців через невелику кількість чоловіків був досить низький, в той час як німецька держава вимагала для них більш високих зарплат і створення особливих умов. До того ж, представники деяких регіональних груп переселенців (наприклад, волинських німців) далеко не

завжди вміли читати і писати, що також не викликало захоплення серед роботодавців [31, Bl. 8990-8991].

Висновки. Таким чином, до кінця 1944 р. значна частина німецьких біженців з СРСР була розселена на території округу Вартегау у ролі сільгоспробітників. І в цьому полягала їх основна відмінність від інших етнічних німців, які прибули туди ще на початку Другої світової війни. Але обрати інший шлях німецька влада явно не могла – чергові масштабні депортації польського населення загрожували серйозними наслідками для економіки регіону. До того ж на тлі втрати стратегічної ініціативи на Східному фронті подібні дії виглядали б ще більш недалекоглядними. Ставлення самих переселенців до свого становища було неоднозначним. Частина з них в цілому змирилася з цим і навіть поставилася з певним розумінням до позиції окружної адміністрації. Однак серед багатьох інших все ж відчувалося наростаюче розчарування. Протистояти цій тенденції влада Німеччини намагалася в основному за допомогою пропаганди, обіцяючи переселенцям, що після перемоги у війні вони, нарешті, зможуть стати повноцінними землевласниками.

Примітки

* Зондеркоманда «Росія» (Sonderkommando Russland; у документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який курирував питання реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях.

** «Старий рейх» (нім. Altreich) – умовна назва усіх територій, які входили до складу Німеччини до 1938 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
2. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.
3. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Hü/Ra, Posen, den 15. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der SS-Ansiedlungsstäbe, bzw. Außenstellen, Zweite Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, SS-Standartenführer. Bl. 13-15.
4. BAB. R 49/671. Abschrift, Organisationsbefehl Nr. 1, Betr.: Sofortaktion zur Unterbringung von Schwarzmeerdeutschen, Posen, den 15. Jan. 1944, gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 16-17.

5. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 17. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Dritte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 22-24.

6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 19. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Vierte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 27-30.

7. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, 25. Jan. 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Sechste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 33-34.

8. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25. Januar 1944, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Bezahlung der anfallenden Kosten, die im Rahmen der Schwarzmeerdeutschen-Aktion entstehen, Bezug: Siebente Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 40.

9. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzeng von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.

10. BAB. R 49/832. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Siebente Durchführungsbestimmung zur Ansetzeng von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 39-41.

11. BAB. R 49/832. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 27. Januar 1944, An sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe, bzw. Außenstellen, Kreisleiter, Landräte, Betr.: Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 48.

12. BAB. R 49/2780. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, V/500/1 – 11a Mu./D., Posen, den 2. November 1944, An den Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Amt V, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndby, Betr.: Zwischenbericht über die Durchführung der Russlanddeutschen-Aktion und Nachweis über den Verbleib der für die Rußlanddeutschen-Aktion zur Verfügung gestellten Mittel, SS-Obersturnführer d. W. – SS. Bl. 1.

13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 17. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Außenstellen, Betr.: Zahlenmäßige Verteilung der Schwarzmeerdeutschen auf die einzelnen Kreise, Bezug: Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen von 12.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 18.

14. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Landeswirtschaftsamt, V/LwA – V 1 B-Nr. 219/44, Posen, den 21. Januar 1944, Felix Dahn-Platz 16, Fernsprechsammelnr. 9821, Telegramm-Anschrift: «Wirtschaft Posen», Eilt sehr!, Einschreiben, An die Herren Landräte und Oberbürgermeister, Wirtschaftsämter im Reichsgau Wartheland, Betrifft:

Versorgung der Schwarzmeerdeutschen mit bezugsbeschränkten gewerblichen Erzeugnissen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 39-41.

15. BAB. R 49/3041. Posen, den 19. Jan. 1944, Organisationsbefehl Nr. 3, Betr.: Übernahme der Bereitschaftskommandoführer (BKF) und Unterführer der Vomi zu den Ansiedlungsstäben, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 42.

16. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66-67.

17. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 1. April 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Betr.: Zahlenmässige Verteilung der Russlanddeutschen auf die Kreise, Bezug: Zehnte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen vom 13. März 1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 82.

18. BAB. R 49/3041. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 7. Juni 1944, Kaiserring 13, Postschliessfach 107, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe, Betrifft: Gesundheitliche Massnahmen in den Lagern, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 93.

19. BAB. R 49/3041. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 10. Juni 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe, Dreizehnte Durchführungsbestimmung zur Ansiedlung der Rußlanddeutschen,, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 98-100.

20. BAB. R 57/1697. Abschrift aus der «Litzmannstädter Zeitung» Nr. 40, Jg. 40, Jg. 27 vom 9.2.1944, Schwarzmeerdeutsche kommen geschlossen zum Einsatz, Herbert Hübner, SS-Standartenführer.

21. BAB. R 57/1697. Zuflucht in wartheländischem Umsiedlerlager, A. Dobkowitz, Ostdeutscher Beobachter, Posen, 5.1.44.

22. BAB. R 59/38. Volksbund für das Deutschtum im Ausland, Bundesleitung, Amt IV Patenschaftswerk, Berlin-Zehlendorf, den 16.3.44, An alle Gauverbände, Betrifft: Schwarzmeerdeutsche und Rußlanddeutsche. Bl. 57.

23. BAB. R 69/215. Abschrift, Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Az.: I-1/1-8/Dr. St./Hy, Schweiklberg, Anordnung Nr. 1/I/44, Betr.: Vorläufige Ansetzung der aus der Ukraine zurückführten Russlanddeutschen, Der Chef des Stabshauptamtes, gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 35-39.

24. BAB. R 69/215. NSDAP-Gauleitung Wartheland, Gauamt für Volkstumsfragen, Posen, den 3. Februar 1944, Rundschreiben Nr. 7, An die Kreisleiter der NSDAP, Betr.: Beschlagnahme der Lager des BDM-Osteinsatzes, Der Leiter des Gauamtes für Volkstumsfragen m.d.L.b. Bl. 51.

25. Bosch A. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944 / A. Bosch, J. Lingor. – Stuttgart, 1990. – 573 s.

26. Durksen M. Die Krim war unsere Heimat / M. Durksen. – Winnipeg – Manitoba, 1977. – 323 s.

27. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion / I. Fleischhauer. – Stuttgart, 1983. – 257 s.

28. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland / H. Gerlach // Westpreußen-Jahrbuch. – 1979. – № 29. – S. 145-154.

29. Hitler-Jugend-Führer in unseren Umsiedlerlagern // Litzmannstädter Zeitung, 1944. – 29. Juni. – № 181.

30. Instituts für Zeitgeschichte – Archiv (IfZ-Archiv). MA 303/1. Abschrift von Abschrift, Hoffmeyer SS-Brigadeführer u. Generalmajor d. Pol., Die Lage der Russlanddeutschen im Warthegau, gez. Hoffmeyer. Bl. 8975-8983.

31. IfZ-Archiv. MA 303/1. Abschrift von Abschrift, SS-Sturmabführer Karl Götz, LBA Lutbrandau/Kreis Leslau, am 27. Mai 1944, an den Reichskommissar für die Festigung dt. Volkstums, z. Hd. Von SS-Staf. Hübner, Posen, Kaiserring 13, gez. Karl Götz. Bl. 8988-8991.

32. IfZ-Archiv. MA 303/1. Stellungnahme zum Bericht „Die Lage der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland“ von SS-Brigadeführer Hoffmeyer, Posen, den 26. Juni 1944. Bl. 8965-8974.

33. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule / J. Neufeld. – Toronto, 2014. – 476 p.

References:

1. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.

2. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.

3. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Hü/Ra, Posen, den 15. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der SS-Ansiedlungsstäbe, bzw. Außenstellen, Zweite Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, SS-Standartenführer. Bl. 13-15.

4. BAB. R 49/671. Abschrift, Organisationsbefehl Nr. 1, Betr.: Sofortaktion zur Unterbringung von Schwarzmeerdeutschen, Posen, den 15. Jan. 1944, gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 16-17.

5. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 17. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Dritte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 22-24.

6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 19. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Vierte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 27-30.

7. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, 25. Jan. 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Sechste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 33-34.

8. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25. Januar 1944, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Bezahlung der anfallenden Kosten, die im Rahmen der

Schwarzmeerdeutschen-Aktion entstehen, Bezug: Siebente Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 40.

9. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzeng von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.

10. BAB. R 49/832. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Siebente Durchführungsbestimmung zur Ansetzeng von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 39-41.

11. BAB. R 49/832. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 27. Januar 1944, An sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe, bzw. Außenstellen, Kreisleiter, Landräte, Betr.: Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 48.

12. BAB. R 49/2780. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, V/500/1 – 11a Mu./D., Posen, den 2. November 1944, An den Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Amt V, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndby, Betr.: Zwischenbericht über die Durchführung der Russlanddeutschen-Aktion und Nachweis über den Verbleib der für die Rußlanddeutschen-Aktion zur Verfügung gestellten Mittel, SS-Oberstumsführer d. W. - SS. Bl. 1.

13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 17. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Außenstellen, Betr.: Zahlenmässige Verteilung der Schwarzmeerdeutschen auf die einzelnen Kreise, Bezug: Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen von 12.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 18.

14. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Landeswirtschaftsamt, V/LwA – V 1 B-Nr. 219/44, Posen, den 21. Januar 1944, Felix Dahn-Platz 16, Fernsprechsammelnr. 9821, Telegramm-Anschrift: «Wirtschaft Posen», Eilt sehr!, Einschreiben, An die Herren Landräte und Oberbürgermeister, Wirtschaftsämter im Reichsgau Wartheland, Betrifft: Versorgung der Schwarzmeerdeutschen mit bezugsbeschränkten gewerblichen Erzeugnissen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 39-41.

15. BAB. R 49/3041. Posen, den 19. Jan. 1944, Organisationsbefehl Nr. 3, Betr.: Übernahme der Bereitschaftskommandoführer (BKF) und Unterführer der Vomi zu den Ansiedlungsstäben, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 42.

16. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66-67.

17. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 1. April 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Betr.: Zahlenmässige Verteilung der Russlanddeutschen auf die Kreise, Bezug: Zehnte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen vom 13. März 1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 82.

18. BAB. R 49/3041. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 7. Juni 1944, Kaiserring 13, Postschliessfach 107, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe, Betrifft: Gesundheitliche Massnahmen in den Lagern, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 93.

19. BAB. R 49/3041. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 10. Juni 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe, Dreizehnte Durchführungsbestimmung zur Ansiedlung der Rußlanddeutschen,, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 98-100.
20. BAB. R 57/1697. Abschrift aus der «Litzmannstädter Zeitung» Nr. 40, Jg. 40, Jg. 27 vom 9.2.1944, Schwarzmeerdeutsche kommen geschlossen zum Einsatz, Herbert Hübner, SS-Standartenführer.
21. BAB. R 57/1697. Zuflucht in wartheländischem Umsiedlerlager, A. Dobkowitz, Ostdeutscher Beobachter, Posen, 5.1.44.
22. BAB. R 59/38. Volksbund für das Deutschtum im Ausland, Bundesleitung, Amt IV Patenschaftswerk, Berlin-Zehlendorf, den 16.3.44, An alle Gauverbände, Betrifft: Schwarzmeerdeutsche und Rußlanddeutsche. Bl. 57.
23. BAB. R 69/215. Abschrift, Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Az.: I-1/1-8/Dr. St./Hy, Schweiklberg, Anordnung Nr. 1/I/44, Betr.: Vorläufige Ansetzung der aus der Ukraine zurückführten Russlanddeutschen, Der Chef des Stabshauptamtes, gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 35-39.
24. BAB. R 69/215. NSDAP-Gauleitung Wartheland, Gauamt für Volkstumsfragen, Posen, den 3. Februar 1944, Rundschreiben Nr. 7, An die Kreisleiter der NSDAP, Betr.: Beschlagnahme der Lager des BDM-Osteinsatzes, Der Leiter des Gauamtes für Volkstumsfragen m.d.L.b. Bl. 51.
25. Bosch, A. & Lingor, J. (1990). *Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944*. Stuttgart.
26. Durksen, M. (1977). *Die Krim war unsere Heimat*. Winnipeg – Manitoba.
27. Fleischhauer, I. (1983). *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*, Stuttgart.
28. Gerlach, H. (1979). Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland *Westpreußen-Jahrbuch*, 29, 145-154.
29. Hitler-Jugend-Führer in unseren Umsiedlerlagern (1944, Juni 29). *Litzmannstädter Zeitung*, 181.
30. Instituts für Zeitgeschichte – Archiv (IfZ-Archiv). MA 303/1. Abschrift von Abschrift, Hoffmeyer SS-Brigadeführer u. Generalmajor d. Pol., Die Lage der Russlanddeutschen im Warthegau, gez. Hoffmeyer. Bl. 8975-8983.
31. IfZ-Archiv. MA 303/1. Abschrift von Abschrift, SS-Sturmabführer Karl Götz, LBA Lutbrandau/Kreis Leslau, am 27. Mai 1944, an den Reichskommissar für die Festigung dt. Volkstums, z. Hd. Von SS-Staf. Hübner, Posen, Kaiserring 13, gez. Karl Götz. Bl. 8988-8991.
32. IfZ-Archiv. MA 303/1. Stellungnahme zum Bericht „Die Lage der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland“ von SS-Brigadeführer Hoffmeyer, Posen, den 26. Juni 1944. Bl. 8965-8974.
33. Neufeld, J. (2014). *Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule*, Toronto.

Volodymyr Martynenko, Ph.D. (History), postdoctoral student,
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORGANIZATION OF RECEPTION AND ACCOMMODATION OF GERMAN REFUGEES FROM THE OCCUPIED REGIONS OF THE USSR IN GERMANY IN 1944

Abstract. Based on a wide range of sources, the article considers the process of organizing the reception and placement of German refugees from the occupied regions of Ukraine on the territory of Germany in 1944.

According to archival sources, during the fall of 1943 – spring of 1944, about 350,000 ethnic Germans were evacuated from the occupied Ukrainian territories by the authorities of Nazi Germany. From February 1944, at the direction of Reichsführer SS H. Himmler, German refugees from the USSR were to be sent to the territory of the imperial district of Warthegau. Due to the lack of free land resources, most new settlers planned to be used as agricultural workers until the end of the war. The Nazi Party authorities were tasked with convincing the refugees that at this stage, they needed to think not about their interests, but about working for the good of Germany since their future fate depended on their victory.

At the beginning of 1944, a network of special assembly camps was deployed to receive refugees in Warthegau. Many corporate events took place in an accelerated manner. Despite past years' experience, the Nazi authorities were still not well prepared for the sudden influx of such a large contingent. Therefore, at the initial stage, they sought to meet refugees' basic needs (for housing, food, medical care, clothing, etc.).

Officials of local economic authorities were quite skeptical about the Soviet Germans. They considered them insufficiently adapted to the peculiarities of farming in the region. Some German officials occasionally openly demonstrated their contempt to the settlers. As a result, by the end of 1944, dissatisfaction with their situation began to grow among many evacuated Germans. The Nazi authorities tried to fight this tendency with the help of propaganda.

Keywords: ethnic Germans, USSR, evacuation, Germany, Warthegau, Reich Commissioner for the Consolidation of German Nationhood.

Надійшла до редколегії 25.08.2020

УДК 94(72):258.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.5>

Oleksii Otkydach,

Master of History,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

DESCRIPTIONS OF THE CULT OF THE AZTEC GOD TEZCATLIPOCA IN SOURCES OF SPANISH ORIGIN

Abstract. *The author of the article aims to conduct a comprehensive analysis of sources of Spanish origin, since they constitute the most significant category of documents used by Amerindologists. At the same time, it draws attention to the historiography of the topic. Conditionally, it is divided into two groups: works that highlight the general features of the entire pantheon of Aztecs and those that analyze the cult of Tezcatlipoca itself and its characteristics.*

The use of the linguistic method in connection with the names of Tezcatlipoca allows us to understand the functions that the Aztecs bestowed on this god and more accurately interpret the mentioned deity. Particular attention is paid to the translation of Nahuatl names and the explanations given by the authors of the sources. Comparing the names of the god and the descriptions of his cult, created after the conquest, allows us to trace how the Europeans could at their own discretion treat Tezcatlipoca as an individual representative of the pantheon and how the autochthonous population of central Mexico saw it.

In addition to the analysis of names, the paper reviews the main holidays in honor of Tezcatlipoca, compares the testimony of different sources on this occasion. In this context, the prayers and typical sacrifices of the worship of this god are analyzed. This allows to expand the range of ideas about the essence and functions of Tezcatlipoca, as well as to trace the various local variants of his cult within central Mexico

The article also explores the legends that cite sources of Spanish descent about Tezcatlipoca. Because of this, two different traditions of mythological tradition about the mentioned god were distinguished. One is likely to relay events in the history of Tollan in the form of a legend, while the other reflects representations of the creating of the world and the role of Tezcatlipoca in this. Moreover, the first variant of the myth of the mentioned god has differences in different sources of Spanish origin, which allows for a more thorough analysis of these testimonies. Further development of the problematic issue is to attract sources of pre-colonial age, which will help to create a more thorough understanding of this cult.

Keywords: *Aztecs, Mexico, religious beliefs, Tezcatlipoca, Aztec codes.*

During the period of its independent development, the Pre-Columbian civilizations of Mexico managed to create rather sophisticated mythology, philosophy, and system of cults of different deities. The Aztec Pantheon numbered more than a dozen deities. Almost each of them had their own temples, altars, feasts, canons of image, priests and more. Many of these deities were typical for all agricultural civilizations. These include Tlaloc, the god of waters and crops, or Tonatiuh, the sun god. At the same time, the cult of Tezcatlipoca is a unique intellectual construct, a full-fledged study that still needs the attention and understanding of scientists.

The historiography of the topic can be divided into two groups: works that highlight the general features of the entire pantheon of the Aztecs (M. Leon Portilla

[2], J. Soustelle [4], B. Warwick [5]) and those that analyze the Tezcatlipoca cult itself and its characteristic features (M. Smith [12], J. Batalla Rosado [7], E. Baquedano [6]). Usually, scientists conducted a general overview of the Aztec pantheon, or they focused on critical analysis of individual works, trying to find out the time and place of their origin, to establish authorship, etc. However, it should be noted that the historiography of both groups has left little attention to creating a comprehensive study of the cult of this god.

The modern knowledge of scientists about the features of the pantheon of the Aztecs is based mainly on those testimonies, which were recorded by the Spaniards who came to the territory of modern Mexico in the first quarter of the XVI century. The sources they have created are very diverse in form, scope, and content. For modern researchers, such documents are of great value because their authors were able to communicate with carriers of worldview and knowledge that existed in Mexico before the conquest. Many of the Spanish missionaries were speaking the languages of the local population and, accordingly, could receive information directly from representatives of the Aztec political and religious elite who survived the arrival of the Spaniards. Documents produced before the conquest remain almost silent for us since the Aztecs did not have time to develop a complete system of writing. Therefore, only comments and interpretations of these sources, which were created by scientists in the XIX-XX centuries, are available to us.

The meanings of Tezcatlipoca names are important in understanding the functions that the Aztecs bestowed on this god. In addition to the name already mentioned, the Spaniards refer to him («The smoking mirror»), as Titlacahuan («We are his slaves») [1, p. 73]. This name is found in the works of B. de Sahagun, Pedro Ponce, the Codex Magliabechiano, the Codex Ixtlilxochitl, and Monarquía Indiana. In addition, B. de Sahagun, Pedro Ponce, and the Monarquía Indiana give some more names that are not repeated in other sources. Yes, Sahagun lists such names as Necociuhatl, Yautl, Telpuchtli, Tlamatzincatl [9]. In the Monarquía Indiana, we can find the form Moyocatzin («The one that does anything»), and Telpuchtli («Youth») [11]. Pedro Ponce also mentions Telpuchtli's name and adds two others besides him: Yohualli – eecatl and Ypalnomoani («The one who gives wealth and possessions») [8].

The Aztecs believed that he had started wars, animosities, and strife [9]. The same characteristic of Tezcatlipoca is found in the Codex Telleriano-Remensis [3, p. 185]. This pantheon representative was also credited with the ability to inflict disease or vice versa [10]. This is mentioned by Monarquía Indiana, Diego Duran, and B. de Sahagun. Of particular note is the ability of Tezcatlipoca to punish people for their

sins. Such a description is repeated in B. de Sahagun, Diego Duran, the Tovar Codex. At the same time, the *Monarquía Indiana*, the History of the Mexicans as Told by Their Paintings and Jeronimo Mendieta call Tezcatlipoca the creator of the world and of everything on earth. As for the other characteristics of this god, Diego Duran [10] and the Codex Telleriano-Remensis [3, p. 189] note that in his power there was drought or moisture return, although it was traditionally believed that Tlaloc possessed precipitation. It is worth noting the original fragment contained in the work of B. de Sahagun, which recounts the prayers of Tezcatlipoca, in which people ask for the successful reign of the new ruler [9]. Accordingly, this god, among other things, could be the heavenly saint patron of power

Much of the Spaniard's message about Tezcatlipoca is made up of descriptions of holidays in honor of this god. Sources say that his most important holiday was Toxcatl [9], which means dryness [10]. All sources provide the same description of this event. During the holiday, a young man, who played the flute during the ceremony, was cut out of the heart. While this young man was playing a musical instrument, everyone around the Tezcatlipoca temple prayed and asked forgiveness for their sins. The *Monarquía Indiana* reports that the above-mentioned young man was not only killed but also eaten [2], but given the fact that no other source mentions such incidents of cannibalism, this aspect is most likely fictional. In addition to the slaves, during the ceremony were sacrificed quails, loaves and flower[9]. Diego Duran [10] and the Codex Telleriano-Remensis [3, p. 190] say that on this holy day Toxcatl Indians were asking Tezcatlipoca for water.

Another Tezcatlipoca holiday was *micaeluitl* [1, p. 81] («Feast of the Dead») For example, the Codex Magliabechiano, the Codex Ixtlilxochitl, and the Codex Telleriano-Remensis report that the event was celebrated in honor of the deceased toddlers, so the infants and flowers were sacrificed during the ceremony [3, p. 192]. The Codex Telleriano-Remensis announces another holiday in honor of this god, called *Panquetzalistli*, in which several prisoners were killed and weapons were given to them so that they could defend themselves in ritual combat [3, p. 193].

Numerous myths and legends are an important component that can help us understand the features of the Aztec religion. However, among the sources that were created by the Spaniards, only three have any legends where the gods are the main characters. These include the works of Jeronimo Mendieta, the History of the Mexicans as Told by Their Paintings and the *Monarquía Indiana*. Moreover, the first and the last source tell us similar versions of the legend of the emergence of Tezcatlipoca and the expulsion of Quetzalcoatl from Tula. Yes, Titlacahon descended from the sky on the web and came to the city of Tula. There, he turned

into a jaguar during a ball game and frightened the inhabitants and they began to run away. Quetzalcoatl escaped with them. Tezcatlipoca pursued his opponent all the way to the sea. There, Quetzalcoatl became a star, and Tezcatlipoca remained near the shore and then died, after which he was burned [10]. In another version of the same legend, it is reported that Tezcatlipoca turned into an old man and cheated Quetzalcoatl, saying that he should go up to the sun because that is the will of the gods [11]. The *History of the Mexicans as Told by Their Paintings* tells us a version of the so-called "legend of the sun," which is usually found in earlier sources of the pre-colonial era. According to the legend, Tezcatlipoca was the sun during which the giants lived on earth but were eaten by the jaguars. Then the sun became Quetzalcoatl. After that, Tezcatlipoca overthrew his rival, and the people who lived during the second sun were blown by the wind. Legend tells that Tezcatlipoca has become a Mixcoatl («The snow snake»), and in the end, he created modern humans, and the end of times will come when he steals the sun that exists now [9]. These translations are the most difficult to interpret and obviously need to involve the entire set of pre-colonial sources to be able to investigate such legends in a complete way.

Thus, the analysis of sources leads to the conclusion that the cult of Tezcatlipoca is sufficiently covered in the materials created by the Spaniards after the conquest of Mexico. They capture a number of the names of this god, the most common being Tezcatlipoca, Titlacahoan, and Telpuchtli. All the meanings of the names inherent in this god are related to power and certain manifestations of his omnipotence.

With regard to the characteristics that the Aztecs bestowed on Tezcatlipoca, the Spanish reportedly included the ability to wage war, disease, famine, and drought. In fact, his main function was to create justice because he was the master of fate and punished people for their sins. Tezcatlipoca was also considered the creator of everything on earth.

The sources describe in great detail the festivities celebrated in honor of this god. The main event during which Tezcatlipoca was honored was the so-called Toxcatl, which took place in May. It was the sacrifice of the captive that gave all people the opportunity to ask forgiveness for their sins. In addition, during the tussle, the Indians asked the heavens to send them moisture and rain. The Spaniards also recorded a message about the feast of Micaelhuatl, which was celebrated in honor of the dead, and during which the Indians were sacrificing infants. The documents also recorded several legends about Titlacahoan. Yes, one of the reports is the expulsion of Quetzalcoatl from Tula by him. In one version, this is because Tezcatlipoca became a jaguar, and in another, he deceived his rival as an old man. A completely different legend is contained in the *History of the Mexicans as Told by Their*

Paintings. It tells us that Quetzalcoatl and Tezcatlipoca have changed each other, creating and destroying the "sun". Eventually, Titlacahoan created modern humans and the last Sun.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кодекс Мальябекки / под ред. В. Талаха и А. Скронницкого. – К.: Blok.NOT, 2011. – 201 с.
2. Леон-Портилья М. Философия нагуа. Исследование источников / М. Леон-Портилья / Пер. с исп. Р. Бургете. – Москва: Издательство Иностранной Литературы, 1961. – 384 с.
3. Мексиканская рукопись 385 «Кодекс Теллериано-Ременсис» (с дополнениями из Кодекса Риос) / под ред. А. Скронницкого и В.Н. Талаха. – К.: Blok.NOT, 2011. – 307 с.
4. Сустель Ж. Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания / Ж. Сустель: Пер. с фр. Е. Колодочкина. – Москва: Молодая гвардия, 2007. – 320 с.
5. Уорвик Б. Ацтеки. Быт, религия, культура / Б. Уорвик: Пер. с англ. Т. Е. Любовская. – Москва: Центрполиграф, 2005. – 129 с.
6. Baquedano E. Tezcatlipoca: trickster and supreme deity / E. Baquedano, J. J. Batalla Rosado, C. F. Klein. – Boulder: University Press of Colorado, 2014. – 230 p.
7. Batalla Rosado J. J. Rosado Iconographic Characteristics of Tezcatlipoca in the Representations of Central Mexico: The Ezpitzal Case / J. J. Batalla Rosado // Tezcatlipoca: trickster and supreme deity. – Boulder: University Press of Colorado, 2014. – P. 41–58.
8. Breve relación de los dioses y ritos de la gentilidad by Pedro Ponce [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/breve-relacion-de-los-dioses-y-ritos-de-la-gentilidad--0/html/c356b557-26ff-4514-84c9-55014a28e8ce_1.htm#1. (Last Access: 27 Sept. 2019).
9. General History of the Things of New Spain by Fray Bernardino de Sahagún: The Florentine Codex. [Electronic Resource]. – Mode of Access: <https://www.wdl.org/en/item/10096/view/1/1/>. (Last Access: 27 Sept. 2019).
10. Historia de las Indias de Nueva España e islas de la tierra firme [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://bdhrd.bne.es/viewer.vm?id=0000169486>
11. Monarquía Indiana de Juan de Torquemada [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.historicas.unam.mx/publicaciones/publicadigital/monarquia/index.html>. (Last Access: 27 Sept. 2019).
12. Smith M. E. The Archaeology of Tezcatlipoca / M. E. Smith // Tezcatlipoca: trickster and supreme deity. – Boulder: University Press of Colorado, 2014. – P. 7–39.

References:

1. Skromnyckiy, A. & Talah, V.N. (Eds.). (2011). *Kodeks Mal'yabekky*. Kyiv: Blok.NOT.
2. Leon-Portyl'ya, M. (1961). *Fylosofyya nahua. Yssledovanye ystochnykov*. (R. Burhete, Trans.). Moskva: Yzdatel'stvo Ynostrannoj Lyteratury.
3. Skromnyckiy, A. & Talah, V.N. (Eds.). (2011). *Meksykanskaya rukopys' 385 «Kodeks Telleryano-Remensys» (s dopolnenyyamy yz Kodeksa Ryos)*. Kyiv: Blok.NOT.
4. Sustel', Zh. (2007). *Povsednevnyaya zhyzn' actekov nakanune yspanskoho zavoevaniya*. (E. Kolodochkina, Trans.). Moskva: Molodaya hvardyya.
5. Uorvyk, B. (2005). *Acteky. Byt, relyhyya, kul'tura*. (T. E. Lyubovskaya, Trans.). Moskva: Centrpoligraf.
6. Baquedano, E. (2014). *Tezcatlipoca: Trickster and Supreme Deity*. University Press of Colorado.
7. Baquedano E. (2014). *Tezcatlipoca: Trickster and Supreme Deity*. In *University Press of Colorado (Ed.), Iconographic Characteristics of Tezcatlipoca in the Representations of Central Mexico: The Ezpitzal Case* (pp. 41 – 58). J. Batalla Rosado.

8. Ponce, P. (2000). *Breve relación de los dioses y ritos de la gentilidad*. Retrieved from http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/breve-relacion-de-los-dioses-y-ritos-de-la-gentilidad--0/html/c356b557-26ff-4514-84c9-55014a28e8ce_1.htm#1&page=1. Last Access: 27 Sept. 2019.
9. De Sahagun, B. (1577). *General History of the Things of New Spain. The Florentine Codex*. Retrieved from <https://www.wdl.org/en/item/10096/view/1/1/>
10. Duran, D. (1579). *Historia de las Indias de Nueva España e islas de la tierra firme*. Retrieved from <http://bdh.rd.bne.es/viewer.vm?id=0000169486&page=1>
11. De Torquemada, J. (1975). *Monarquía Indiana*. Retrieved from <http://www.historicas.unam.mx/publicaciones/publicadigital/monarquia/index.html>
12. Baquedano, E. (2014). *Tezcatlipoca: Trickster and Supreme Deity*. In University Press of Colorado (Ed.), *The Archaeology of Tezcatlipoca* (pp. 7–39). M. E. Smith

Олексій Откидач, магістр історії,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ОПИСИ КУЛЬТУ АЦТЕКСЬКОГО БОГА ТЕСКАТЛІПОКИ У ДЖЕРЕЛАХ ІСПАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Анотація. Автор статті ставить собі за мету провести всеохоплюючий аналіз джерел іспанського походження, оскільки саме вони складають найбільш значиму категорію документів, що використовуються амеріндологами. Водночас він звертає увагу на історіографію теми. Умовно вона ділиться на дві групи: праці, що висвітлюють загальні особливості всього пантеону ацтеків і ті, які аналізують власне культ Тескатліпоки та його характерні риси.

Використання лінгвістичного методу що до імен Тескатліпоки дозволяє зрозуміти ті функції, якими ацтеки наділяли цього бога. У роботі проводиться порівняння значення назв Тескатліпоки, що дозволяє більш точно інтерпретувати згадане божество. Особлива увага приділяється перекладу імен з мови науатль та тим поясненням, що автори джерел надавали ним. Порівняння імен бога та описів його культу, що були створені після конкісти, дає змогу прослідкувати яким чином європейці могли на свій розсуд трактувати Тескатліпоку як окремого представника пантеону і яким його бачило автохтонне населення центральної Мексики.

Окрім аналізу імен, у роботі проводиться огляд основних свят на честь Тескатліпоки, співставляються свідчення різних джерел з цього приводу. У цьому контексті аналізуються молитви та жертвопринесення, типові для культу цього бога. Це дозволяє розширити коло уявлень про сутність та функції Тескатліпоки, а також прослідкувати різні локальні варіанти його культу в межах центральної Мексики. Також у статті досліджуються ті легенди, які наводять джерела іспанського походження з приводу Тескатліпоки. Завдяки цьому було виокремлено дві різні традиції міфологічних переказів про згаданого бога. Одна з них, ймовірно, передає події з історії Толлану у формі легенди, а інша відображає уявлення ацетків про створення світу та роль Тескатліпоки у цьому. При чому перший варіант міфу про згаданого бога має відмінності у різних джерелах іспанського походження, що дозволяє провести більш ретельний аналіз цих свідчень. Подальший розвиток порушеної проблематики полягає у залученні джерел доколоніальної доби, що допоможе створити більш ґрунтовне уявлення про цей культ.

Ключові слова: ацтеки, Мексика, релігійні уявлення, Тескатліпока, ацтекські кодекси.

Надійшла до редколегії 20.05.2020

УДК 94:323.1(430)"1945-1948"

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.6>

Тетяна Перга,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ПЕРЕД ВЕЛИКОЮ МАНДРІВКОЮ: ПЛАСТ У НІМЕЧЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РОКІВ

Анотація. Досліджено відродження діяльності української молодіжної організації «Пласт» на території Німеччини у перші роки після Другої світової війни. Розглянуто причини цього процесу. Виявлено, що створення гуртків пластової молоді у таборах для військовополонених (ді-пі) мало стихійний характер, тому для спрямування їх діяльності й упередження моральної і фізичної деградації було відроджено Союз Українських Пластунів Емігрантів – СУПЕ. Під його керівництвом у 1946-1948 рр. відбулась низка зустрічей членів організації, найголовнішими з яких є: з'їзд у Карлсфельді у квітні 1946 р., зустріч у Міттенвальді в липні 1947 р. і Перший Ідеологічний Пластовий Конгрес, що відбувся в Ашшафенбурзі у березні 1948 р. Останні дві події відбувались у рамках святкування 35-річчя створення Пласту, яке співпало зі 100-річчям «Весни народів» - революційного руху національно-визвольного спрямування в країнах Європи і мало для організації символічний характер. На цих зустрічах були закладені організаційні й ідеологічні засади діяльності Пласту у перші повоєнні десятиліття.

Проаналізовано ідеї щодо формування Виховного ідеалу молодого Українця і принципи, на яких планувалось будувати подальшу діяльність організації. З'ясовано, що на 1947–1948 рр. припало 35-річчя створення Пласту, однак на заходах, присвячених цій події, були не лише підведені підсумки діяльності організації. З огляду на той факт, що вони відбувались напередодні масового переселення українців до інших країн – США, Канади, Австралії тощо, вони були спрямовані на вироблення головних напрямів діяльності пластунів на еміграції. Розглянуто головні здобутки Конгресу 1948 р., який пройшов під гаслом «В дальшу мандрівку до великої мети», зокрема обрання Головної Пластової Ради на чолі з Начальним Пластуном Северином Левицьким, дискусію щодо зовнішніх і внутрішніх умов діяльності пластунів на нових теренах, проблеми і найближчі перспективи цієї «мандрівки».

Ключові слова: Пласт, СУПЕ, Німеччина, ді-пі, еміграція, українці.

Одним із найважливіших завдань розвитку сучасної України є національно-патріотичне виховання молоді. Знецінення багатьох традиційних моральних норм і цінностей та зменшення патріотизму, що спостерігається у деякої частини населення, актуалізують вивчення діяльності молодіжних організацій України, які зробили вагомий внесок у виховання свідомих, відповідальних і повновартісних громадян нашої держави. Однією з них, безсумнівно, є Пласт – найбільша та найстаріша молодіжна організація України.

Історія Пласту сповнена трагічних і героїчних сторінок, подій, які відбуватись на теренах різних держав. Метою цієї статті є дослідження важливого періоду в історії організації – відродження її діяльності у Німеччині

після Другої світової війни, зокрема у 1945–1948 рр., що залишилось поза увагою як вітчизняних, так і закордонних науковців.

В українській історичній науці доби незалежності історія Пласту висвітлена фрагментарно. Діяльність організації на території Чехословаччини і Західної України у міжвоєнний період розкрили у наукових статтях І. Федоришин [32], О.Гуменюк [8], В. Окаринський [20, 21] тощо; зародження пластової журналістики проаналізовано Ю. Витвицькою [4], А. Будую [2] тощо. Окремі аспекти системи виховної і просвітницької роботи з молоддю розглядаються в роботах Г. Власюка, В. Кіндрата [6], В. Жулковського [11] тощо. Також варто згадати низку праць довідкового характеру [9].

У 1950-х – 1980-х рр. за кордоном, у першу чергу, в країнах, де працювали найбільші осередки Пласту, вийшло друком багато оригінальних матеріалів, які можна віднести до групи джерел з вивчення його історії. Серед них: методичні та інформативні матеріали, посібники з питань пластового виховання, статті й книги відомих вчених і громадських діячів, що були членами організації, присвячені ідеологічним аспектам її розвитку, формуванню Виховного ідеалу молодого Українця, а також спогади про діяльність осередків Пласту в різних країнах (переважно в США і Канаді) тощо. Після 1990-х рр. було перевидано низку цих матеріалів, з'явилися і деякі нові, хоча і нечисельні дослідження.

Водночас спостерігається обмаль матеріалів, присвячених діяльності Пласту в Німеччині у перші роки після Другої світової війни, хоча факт відродження організації згадується багатьма дослідниками. Це обґрунтовує нагальність заповнення існуючої наукової прогалини. Джерельною базою нашого дослідження є пластова преса (журнали «Молоде життя», «На сліді», «СКОБ»), що виходила у таборах для тимчасово переміщених осіб (ді-пі) у Німеччині та Австрії в цей період і матеріали, видані українцями-пластунами у Баварії, де в другій половині 1940-х рр. було створено найбільше осередків організації (бюлетені головних зустрічей членів організації та тексти доповідей головних спікерів і лідерів Пласту).

На початку дослідження коротко зупинимось на історії появи Пласту і його організаційній структурі. У книзі «Пласт на порозі свого 60-ліття» учений-правник, відомий громадський і пластовий діяч української діаспори Юрій Старосольський дав таке визначення організації: «Пласт, а також Пластовий Улад¹ – організація української молоді для всебічного патріотичного самовиховання, в якій за виховними методами міжнародного скаутингу, поєднаними з українськими національними традиціями й цілями, виховуються

¹ Офіційна назва Пласту з 1922 р. – Український Пластовий Улад.

діти й молодь на повноцінних духовно і фізично громадян. Крім молоді, в Пласті об'єднуються також старші віком, зокрема ті, що виховані у Пласті, бажають допомогти йому як виховники й опікуни». Ідейні основи Пласту визначені у трьох головних обов'язках пластуна, що є складовою пластової присяги: бути вірним Богові та Україні, жити за пластовим законом і слухатись Пластового Проводу. Основою виховної системи Пласту є виховні спільноти – пластові улади, в яких гуртуються діти і юнацтво згідно до вікових категорій: Улад Пластових Новаків (новачок) – УПН, що охоплює дітей віком 7–11 років; Улад Пластунів Юнаків (юначок) – УПЮ, який гуртує молодь віком 12-17 років, та Улад Старших Пластунів (пластунок) – УСП, до якого входить молодь віком 18–26 років. Окремішню спільноту становить Український Пластовий Сеньйорат – УПС, молодь до якого потрапляє після виходу з лав УСП [30].

Перші гуртки Пласту, організовані за зразком англійських скаутських груп, були створені в 1911 рр. у Галичині студентами Петром Франко та Іваном Чмолюю. Офіційним початком діяльності Пласту вважається день першої присяги пластового гуртка, заснованого Олександром Тисовським при Академічній Гімназії у Львові – 2 квітня 1912 р. [16] У наступні роки діяльність організації поширилась на Центральну і Східну Україну. Починаючи з середини 1920-х рр. і до Другої світової війни гуртки Пласту діяли у підпіллі на території Польщі, Чехословаччини і Західної України й масштабна діяльність організації фактично була припинена.

Після Другої світової війни у таборах ді-пі на території Німеччини та Австрії опинилися сотні тисяч українців. Прагнучи зорганізувати суспільне життя, вони почали створювати різні громадські організації, що привело до спонтанного відродження гуртків Пласту. Зокрема у 1945–1949 рр. вони були створені в Карльсфельді, Аугсбурзі, Регенсбурзі [13, с.8], Байройті, Берхтесгадені [19, с.51-52], Ашшафенбурзі [25, с.4], Вінцері [29, с. 2], Ерлянгені, Фраймені [15, с.7], Ляймені [26, с.11] (американська зона окупації Німеччини), Гайденау, Мюнстері, Фалькенберзі [22, с.40], Ганновері, Гамбургу [12, с.5] (британська зона окупації Німеччини), Кобленці [23, с.3], Форарльбергу [31, с.11], Інсбруку [13, с.8], Фрайбурзі [14, с.10], Міттенвальді [25, с.4] (французька зона окупації Німеччини) та інших населених пунктах.

Стихійність цього процесу зумовила проведення 6–7 квітня 1945 р. у місті Карлсфельд біля Мюнхена з ініціативи колишніх членів Українського Пластового Уладу, що опинились у таборах ді-пі, першої пластової зустрічі. В ній взяли участь як старі пластуни і сеньйори, так і представники новостворених груп, які не мали досвіду участі в організації. Переважно вони

представили пластунів Карльсфельду, Аугсбургу, Регенсбургу, Інсбруку, однак були присутні і представники інших крайових пластових організацій з американської, британської і французької зон окупації Німеччини та Австрії – всього 4800 чол. [30, с.5] «Спонтанний гін української пластової молоді до організованого життя і самодіяльності не давав часу на проволоку. Треба було негайно приступити до праці, керуючись практичними вимогами-потребами» [27, с.32], – таким чином обґрунтована мотивація цього заходу на сторінках журналу «Молоде життя», перший номер якого вийшов на початку 1946 р.

Так як часу для ретельної підготовки зустрічі не було, як, власне, і керівного складу організації, який би мав це робити, то було вирішено обмінятися думками з приводу здобутків Пласту до 1944 р., основних напрямів діяльності у перші повоєнні роки, ролі в цьому процесі Пластового сеньйорату і старих пластунів. Однак головне завдання полягало в обранні тимчасової команди керівників, якій планувалось доручити унормувати діяльність організації на основі ідеологічних засад і організаційної структури, що сформувались у довоєнний період. Для цього було вирішено відновити діяльність Союзу Українських Пластунів Емігрантів – СУПЕ (створений в 1930 р. у Празі, він діяв до початку Другої світової війни)² й обрати її тимчасовий склад на чолі з командантом, який мав очолити цю діяльність і, в першу чергу, підготувати наступну зустріч пластунів, на якій би більш детально були розглянуті актуальні на той час завдання організації [13, с.8].

Нова команда негайно приступила до роботи: створила низку референтур, започаткувала проведення виховних семінарів для пластових провідників і керівників груп з метою поглиблення ними розуміння пластової проблематики, заснувала пластове видавництво «Молоде життя» (керівник Атанас Фіголь) і кооператив «Пласт» у Байройті (керівник Володимир Дармохвал) та відновила видання пластових журналів «На сліді», «Молоде життя», «Пластовий шлях» [13, с.8-9].

За кілька тижнів вона сформувала порядок денний наступної зустрічі, яка увійшла в історію під назвою Другого загального звичайного з'їзду СУПЕ, що відбувся 27–28 квітня 1946 р. у Карльсфельді біля Мюнхену. На сторінках журналу «Молоде життя» Атанас Фіголь обґрунтував головну причину цієї зустрічі потребою убезпечити українців від морального і фізичного розкладу, створити поглиблену атмосферу праці, «щоби духовні і фізичні м'язи не ниділи і не ржавіли душі». Він зазначив, що «поки що життя в еміграції є нескладним –

² У 1947 р. організацію було перейменовано на Союз Українських Пластунів (СУП) під керівництвом Головної пластової старшини (голова – А. Фіголь, а також Я.Рак, О. Бойчук).

є де спати-жити, є хліб і за це не вимагають ніякої праці. На довшу мету це прекрасне середовище для розкладу спільноти.... коли існує велике скупчення людей, які не мають чим зайнятися і не працюють» [33, с.2].

Доречним у цьому контексті є проведення паралелей з ситуацією у Польщі після Першої світової війни, яка свідчить про використання схожих методів мобілізації українців у таборах для військовополонених. Так, І.В. Срібняк робить висновок, що згуртування та піднесення морального духу українського вояцтва у таборі інтернованих військ УНР Сташалково полягало у створенні культурно–мистецьких осередків, видавничих товариств і спортивних товариств [28]. У Німеччині такою діяльністю займався Пласт.

Учасники з'їзду в Карлсфельді схвалили і переобрали кандидатури всіх членів СУПЕ, які працювали на тимчасових засадах, що надало новій команді статус постійної (через рік вона була знову переобрана у повному складі) і підтвердило правильність обраного нею курсу.

Головну доповідь – «Пройдешній етап» зробив Командант СУПЕ. Він охарактеризував зовнішні та внутрішні умови, в яких Пласту довелося розгортати свою діяльність у Німеччині на той час. Аналізуючи зовнішні умови, він сказав: «Ми живемо в епохальну добу: змагання тоталізмів різних форм і забарвлень; впливи різних суспільних систем; шість літ Другої світової війни... втрата рідної землі, вихід на еміграцію... чужина... непроглядне завтра, примусове безділля, загроза, що її несе з собою дальша ситуація». Щодо внутрішньої ситуації, то доповідач назвав її гострою кризою ідей політичних, світоглядних, суспільних. «Надії і розчарування, що їх прийшлося нам пережити, принесли зовсім природньо повну розгубленість наших сил». Однак, на його думку, 35 років існування Пласту, який, не дивлячись на різні перепони і проблеми, продовжив існування, засвідчили правильність засад його діяльності та ідеології, що створило ґрунт для подолання існуючих криз. Головними завданнями, які Пласт мав виконати, він визнав такі: боротьба з усіма негативними проявами відсутності організованої діяльності, розвиток територіальної мережі організації, підготовка відповідного кадрового складу («школення»), змагання за зміст пластової праці, зв'язок з міжнародним скаутським рухом [24, с.30].

Було підкреслено взаємовигідну співпрацю організації з навчальними закладами. «Чим школа може допомогти Пластові? Опікуни, домівка, бібліотека, спортивне приладдя... Що Пласт може дати школі? Вимога добрих поступів в науці, пластової поведінки, розвиток вроджених здібностей, організація першої допомоги у нагальних випадках у шкільному будинку чи на

шкільній прогулянці, поміч в улаштуванні шкільних прогулянок та інших імпрез...». Зазначалось, що «бажання і цілі батьків і Пластового Проводу в основному ті самі: щастя і здоровий зріст, змузіння юнаків», «Пласт визнає великий моральний вплив церкви на виховання молоді і... повністю залишає релігійне виховання», а «юнак мусить вправлятися змалку, бере участь у загально-національних імпрезах» [24, с.31].

Командант СУПЕ також зазначив, що однією з проблем організації є майже повна відсутність Уладу старших Пластунів, яка постала через брак можливості нормального зростання чисельності організації з 1930-х рр. до середини 1940-х рр. Повоєнний період розвитку Пласту на еміграції він охарактеризував як «природне дитинство» – «брак до твердого, правдивого, глибоко пластового змісту в деяких пластунів – як одиниць, чи в праці деяких клітин – як цілості. Очевидно, цей зміст твориться, росте: і за ним ми тужимо і змагаємось за нього...» [24, с.32].

Аналіз доповіді дозволяє зрозуміти деякі протиріччя, що виникали між членами організації в цей період. Так, деякі старші члени, що походили з Наддніпрянщини, вважали Пласт «галицькою справою», що ставило дилему «ми і вони» чи «ми і ви». Для боротьби з нею в організації прийняли такий принцип «до Пласту відчинені двері, але Пласт ставить вимогу: або сповняєш пластовий закон або покинеш його ряди, ніякі різниці походження, віросповідання, класові приналежності не відіграють ніякої ролі».

З'їзд прийняв низку рішень:

-Український Пластовий Улад, як соборницька організація, приймає в свої ряди українську молодь без різниці походження, віросповідання тощо.

-Пласт стоїть поза політичними партіями.

-Пластовий улад залишається скаутською організацією, побудованою на основах світового скаутингу, проявляє готовність до співпраці.

-35-літнє існування Українського Пластового Уладу виправдало ідейні основи українського Пласту, тому вони залишаються незмінними.

-Куди б не кинула доля пластунів, вони мають гуртуватися, єднатися, підтримувати зв'язок з командою і виявляти ініціативу.

-Необхідно звернути увагу на суть і дух пластової ідеї та на зміст пластової праці, посилити діяльність в цьому напрямі.

-Приділити увагу розвитку пропаганди серед «своїх» і «чужих» на пластових засадах, зокрема спираючись на принцип правди і приклад власного життя» [24, с.33-35].

Вельми цікавими і актуальними з позицій сьогодення виглядають головні засоби пропаганди, прийняті на з'їзді: особиста поведінка пластунів; заохочення приєднання до організації за допомогою встановлення особистих контактів; організація пластових сходин, імпрез, варті за участю і співучастю гостей; проведення інформативних зібрань; створення Пласт-прияту³; видавнича діяльність (було вирішено створити при СУПЕ видавничий осередок), формування пластового архіву.

На позитивну оцінку заслуговують також господарські постанови з'їзду, які засвідчують, що одне із завдань Пласт вбачав у наданні членам організації практичних знань і навичок, які допомогли б їм у повсякденному житті, зокрема у країнах нового місця проживання. У цій царині були прийняті наступні рішення:

-«Ввести в програму пластової праці у легкій, відповідній до віку формі, теоретичне знання підставових господарських занять.

-На практиці привчати пластунів до методів господарської праці через ведення зразкових для дітей або шкільних кооперативів, артілей праці, крамниць, зразкового книговодства в усіх клітинах.

-Для вивчення і освоєння засад фінансової ощадності влаштовувати відповідні планові акції.

-Створити «Пластове видавництво» і «Пластове постачання».

-Внесок до організації встановили на рівні 5 марок для старших пластунів, 5-10 для сеньйорів» [7, с.34-35].

Отже, на з'їзді в Карлсфельді були затверджені організаційні засади діяльності Пласту у Німеччині. Водночас залишалось ще багато питань ідеологічного характеру, які активно дискутувались під час наступних зустрічей. Одне з них – це роль сеньйорів у Пласті, адже старше покоління повинно було не лише слугувати взірцем доброчесної поведінки і відданості батьківщині, а і брати активну участь у вихованні молоді генерации українців. До того ж, воно теж потребувало самореалізації і прагнуло зробити внесок у боротьбу за щасливе майбутнє України, а Пласт і Спілка української молоді (СУМ) фактично були єдиними українськими організаціями, які могли об'єднати у своїх лавах молодь і людей старшого віку.

Восени, 28 вересня 1946 р., на черговій зустрічі в Аугсбурзі, командант СУПЕ заявив: «Вступаючи в новий етап своєї історії, Пласт перетворюється не лише на рух молоді, але й на рух старшого громадянства. Поглиблюючи розуміння пластової ідеології, пластові сеньйори становляться авангардом

³ Батьки пластунів і приятелі Пласту.

українського правопорядку. ... Вони... мусять виступити проти аморальності і змагатися до наповнення українського життя пластовими ідеалами краси і добра, громадської моралі, чесної гри. Вони мають спричинитися до збереження української спільноти, витворення такого середовища, яке було б здатне втримувати в чистоті українську національну ідею та вможливити розвиток рідної культури і господарського життя» [19, с.52]. Це засвідчує, що керівництво Пласту робило ставку не лише на молодь, а і прагнуло залучити до лав організації людей середнього віку, розширити базу борців за незалежну Україну, створити спадкоємність традицій.

1946–1947 рр. видались ювілейними для Пласту, адже на цей період припало 35-річчя створення організації. Святкування цієї річниці розпочалось урочистою зустріччю в таборі ді-пі у Міттенвальді 5–6 липня 1947 р. Як зазначено в щоденному бюлетені заходу «Ювілейне свято весни», вона «мала наповнити нашу молодь вірою у післанництво народу й значення українського Пласту і тугою за вогнищами на рідних землях». Одночасно її метою було підведення підсумків й поширення ідеалів братерства і дружньої співпраці. Тому на неї були запрошені представники багатьох скаутських організацій. Ця зустріч стала найбільшою в історії організації, адже її відвідали 6700 пластунів і 6600 пластунок. Також прибули делегації представників білоруської, литовської, мадьярської, німецької і польської організацій скаутів [18, с.3]. Вона увійшла в історію Пласту як своєрідне українське Джемборі.⁴

Її відкрив за дорученням Верховного Пластуна і від імені Головної Старшини її Голова, доктор Атанас Фіголь. Він зачитав Наказ Головної Пластової Старшини з приводу відкриття Ювілейного Свята Весни. Головною ідеєю цього документу було те, що 35-літня традиція пластунського руху накладає на його членів обов'язок «як надійде довгожданний час... донести прапор Пластової Ідеї і передати його несплямленим до рук української молоді на Рідних Землях» [29, с.3-4].

У рамках зустрічі відбулись: виставка народного мистецтва, танцювальний і співочий конкурс, імпрези, наради куренів і гуртків, ватра. Кооператив «Пласт» видав з нагоди зустрічі плакати, відзнаки, ювілейні значки, серію листівок, пам'ятний альбомчик. Також вийшли ювілейні поштові марки, які можна було придбати у поштових осередках, що створювались в таборах (головний розташовувався у таборі в Міттенвальді) [1, с.3].

Наступною великою подією у рамках святкування 35-річчя створення організації став Перший Ідеологічний Пластовий Конгрес, що відбувся в залі

⁴ Традиційний скаутський злет в таборових умовах.

ді-пі табору «Ляганде» в Ашшафенбурзі 26–29 березня 1948 р. У ньому взяли участь 281 учасника, з яких 223 були немісцевими пластунами-сеньйорами і старшими пластунами, а 17 чоловік – немісцевими гостями [3, с.4]. На противагу попередньому заходу, який мав більш святковий і символічний характер, цей Конгрес був суто «робочим» заходом.

Головна Пластова Старшина добре розуміла, що ювілей організації не може обмежитися лише святковою імпрезою і спогадами колишніх пластунів, адже, спираючись на традицію і багатий досвід, необхідно було намітити шляхи на майбутнє. Актуальності набувало питання про зміст, яким має жити молоде покоління і методи його виховання («ковання душ, здібних до творчого чину» [34, с.3-4]).

Однак у процесі підготовки Конгресу початковий задум дещо змінився. З огляду на початок виїзду українців з таборів ді-пі до інших країн (у першу чергу – США, Канади, Австралії), замість розв'язання низки принципових проблем пластового виховання було вирішено порушити і обговорити широке коло питань пластової проблематики і наслідки пластових нарад, що мало надати від'їжджаючим певний дороговказ.

Конгрес ухвалив ідейні та організаційні основи діяльності Пласту в діаспорі і обрав Головну Пластову Рад (ГПР) на чолі з Начальним Пластуном⁵ Северином Левицьким (пластовий псевдонім – Сірій Лев). На нього було покладено завдання підготувати членів Пласту з таборів ді-пі у Німеччині та Австрії для виїзду за кордон. Головне питання, що обговорювалось – як організувати їхню діяльність в інших країнах. Гаслом заходу став вислів «У дальшу мандрівку до великої мети». У Конгресі взяли участь найвидатніші пластові і громадські діячі Німеччини. Захід проходив у форматі пленарних доповідей; їх тези друкувались у бюлетенях Конгресу (всього вийшло п'ять номерів). Програма Конгресу була побудована під символом мандрівки.

У перший день Конгресу зачитали вітання і показали два фільми з Ювілейного свята Весни 1947 р. виробництва Солуки і Єлісеєва. Після офіційного відкриття о 15.00 год. обрали Президію і Секретаріат. Конгрес відкрив Верховний Пластун – Северин Левицький з доповіддю «Пройдений шлях». Він висвітлив різні ідейні впливи, з якими зіткнувся Пласт під час свого існування. Вів Конгрес голова Голова Пластової Старшини Дрот Фіголь [5, с.3].

Наступна частина Конгресу проходила під гаслом «Обличчям до Батьківщини». У своїх виступах доповідачі виходили з тези, що необхідно

⁵ Особа, що стоїть на чолі українського пластового руху як символ ідейної та структурної єдності. Северин Левицький у 1947 р. був обраний також «Верховним Пластуном».

готуватися до повернення на рідну землю, однак так як невідомо коли це станеться, потрібно розробляти плани таким чином, щоб не втратити час, якщо на чужині прийдеться перебувати десятки років. Пропонувалось позиціонувати себе на еміграції не як емігрантів, а як емісарів України, які служать ідеї її визволення.

З цією ідеєю були пов'язані гасла, написані на стінах залу, де проходив Конгрес. Вони визначали шлях цієї мандрівки: «Не ти, не я, а ми», «Не там Батьківщина, де нам добре», «Скрізь для Батьківщини».

Про «Велику мету» – Виховний ідеал Українця говорив доктор Володимир Янів. В основу своєї доповіді він поклав благородний ідеалізм, що закликає нехтувати страхом перед смертю, а також толерацію. Ідеалом він уважав творчу людину, яка би вміла поєднати в собі різні протилежності за прикладом античної людини сонячної Еллади. Він зазначив, що «неволя народу – це трагедія... тому питання твердих принципів, загальновизнаних і теоретично обґрунтованих ідеалів набирає значення своєрідного «to be or not to be». Доповідач розкрив дві головні проблеми на шляху розробки Виховного ідеалу Українця, серед яких: «брак визвольних концепцій і навіть якогось позитивного світогляду» та «сама психологія українця, яка досі недосліджена». «Тому, – на його думку, – проблема виховного ідеалу досі лежала перелогом». Доктор Янів заявив, що «визвольна політика, шукання правильних шляхів до великої мети є центральною проблемою сьогоденної української дійсності. Вона залежить від творців основної концепції і від реалізаторів. Відповідно питання нашої перемоги залежить від української людини, від її вартості, здібності викреслити з себе ті цінності, які б повністю відповідали трагічній хвилині...». Водночас він зазначив, що «одночасно треба шукати і хиби, щоб їх знищити... Наше майбутнє залежить від розумного синтезу традиції й поступу, причому шукатимем і в нашому минулому й зовнішньому сучасному...». Однак доповідач виступив категорично проти того, щоб спиратися на чужі зразки з огляду на різницю в психіці і ситуацію з українським народом [34, с.1-19].

Доповідь «Наше довкілля під час мандрівки» зробив інженер Євген Кульчицький. Він розкрив головні небезпеки, що чекають пластунів на еміграції. Зокрема це: охолодження національних почуттів, втрата розуміння пекучих національних потреб, втрата відчуття спорідненості з усією нацією і її долею; поворот до матеріалізму і зростання цінності грошей, заробітку, матеріальних благ, що стають метою життя; втрата розуміння потреби безкорисної суспільно-громадської праці, національної жертвності, відчуття

обов'язку допомагати своїм землякам; зникнення національно-суспільницького гону, занепад громадського і культурного життя; повна денаціоналізація. Найбільше, на його думку, піддається цій загрозі молодь [17, с.4].

Відповідно головним завданням Пласту на зовнішньому фронті було визнано зв'язок з чужинцями, а цілями: реалізацію світового скаутського братерства; вишкіл юнаків: поширення світогляду, набуття знань, пізнання мов; вишкіл у нав'язуванні й утримуванні зв'язків з чужинцями, підготовка кадрів українських дипломатів; репрезентація, пропаганда, оборона інтересів української нації [10, с.4].

Інші три доповіді намагались проаналізувати, який потрібен пластунові «Виряд у мандрівку». Доктор Юрій Старосольський зупинився на «духовному виряді», торкнувшись питань пластового світогляду, стилю, характеру, пластового закону і присяги. Доповідь Яра Гладковського була присвячена принципам організаційної побудови Пласту й основним скаутським методам. Він розглянув проблеми індивідуалізму, масовості, елітарності, провідництва, виборності, демократії, централізації, децентралізації.

Практичним питанням були присвячені доповіді Атаназія Мілянича («Про матеріально-господарський виряд») і Ярослава Рака «Про найближчі перспективи нашої мандрівки». Зокрема Ярослав Рак приділив значну увагу протистоянню денаціоналізації [5, с.3-4].

Увечері другого дня відбулась товариська зустріч, на якій поети і письменники декламували свої твори. У трьох кімнатах біля зали були виставлені малюнки, діаграми, експонати, виконані пластовою молоддю, що переважно відображали розвиток організації у 1945–1948 рр.

Закінченням Конгресу послужила доповідь Атанаса Фіголя, яка резюмувала дискусії і рішення нарад і мала форму «Наказу перед вимаршем». У ній наголошено, що Конгрес визначив два головні аспекти розвитку Пласту – як організації молоді і як організації новацтва та сеньйорату. Були затверджені гасла, які в подальшу мандрівку (мається на увазі переселення до інших країн) мають взяти пластуни: «Не ти, не я, а ми» і «Софія і Юр – символи нашої мети». Сутність цього наказу полягала у необхідності зібрати головні напрямні, що допоможуть членам організації рухатись вперед й усвідомити внутрішню і зовнішню ситуацію, зрозуміти те, що роз'єднує учасників організації. Конгрес задекларував територіальну і конфесійну соборність і прагнення створити і виховати людину розумну, як Мудрість – Софія і лицарську, як Юр – людину, що дотримується принципу «не добре мені там, де Батьківщина, але всюди маю

думати і діяти для Батьківщини, а як треба буде – то і віддати життя за нашу Богом бережену Батьківщину!» [5, с.4].

Багато питань, які піднімалися на Конгресі, поставили перед Пластовим Проводом два важливі завдання: опублікувати матеріали зустрічі і почати розгляд головних ідей, оприлюднених на заході, на нарадах спеціальних фахових комісій. Таким чином, Конгрес став не стільки закінченням попереднього етапу розвитку організації, скільки початком нового, надавши стимул до подальшої праці, зокрема розробці ідеологічних і виховних засад діяльності організації, розширення її діяльності на теренах різних країн і континентів.

Отже, історія повоєнного відродження Пласту тісно пов'язана з Німеччиною. Саме у таборах ді-пі в 1945 р. почали стихійно створюватися перші осередки організації, що дозволяє нам стверджувати, що це була народна ініціатива «знизу». Вона засвідчила збереження духу патріотизму і любові до батьківщини у багатьох українців, що змушені були назавжди покинути її терени.

На зібраннях пластунів, які відбулись у Німеччині в 1945–1948 рр., на основі засад, закладених у передвоєнні десятиліття, були відновлені організаційна структура Пласту і розроблені головні напрями діяльності, започаткована й дискусія щодо Виховного ідеалу молодого Українця. Це мало велике значення з огляду на початок розселення українців до інших країн світу, яке Пласт назвав «Великою мандрівкою».

Список використаних джерел і літератури:

1. Бойчук О.Є. Пластовий Конгрес 1948 (короткий огляд і підсумки) / О.Є. Бойчук // Молоде життя. – 1948. – Ч.1. – С.4-5.
2. Буда А. Зародження пластової журналістики і перші пластові видання / А. Буда // Магістеріум. – 2006. – Вип. 22: Журналістика. – С. 68-71.
3. Верховний Пластун Сірій Лев. Тези доповіді // Молоде життя. – 1948. – Ч.1. – С.3.
4. Витвицька Ю. М. Тематична палітра журналу українського пласту «Молоде Життя» на еміграції (1931 – 1959 рр.) / Ю. М. Витвицька // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – 2016. – Вип. 6. – С. 53-68.
5. В дальшу мандрівку до великої мети // На сліді. – 1948. – Ч.3. – С.3-4.
6. Власюк Г. І., Кіндрат В. К. Спортивно-просвітницька організація «Пласт» у системі патріотичного виховання молоді / Г. І. Власюк, В. К. Кіндрат // Інноватика у вихованні. – 2016. – Вип. 4. – С. 116-124.
7. В поїзді до Міттенвальду // Ювілейне свято весни. Щоденний бюлетень пластової зустрічі в Міттенвальді. Пластовий ювілейний рік 1946/1947. – 1947. – Ч.2. – С.3.
8. Гуменюк О. А. Союз українських пластунів-емігрантів в Чехословаччині в контексті міжнародного руху скаутів / О. А. Гуменюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2015. – Вип. 23. – С.55-58.
9. Джулинська Т. Пластовий довідник / Т. Джулинська. – Торонто: Пласт, 2008. – 230 с.

10. До великої мети. Наше довкілля під час мандрівки. Тези Конгресу // СКОБ. – 1948. – Ч.8. – С.4.
11. Жулковський В. В. Роль молодіжної скаутської організації «Пласт» у національно-патріотичному вихованні підростаючих поколінь / В. В. Жулковський // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2016. – № 3. – С. 62-70.
12. З британськими скавтами // Молоде життя. – 1948. – Ч.2. – С.5.
13. З нашого життя // Молоде життя. – 1946. – Ч.1. – С.8.
14. Зональне пластове бюро у Фрайбургу // Молоде життя. – 1949. – Ч.3. – С. 10.
15. Із пластового світу // Молоде життя. – 1949. – Ч.2. – С.7.
16. Історія Пласту [Електронний ресурс]: Пласт. – Режим доступу: <https://www.plast.org.ua/about-history/#:~:text=%D0%92%201911%20%D1%80.,%D1%86%D0%B5%D0%B9%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%20%D0%A2%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%>
17. Кульчицький – Гут Є. Наше довкілля під час мандрівки (відношення Пласту до зовнішнього світу: дому, школи, церкви, громадського життя, політики, чужих і міжнародних організацій) / Є. Кульчицький – Гут. – Мюнхен: Пластове Видавництво «Молоде життя», 1948. – 9 с.
18. Маємо пластові поштові марки // Ювілейне свято весни. Щоденний бюлетень пластової зустрічі в Міттенвальді. Пластовий ювілейний рік 1946/1947. – 1947. – Ч.2. – С.3
19. Наказ команди С.У.П.Е. з приводу 35-ліття У.П.У. // Молоде життя. – 1946. – Ч.4. – С.50-51.
20. Окаринський В. М. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.) / В. Окаринський. – Тернопіль: Терно-Граф., 2006. – 221 с.
21. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911 – 1944 рр.) / В. М. Окаринський. – Тернопіль: Рада, 2006. – 264 с.
22. Пласт в Гайденау // Молоде життя. – 1946. – Ч.3. – С.40.
23. «Пластовий бій» 6.01.1949 // Молоде життя. – 1949. – Ч.2. – С.3.
24. Постанови другого звичайного загального з'їзду С.У.П.У 27-28.IV.1946 // Молоде життя. – 1946. – Ч.3. – С. 33-35.
25. Пластуни і пластунки // Молоде життя. – 1948. – Ч.3. – С.3.
26. Праця підготовчого юнацького куреня в Ляймі // Молоде життя. – 1949. – Ч.2. – С.11.
27. Пройдений етап // Молоде життя. – 1946. – Ч.3. – С.30-32, 48.
28. Срібняк І. Національно-патріотична та спортивно-оздоровча мобілізація вояцтва у таборі інтернованих військ УНР Стшалково (Польща) у 1921-1922 рр.: форми і методи / І. Срібняк // Ідеологія і політика. – 2018. – №2(10) – С. 131–146.
29. Старосольський Ю. Бути вірним Україні / Ю. Старосольський // Молоде життя. – 1949. – Ч.4. – С.2.
30. Старосольський Ю., Фіголь А. Пласт на порозі свого 60-ліття / Ю. Старосольський, А. Фіголь. – Мюнхен: Пластове видавництво «Молоде життя», 1970. – 18 с.
31. Українські пластуни в Форарльбергу // Молоде життя. – 1949. – Ч.2. – С.11.
32. Федоришин І.Я. Діяльність товариства «Пласт» у місті Тисьмениця (1923–1930 рр.) / І. Я. Федоришин // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2019. – №4. – Т. 30 (69). – С.98-105.
33. Фіголь А. Нині... - завтра! / А. Фіголь // Молоде життя. – 1946. – Ч.2. – С.2.
34. Янів В. До великої мети (Виховний ідеал Пластового Руху) / В. Янів. – Мюнхен: Пластове видавництво «Молоде життя», 1948. – 19 с.

1. Bojchuk, O.Ye. (1948). Plastovyy Konhres 1948 (korotkyj ohlyad i pidsumky). *Molode zhyttya*, 1, 4-5.
2. Buda, A. (2006). Zarodzhennya plastovoyi zhurnalistyky i pershi plastovi vydannya. *Mahisterium*, 22, 68-71.
3. Verxovnyj Plastun Siryj Lev. Tezy dopovidy (1948). *Molode zhyttya*, 1 3.
4. Vytvyck"ka Yu. M. (2016). Tematychna palitra zhurnalnogo ukrayins'koho plastu «Molode Zhyttya» na emihraciyi (1931 - 1959 rr.). *Zbirnyk prac" Naukovo-doslidnoho instytu presoznavstva*, 6, 53-68.
5. V dal'shu mandrivku do velykoyi mety (1948). *Na slidi*, 3, 3-4.
6. Vlasyuk, H. I., Kindrat, V. K. Sportyvno-prosvitnyck"ka orhanizaciya «Plast» u systemi patriotichnoho vyhovannya molodi (2016). *Innovatyka u vyhovanni*, 4, 116-124.
7. V poyizdi do Mittenthal'du (1947). *Yuvilejne svyato vesny. Shhodennyj byuleten" plastovoyi zustrichi v Mittenthal'di. Plastovyj yuvilejny rik 1946/1947*, 2, 3.
8. Humenyuk, O.A. (2015). Soyuz ukrayins'kykh plastuniv-emihrantiv v Chexoslovachchini v konteksti mizhnarodnoho ruxu skautiv. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademika»*. Seriya «Istorychni nauky», 23. 55-58.
9. Dzhulyns'ka, T. (2008). *Plastovyj dovidnyk*. Toronto: Plast.
10. Do velykoyi mety. Nashe dovkillia pid chas mandrivky. Tezy Konhresu (1948). *SKOB*, 8, 4.
11. Zhulkovskiy, V.V. (2016). Rol" molodizhnoyi skauts'koyi orhanizaciyi "plast" u nacional'no-patriotichnomu vyhovanni pidrostayuchykh pokolin". *Zbirnyk naukovykh prac" Nacional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriya : Pedagogichni nauky*, 3, 62-70.
12. Z britanskymy skavtamy (1948). *Molode zhyttya*, 2, 5.
13. Z nashoho zhyttya (1946). *Molode zhyttya*, 1, 8.
14. Zonal'ne plastove byuro u Frajburhu (1949). *Molode zhyttya*, 3, 10.
15. Iz plastovoho svitu (1949). *Molode zhyttya*, 2, 7.
16. Istoriya Plastru (2019). Retrieved from:
<https://www.plast.org.ua/about-history/#:~:text=%D0%92%201911%D1%80%,%D1%86%D0%B5%D0%B9%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%20%D0%A2%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%>
17. Kul'chynskiy – Hut, Ye. (1948). *Nashe dovkillia pid chas mandrivky (vidnosshennya Plastru do zovnishn'oho svitu: domu, shkoly, cerkvy, hromads'koho zhyttya, polityky, chuzhykh i mizhnarodnykh orhanizacij)*. Myunxen: Plastove Vydavnytstvo «Molode zhyttya».
18. Mayemo plastovi poshtovi marki (1947). *Yuvilejne svyato vesny. Shhodennyj byuleten" plastovoyi zustrichi v Mittenthal'di. Plastovyj yuvilejny rik 1946/1947*, 2, 3.
19. Nakaz komandy S.U.P.E. z pryvodu 35-littya U.P.U. (1946). *Molode zhyttya*, 4, 50-51.
20. Okarynskij, V. M. (2006). *Plast v ukrayins'komu nacional'no-vyzvol'nomu rusi (1911–1939 rr.)*. Ternopil": Terno-Hraf.
21. Okarynskij, V. M. (2006). *Ukrayinskij skauts'kij rux (1911 – 1944 rr.)*. Ternopil": Rada.
22. Plast v Hajdenau (1946). *Molode zhyttya*, 3, 40.
23. «Plastovyj bij» 6.01.1949 (1949). *Molode zhyttya*, 2, 3.
24. Postanovy druhoho zvyčajnoho zahal'noho z'yizdu S.U.P.U 27-28.IV.1946 (1946). *Molode zhyttya*, 3, 33-35.
25. Plastuny i plastunky (1948). *Molode zhyttya*, 3, 3.
26. Pracya pidhotovchoho yunats'koho kurenja v Lvajmi (1949). *Molode zhyttya*, 2, 11.

27. Projdenyj etap (1946). *Molode zhyttya*, 3, 30-32, 48.
28. Sribnyak, I. (2018). Nacional"no-patriotychna ta sportyvno-ozdorovcha mobilizaciya voyactva u tabori internovanyx vijs"k UNR Stshalkovo (Pol"shha) u 1921-1922 rr.: formy i metody. *Ideolohiya i polityka*, 2(10), 131–146.
29. Starosol"s"kyj, Yu. (1949). Buty virnym Ukrayini. *Molode zhyttya*, 4, 2.
30. Starosol"s"kyj, Yu., Fihol" A. (1970). *Plast na porozi svojoho 60-litty*. Myunxen: Plastove vydavnytvo «Molode zhyttya».
31. Ukrayins"ki plastuny v Forarl"berhu (1949). *Molode zhyttya*, 2, 11.
32. Fedoryshyn, I.Ya. (2019). Diyal"nist" tovarystva «Plast» u misti Tys"menycya (1923–1930 RR.). *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads"koho. Seriya: Istorychni nauky*, 4, 30 (69), 98–105.
33. Fihol", A. (1946). Nyni... - zavtra! *Molode zhyttya*, 2, 2.
34. Yaniv, V. (1948). *Do velykoyi mety (Vyxovnyj ideal Plastovoho Ruxu)*. Myunxen: Plastove vydavnytvo «Molode zhyttya».

Tetiana Perga, Ph.D.(History),

senior researcher State Institution "Institute of World History Of National Academy of Science of Ukraine", Kyiv, Ukraine

BEFORE THE GREAT JOURNEY: PLAST IN GERMANY IN THE SECOND HALF OF THE 1940S

Abstract. This article examines the revival of the Ukrainian youth organization Plast in Germany in the first years after World War II. The reasons for this process have been studied. It was found that the establishing of Plast groups in di-pi camps was a spontaneous process, so Union of Ukrainian Plast Emigrants – SUPE was revived for the management of these activities and preventing of moral and physical degradation of Ukrainians. Number of meetings of the organization took place in 1946–1948 under its leadership. The most important were following: the Congress in Karlsfeld in April 1946, the meeting in Mittenwald in July 1947, and the First Ideological Plast Congress held in Ashschaffenburg in March 1948. The organizational and ideological background of Plast' activities in the first postwar decades were adopted during these meetings.

The article analyzes the ideas on the Educational Ideal of the Young Ukrainian and the principles of building further organization' activities, in particular: apoliticalness, catholicity, acceptance of youth and senior Ukrainians without distinction of an origin and religion, using the ideas of world scouting and readiness to cooperate with other scout organizations, attention to the essence and spirit of the Plast idea and the development of propaganda among "ours", and "of that which is not". It was found that the 35th anniversary of the Plast establishment was celebrated in 1947–1948. However meetings of this period were dedicated not only to the summing up of the activities since its establishing. Given the fact that they took place on the eve of the mass resettlement of Ukrainians to other countries – the United States, Canada, Australia, etc., they aimed at developing the main directions of activities of the Plast members in emigration. The article explores the main achievements of the Congress held in 1948 under the slogan "On a further journey to the great purpose". It is concluded that they were following: the election of the Main Plast Council headed by Plast Head (known as "Nachalniy Plastun") Severin Levitsky, discussion of external and internal environment in the countries of new living and short-term prospects of this "journey".

Keywords: Plast, SUPE, Germany, di-pi, emigration, Ukrainians.

Надійшла до редколегії 15.11.2020

УДК 94(477.82)''1918/1939'':351.74+
94(438)''1918/1939'':351.74

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.7>

Олег Разиграєв,
кандидат історичних наук,
доктор гуманістичних наук Університету
Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща),
доцент Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, м. Луцьк
ORCID ID: 0000-0003-0480-6936

В'ЯЗНИЦЯ «СВЯТИЙ ХРЕСТ» У КОНТЕКСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ВИБРАНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (1918–1939 РР.)

Анотація. У запропонованій статті висвітлюються вибрані аспекти організації та функціонування в'язниці «Святий Хрест» у контексті пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої. Особлива увага звернена на внутрішню структуру, характеристику особового складу, перебування в тюрмі політичних та кримінальних в'язнів.

Методологія роботи ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного та ін.

В'язниця «Святий Хрест» розташовувалася в приміщенні колишнього високогірного бенедиктинського монастиря й призначалася для відбування покарання особами засудженими на тривалі терміни ув'язнення. Цей пенітенціарний заклад об'єктивно вважався одним із найсуворіших у міжвоєнній Польщі. Окрім особливо небезпечних злочинців та шпигунів тут перебували й політв'язні – члени Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Західної Білорусі, Організації українських націоналістів, тощо.

«Святий Хрест» становив замкнений комплекс, де окрім основного тюремного приміщення, розташовувалися шпиталь, господарські будівлі, вартовий пункт, адміністративні приміщення, стайня, склад та ін. Напередодні Другої світової війни в тюрмі працювало майже 100 осіб. Кількість ув'язнених мала постійну тенденцію до зростання, що призводило до переповнення пенітенціарного закладу й особливо відчувалося в другій половині 1930-х рр.

Встановлено, що адміністрація досліджуваної пенітенціарної установи, попри численні матеріальні та кардові труднощі, виконала завдання покладені на неї польською державою. Після початку Другої світової війни та окупації Польщі Третім Рейхом тут був облаштований табір для радянських військовополонених.

Ключові слова: «Святий Хрест», Польща, тюрма, в'язень, пенітенціарна система.

Завершення Великої війни (1914–1918 рр.) зумовило суттєві геополітичні зміни у Європі та світі загалом. Серед важливих наслідків цього збройного конфлікту був розпад великих імперій та виникнення нових держав у Центральній-Східній Європі. 11 листопада 1918 р., в один день із підписанням Комп'єнського перемир'я між Антантою і Німецькою імперією, відновлює свою самостійність й Польща – країна, яка понад сто років не мала державності, а її землі перебували у складі Росії, Австрії та Прусії.

Уже з перших днів незалежного існування Друга Річ Посполита розпочала процеси створення органів влади та управління. В контексті організації силових структур польська держава поступово розбудовує й пенітенціарну систему – інститут, який відав кримінальними покараннями, що накладались на громадян відповідно до закону. Формування в'язничної системи відбувалося поступово, що було зумовлено складанням території Другої Речі Посполитої, яка фактично усталилася лише в 1922 р. внаслідок різного роду воєн, збройних конфліктів, а також активних дипломатичних заходів.

Першочергово властями Другої Речі Посполитої було опановано в'язниці колишнього Конгресового Королівства (Польського Королівства) – частини польських земель, які, згідно рішення Віденського конгресу (1814–1815 рр.), відійшли до складу Російської імперії й були окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною влітку 1915 р. Наприкінці 1918 р. до пенітенціарної системи Польщі увійшла й одна з найбільших та найсуворіших в'язниць регіону – «Святий Хрест», яка розміщувалася неподалік міста Кельце. В міжвоєнний період тут відбували покарання особливо небезпечні злочинці засуджені на тривалі терміни ув'язнення. Перебували тут також і політв'язні – члени Комуністичних партій Західної України (КПЗУ) та Західної Білорусі (КПЗБ), активісти Організації українських націоналістів (ОУН), тощо.

Минувши в'язниці «Святий Хрест» вивчалася здебільшого польськими істориками. Зокрема, можемо згадати праці Б. Кулана [36], В. Матисяка [37], Б. Моронга [38], З. Носала [39], М. Пшенъсло [41], тощо. В цих роботах порушуються окремі аспекти організації та діяльності пенітенціарного закладу в міжвоєнний час. Особливу увагу польські вчені звертають на одну з найбільш резонансних подій в історії тюрем Другої Речі Посполитої, яка мала місце в «Святому Хресті» – бунт в'язнів 20 вересня 1925 р. Зокрема, Б. Кулан присвятив цьому питанню окрему монографію [36].

Українські історики торкаються історії польської в'язниці «Святий Хрест» лише фрагментарно, згадуючи перебування там лідера ОУН С. Бандери та інших діячів цієї організації [5]. В той же час, у фонді № 611 «Тюрма «Святий Хрест»» Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, який налічує 257 одиниць зберігання, наявний пласт документів безпосередньо присвячених функціонуванню цієї в'язниці. Вони укладені польською мовою та дозволяють дослідити різні сторони минулого цієї в'язниці. Відтак, з огляду на маловивченість теми у вітчизняній історіографії, мета запропонованої розвідки полягає у висвітленні окремих аспектів організації в'язниці «Святий Хрест», її особового складу, а також перебування там політичних та

кримінальних в'язнів у контексті функціонування пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої.

З XIX ст. в приміщенні, ліквідованого російськими імперськими властями, високогірного бенедиктинського монастиря – відомої польської святині розміщувалася одна з найсуворіших тюрем Конгресового королівства, а згодом міжвоєнної Польщі – «Святий Хрест». Її назва походила від однойменного монастиря, в якому зберігаються частини хреста, на якому завершив свій земний шлях Ісус Христос. Слід зазначити, що після перейняття монастиря властями Конгресового королівства там були зроблені окремі ремонтні роботи і до 1864 р. ці приміщення слугували тюрмою для духовних осіб, які були засуджені цивільними судами за різні кримінальні злочини. У 1886 р. в монастирі було створено виправну тюрму [17, арк. 4-4зв.; 36, s. 39–48].

В 1918 р. в'язниця «Святий Хрест» перейшла до компетенції Міністерства юстиції Другої Речі Посполитої, а її першим начальником став А. Чубак. Пенітенціарний заклад майже рік не міг розпочати роботу, що було пов'язано з його незадовільним фізичним станом. В роки Великої війни приміщення в'язниці не використовувались за призначенням. За цієї ситуації місцеве населення демонтувало на власні потреби двері та вікна, й навіть стелю останнього поверху головного тюремного будинку. Керувати найнеобхіднішими початковими ремонтними роботами та підготовкою пенітенціарного закладу до відкриття Міністерство юстиції делегувало вищезгаданого інспектора А. Чубака, який, виконуючи директиви керівництва, зробив мінімальний ремонт. Наступним начальником в'язниці «Святий Хрест» став Л. Васильєв. За нетривалого керівництва останнього тюремна православна каплиця була замінена римо-католицькою. Натомість, в попередніх приміщеннях католицької каплиці облаштували склад для матеріалів ткацької майстерні для в'язнів [17, арк. 1, 4зв.].

1 жовтня 1919 р. тюрма «Святий Хрест» офіційно розпочала роботу в межах польської держави [34, s. 85]. В'язницю очолював начальник призначений Міністерством юстиції, а її адміністративну, господарську та фінансову діяльність упродовж 1919–1921 рр. контролювала Келецька окружна тюремна дирекція. Така структура почала працювати 9 травня 1919 р. й розташовувалася у приміщенні в'язниці м. Кельце. Юридичну підставу діяльності обох згаданих установ становили декрети від 7 лютого «Про організацію окружних тюремних дирекцій» та від 8 лютого 1919 р. «Щодо тимчасових в'язничних приписів» за підписами начальника держави Ю. Пілсудського,

голови уряду І. Падеревського та заступника міністра юстиції Шмяровського [1, л. 61–63; 32, с. 48, 54–56, 115; 35, с. 251–252].

В'язниця «Святий Хрест» належала до пенітенціарного закладу І класу й призначалася виключно для відбування покарання особами засудженими на тривалі терміни ув'язнення та могла вмістити понад 450 осіб. До такого типу в'язниць належала також відома варшавська тюрма «Мокотув», пенітенціарні установи у містах Короново, Равіч, Вронки, Дрогобич, тощо. Польський історик Б. Кулан зазначає, що досліджувану в'язницю, з огляду на кліматичні умови місцевості, на якій вона розташовувалася, називали «польський Сахалін», а міністр юстиції С. Цар характеризував її як тип «давньої російської каторги» [36, с. 44, 82; 42, с. 1475–1476].

В листопаді 1920 р. в'язницю «Святий Хрест» очолив начальник М. Бутвіловіч, який залишився незмінним керівником цієї установи до початку Другої світової війни. Лише упродовж кількох місяців 1922 р. він тимчасово залишив стіни тюрми й, згідно рішення Міністерства юстиції, керував Гродненською в'язницею Білостоцького воєводства [2, л.1–2, 12; 3, л. 4; 17, арк.1–4].

Тюрма «Святий Хрест» розташовувалася на горі, висота якої сягала 650 метрів над рівнем моря. В'язницю оточував високий мур та ліс. Пенітенціарний комплекс складало в'язничне двоповерхове приміщення, в якому раніше розміщувався монастир, господарські будівлі, зруйнований в роки Першої світової війни костел та окремі, індивідуальні будівлі колишнього монастиря, тощо. Тривалий час освітлення тюрми здійснювалося нафтовими лампами, а обігрів – деревом [16, арк. 1–3].

Упродовж міжвоєнного періоду римо-католицтва церква неодноразово піднімала питання повернення їй приміщення колишнього бенедиктинського монастиря. В 1924 р. навіть у польському сеймі обговорювали можливість ліквідації тюрми «Святий Хрест» та передання її приміщень костелу. На початку 1926 р. тюрму інспектувала міжміністерська комісія. Офіційною метою перевірки було встановити чи в'язниця може виконувати покладені на неї функції з огляду на стан приміщення та пануючі там санітарні норми. Варто також зауважити, що створенню комісії передувала інформація парламентарів, духовенства та преси про те, що тюрма «Святий Хрест» не відповідає своєму призначенню, а перебування там зумовлює втрату здоров'я та високу смертність серед в'язнів [16, арк. 1–3].

Проведена перевірка констатувала відсутність вологості в камерах, вентиляція яких здійснювалася за допомогою відкриття вікон. В цей час двері

камер поступово замінювали на ґрати, що сприяло кращому теплообміну та вентиляції. На момент ревізії камери не були переповненими, вологість помірною, а температура всередині приміщення становила плюс 12 градусів по Цельсію при зовнішній температурі 18 градусів морозу. В камерах, з огляду на міри безпеки, містилися тільки найнеобхідніші речі – миски, ложки, вішаки для рушників, мило, щітки та постіль. Туалети зі справною каналізацією розміщувалися у кожному коридорі. Окреме подвір'я відводилося для 20-ти хвилинних прогулянок в'язнів, які відбували довічне або тривале ув'язнення. В тюрмі функціонували різні робітничі майстерні, лазня з дезінфектором, власна пекарня, кухня, продукти харчування зберігалися в сухому місці, стан харчування був констатований як задовільний [16, арк. 1–3].

У межах пенітенціарного комплексу розміщувався шпиталь, на потреби якого відводився окремий дерев'яний будинок, який, за оцінкою ревізорів, був завеликим, що утруднювало контроль за в'язнями й порушувало безпеку. На час перевірки там перебувало 15 в'язнів, з яких 12 мали відкриту форму туберкульозу. У кожному кутку тюремного комплексу розміщувалися стражницькі з охоронцями [16, арк. 1–3].

Під час ревізії в'язні не подавали скарг та нарікань і в підсумку комісія встановила, що тюрма «Святий Хрест» містилася у відповідному для такої мети приміщенні, не мала надмірної вологості, кількість в'язнів хворих на туберкульоз, топографічне розташування, умови праці та харчування теж не викликали занепокоєння. На думку комісії, у випадку закриття тюрми, слід було побудувати новий ізольований комплекс, що не відповідало тодішньому економічному потенціалу польської держави [16, арк. 1–3].

Вірогідно, відсутність нового приміщення й слугувала причиною позитивного висновку комісії, об'єктивність та правдивість якого викликає багато сумнівів. Відтак, «Святий Хрест» продовжив своє функціонування в межах пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої. Щоправда, упродовж міжвоєнного періоду римо-католицька церква й далі намагалася повернути собі колишні монастирські приміщення досліджуваної тюрми, залучаючи для цього навіть судову владу. В підсумку, кілька будівель духовенству таки вдалося ревіндукувати, що викликало незадоволення тодішнього начальника в'язниці М. Бутвіловіча [17, арк. 4 зв].

Наприкінці 1920-х рр. приміщення тюрми «Святий Хрест» характеризувалися добрим фізичним станом. До в'язничного комплексу входили: основний тюремний будинок, новозбудований мурований шпиталь, господарський будинок (кухня, пекарня, млин, склади), вартовий пункт (склад

зброї), дерев'яний адміністративний будинок, стайня, склад для деревини, два муровані адміністративні будинки (один з яких потребував ремонту), приміщення для охоронців, котре мало сполучення з головним тюремним комплексом. В основному тюремному будинку розміщувалося 35 камер, а адміністративних приміщеннях – 51 кімната для працівників пенітенціарного закладу. Наявна стічна каналізація промивалася водою, яку отримували з колодязя. Крім того, в'язниця споживала привозну воду з лісового колодязя. В'язні спали на матрацах наповнених соломною («сінниках»), якими устелювали підлогу камер [18, арк. 17].

Як уже зазначалося вище, у 1920-х рр. освітлення тюрми здійснювалося нафтовими лампами. Відтак, важливе значення для в'язниці «Святий Хрест» мала електрифікація, яку було складно реалізувати в умовах повоєнної економічної нестабільності. Крім того, поблизу досліджуваного пенітенціарного закладу не спостерігалось діючих джерел електрики, а на створення власної електростанції бракувало ресурсів [18, арк. 6]. У 1933 р. в'язницю таки вдалося електрифікувати, що суттєво покращило засоби безпеки. У зв'язку зі складністю прокладання комунікацій через грубі монастирські стіни та відповідно дорогим кошторисом таких робіт, керівництво тюрми прийняло рішення використати для цього отвори в стелі. В підсумку кожна з 35 камер освітлювалася 5 лампочками [17, арк. 3].

Між двома світовими війнами корпус працівників тюрми «Святий Хрест», окрім її незмінного начальника М. Бутвіловіча, складали його заступники та асистенти, канцеляристи, старші охоронці та охоронці, а також лікар, фельдшер, капелан, вчитель, тощо. В національно-релігійному плані абсолютну більшість з них становили поляки римо-католицького віросповідання. Важливим фактором прийняття на роботу в тюрму було наявність військового досвіду: як бойового в роки Великої війни, так і проходження строкової служби в польському війську в мирний час [21, арк. 4–5; 22, арк. 3–4; 23, арк. 3; 24, арк. 3]. Якщо в перші роки незалежності Польщі система рекрутування кадрів до роботи в тюрмах була досить ліберальною, то вже з початку 1920-х рр. в'язничні власті почали залучати до цієї справи поліцію, яка попередньо таємно збирала відомості про моральний рівень та поведінку кандидатів на посади охоронців. У серпні 1939 р. в тюрмі «Святий Хрест» працювало 94 особи [19, арк. 92–95; 22, арк. 8, 11].

Ефективність роботи працівників в'язниці великою мірою залежала від їхньої професійно-освітньої підготовки. Члени особового складу тюрми проходили навчання як в межах місця служби, так і в Центральній школі у

Варшаві. Небажання працівника тюрми підвищувати власний освітній рівень могло потягнути за собою дисциплінарну відповідальність. Так, наприклад, в 1923 р. на службу до в'язниці «Святий Хрест» на посаду охоронця було прийнято М. Салету, який навіть не закінчив початкової школи. Згодом керівництво пенітенціарного закладу зобов'язало його пройти начальний курс, що останній не виконав. Відтак, у листопаді 1937 р. начальник тюрми розпочав проти М. Салети дисциплінарне провадження з приводу невиконання наказу «щодо вивчення польської мови, арифметики і географії» [22, арк. 109]. У зізнанні слідству охоронець зазначив, що під час прийняття на службу в нього не питали, чи він закінчив початкову школу, натомість, увага зверталася лише на наявність військової служби та доброго здоров'я. В підсумку М. Салета відбувся лише доганою, однак, в 1939 р. таки закінчив підготовчі курси для нижчих службовців в'язничної охорони [22, арк. 33, 110, 123].

Ще одним чинником, який впливав на справність служби в тюрмі, була дисципліна її персонального складу. Наприклад, польський історик Б. Кулан серед найбільш поширених порушень дисципліни у в'язниці «Святий Хрест» виділяє недотримання службової субординації, запізнення на роботу, заборонені контакти з в'язнями, відсутність порядку, невиконання наказу, тощо [36, s. 67]. Схожі порушення дисципліни були фіксовані й в інших в'язницях Польщі, зокрема й у Луцькій тюрмі Волинського воєводства [6, с. 188–189].

Опрацьовані джерела дозволяють подати різні приклади недотримання дисципліни особовим складом тюрми «Святий Хрест». Так, поширеним видом дисциплінарного порушення було також спання на посту. Зокрема, в лютому 1931 р. інспектор тюрми «Святий Хрест» писав у рапорті начальнику: «...перевіряючи під час чергування пости на даху, виявив сплячого у вертикальній позиції, спертого похило на стіну комина охоронця Валентія Краску. Коли вийшов на дах, охоронець Мазур... намагався розбудити охоронця Краску... двічі вдарив його... насосом, але він спав так міцно, що прокинувся лише після третього удару...» [21, арк. 54]. В підсумку охоронець В. Краска отримав за таку провину сім днів дисциплінарного арешту. Очевидно, що останній не зробив належних висновків з попередньої ситуації, адже в грудні того ж року знову заснув на посту, що було зафіксовано помічником начальника тюрми. Як результат, на В. Краску наклали дисциплінарне стягнення у вигляді додаткових чергувань. В майбутньому цей охоронець допускався й інших дисциплінарних порушень, що однак, не завадило йому працювати в тюрмі «Святий Хрест» до вересня 1939 р. [21, арк. 58–59, 66, 79, 156].

У другій половині 1937 р. серйозні проблеми з дисципліною мав охоронець П. Черний, переведений сюди з Бережанської в'язниці Тернопільського воєводства. Службове слідство встановило різні порушення внутрішнього розпорядку з його боку, зокрема спання на посту, невихід на службу без відповідного рапорту, побиття цивільної особи (жінки), перешкоджання виконанню службових обов'язків іншими охоронцями. Сукупність та серйозність звинувачень зумовили остаточний розгляд цієї дисциплінарної справи головним інспектором в'язничної охорони Польщі Т. Криховським, який покарав П. Черного 14-денним арештом [24, арк. 190–191]. В травні 1939 р. начальник тюрми «Святий Хрест» виніс два дисциплінарні покарання для охоронця С. Судоля: догану за спізнення на чергування та три дні дисциплінарного арешту за невихід на роботу [23, арк. 29–30, 32].

У той же час, високий рівень службової дисципліни, освітнього рівня та відмінне виконання службових обов'язків окремими працівниками тюрми «Святий Хрест» слугувало приводом до відзначення їх нагородами різних рівнів [20, арк. 2–4]. Варто зазначити, що абсолютна більшість службовців пенітенціарних закладів Польщі належала до Союзу в'язничних працівників Польщі, який був створений в 1919 р. й мав свої регіональні відділи. Особовий склад досліджуваної нами в'язниці не становив винятку [37, s. 28]. Працівники тюрми «Святий Хрест» долучалися й до різних загальнодержавних харитативних акцій, зокрема в 1921 р. ними було зібрано пожертви на суму 3300 польських марок для членів родин полеглих учасників Сілезьких повстань – збройних акцій поляків у Верхній Сілезії 1919–1921 рр. спрямованих проти панування там німців [33, s. 82].

Як уже зазначалося вище, згідно нормативно-правових документів, у тюрмі «Святий Хрест» дозволялося утримувати понад 450 в'язнів. Натомість, величина пенітенціарного закладу дозволяла розмістити там 490 осіб. Польський історик Б. Кулан твердить, що якщо у 1920-х рр. кількість ув'язнених, попри постійне зростання, не перевищувала дозволених лімітів, то вже упродовж 1933–1939 рр. збільшувалася шаленими темпами й у 1938 р. навіть становила 816 осіб [36, s. 53].

Контингент осіб, які перебували в тюрмі «Святий Хрест», формувався з в'язнів із різних регіонів Польщі, які були засуджені на суворі та довготривалі покарання. Ці особи перебували на час проведення слідства у в'язницях в межах компетенції судів, які розглядали їхні справи, а вже після винесення вироку приймалося рішення щодо їхнього етапування до спеціально підібраного типу пенітенціарного закладу. Так, згідно розпорядження

Міністерства юстиції від 15 квітня 1920 р., до в'язниці «Святий Хрест» було скеровано 5 в'язнів з Бережанської тюрми Тернопільського воєводства, а 18 березня 1922 р. з цієї ж в'язниці прибуло ще 4 засуджених. У 1920 р. Міністерство юстиції дозволило транспортування до в'язниці «Святий Хрест» 12 в'язнів зі Стрийської тюрми Станіславського воєводства [7, арк. 3; 8, арк. 1, 14].

Не завжди переведення в'язнів у «Святий Хрест» були належно обґрунтованими. Зокрема, в 1920 р. Келецька окружна тюремна дирекція в листі до Секції в'язниць Міністерства юстиції зазначала, що серед в'язнів, яких скеровували до в'язниці «Святий Хрест» суди Східної Галичини, зафіксовано неповнолітніх, хворих та знесилених осіб. На думку керівника Келецької окружної тюремної дирекції, перебування таких осіб у згадуваній тюрмі було небажаним з огляду на залучення ув'язнених до важкої праці та перебування там рецидивістів та особливо небезпечних злочинців. У підсумку цих осіб доводилося повторно переводити до інших пенітенціарних закладів та шпиталів [8, арк. 11].

У тюрмі «Святий Хрест» перебували карні («звичайні») та політичні в'язні, однак згідно польського законодавства усі вони були кримінальними злочинцями. В той же час, документація досліджуваного пенітенціарного закладу свідчить, що диференціації засуджених на «політичних» та «кримінальних» все ж дотримувалася як адміністрація тюрми, так і внутрішнє середовище ув'язнених. У гендерному плані контингент в'язнів становили виключно чоловіки.

Під час відбування покарання засуджені залучалися до виконання різного виду робіт. Праця не тільки виконувала певного роду виховну функцію, а й становила для в'язня джерело невеликого доходу [14, 15, 27]. В 1920-х рр. в тюрмі «Святих Хрест» в'язні ткали полотно, виробляли замки в ковальсько-слюсарській майстерні, тощо [18, арк. 4]. Напередодні Другої світової війни тюремний відділ праці мав багато замовлень на вироби шевської та кравецької справи. Ряд в'язнів продовжували працю в слюсарській майстерні [10, арк. 2; 28, арк. 1–11]. У тюрмі діяла також школа та бібліотека [36, s. 59–60]

Релігійне життя в'язня міжвоєнної Польщі було гарантоване державою й становило інтегральну частину його повсякдення [40, s. 93–95]. В тюрмі «Святий Хрест» функціонувала римо-католицька каплиця, яка розміщувалася в приміщенні, ліквідованої ще на початках незалежності Польщі, православної каплиці. На контрактній основі працював й римо-католицький капелан. У 1930-х рр. начальник тюрми дав згоду на духовне служіння православному

священнику отцю Лотоцькому, що зумовлювалося великою чисельністю в'язнів цієї християнської конфесії. За відсутності православної каплиці богослужіння відбувалися в шкільному кабінеті. На думку начальника тюрми М. Бутвіловіча, така ситуація порушувала звичний ритм функціонування пенітенціарного закладу – під час релігійних практик навчання в школі не відбувалися. Крім того, в'язні, які перебували у сусідніх камерах, своїми вигуками навмисне створювали незручності під час богослужіння [17, арк. 4–5].

У 1936 р. карний департамент Міністерства юстиції навіть профінансував купівлю церковного інвентаря. В такій ситуації начальник в'язниці вирішив облаштувати окрему православну каплицю. Для цього було виділене занедбане складське приміщення, яке за кошти, отримані отцем Лотоцьким від уряду, ґрунтовно відремонтували, встановили опалення та нову підлогу. Після завершення ремонтних робіт це приміщення слугувало як місцем для православних богослужінь, так і для потреб тюремної бібліотеки з читальним залом. Однак, ця ситуація не сподобалася римо-католицькому духовенству, яке поскаржилося Мінюсту на начальника тюрми «Святий Хрест» [17, арк. 4–5].

Реагуючи на такі звинувачення М. Бутвіловіч, у листі до керівництва пенітенціарної служби від 19 січня 1938 р. зазначав: «Погоджуючись на звершення православних богослужінь, які, зрештою не дуже часто відбуваються.... не припускав, щоб в польській державі, яка віками славиться релігійною толерантністю, звершення богослужінь... християнських... могло інтерпретуватись як зневага до римо-католицької каплиці, яка розташована в тому ж будинку. В цій ситуації керувався лише практичністю та безпекою, а не бажанням зневаги... однак, якщо Міністерство, незважаючи ні на що, виступить проти православних богослужінь в цьому приміщенні, то воно, звичайно, може слугувати виключно для потреб бібліотеки і читального залу, натомість богослужіння для православних, як і раніше...будуть звершуватись в тюремній школі... Одночасно додаю, що в довіреній мені тюрмі зараз перебуває 157 в'язнів православного віросповідання» [17, арк. 4–5].

Джерела фіксують також факти відвідин тюрми «Святий Хрест» греко-католицьким священником, близьким другом Андрея Шептицького, капеланом Й. Кладочним. У травні 1938 р. Міністерство юстиції Польщі скерувало його у більш ніж місячне відрядження до 15 в'язниць з метою виконання душпастирських обов'язків для осіб греко-католицької конфесії. Так, упродовж 3 травня – 4 червня того ж року він мав з капеланською місією відвідати різні тюрми Польщі, в тому числі й «Святий Хрест» [4, арк. 35].

Дисциплінарні порушення в'язнів великою мірою залежали від контингенту останніх. Наприклад, начальник тюрми «Святий Хрест» М. Бутвіловіч зазначав: «в групі в'язнів-рецидивістів наявні т.зв. вожаки, старші рецидивісти, які намагаються взяти в свої руки владу над іншими в'язнями, а коли досягають своєї мети починають їх використовувати ... в разі опору застосовують терор; на цьому ґрунті трапляються також сексуальні зловживання... зафіксований навіть такий випадок, коли в'язня, який чинив опір, в ночі накрили матрацом і ледве не вбили... ще був також такий випадок, коли в'язень... ножом поранив у шию іншого в'язня і той помер через десять днів від зараження крові. Про справжню причину смерті я довідався лише через три роки від іншого в'язня, який звільнявся з тюрми...» [17, арк. 13в.–2].

Ситуація з дисципліною в тюрмі «Святий Хрест» покращилася після облаштування в камерах освітлення. Відтоді, за визначенням М. Бутвіловіча, припинився «нічний терор та сексуальні зловживання», адже вартові завдяки освітленню могли через ґрати наглядати за ситуацією в камері [17, арк. 2].

Небажання окремих в'язнів відбувати покарання спонукало їх до втеч. Найлегше було втекти під час виконання різного роду робіт, які нерідко проводилися поза межами тюрми. Так, 11 квітня 1921 р., під час здійснення робіт, з тюрми «Святий Хрест» втекло двоє засуджених [33, s. 51].

Набагато складніше було втекти з камери або іншого приміщення в'язничного комплексу. Зокрема, в березні 1921 р. невдалу спробу втечі з тюрми «Святий Хрест» здійснило 10 в'язнів, які з цією метою розібрали стелю й змогли вибратись на дах. Слідство встановило, що отвір в стелі був зроблений столовою ложкою. Під час експерименту за участі працівника прокуратури слідство дійшло до висновку, що такий отвір в стелі можна було зробити за п'ять хвилин. Причина цього полягала в тому, що під час ремонту, який здійснювався після Першої світової війни, для перекриття стелі були використані неякісні дошки з місцевої деревини, які швидко втратили свої властивості. Після цього інциденту, міністерство юстиції все ж не виділило коштів на заміну даху. Відтак, керівництво тюрми прийняло рішення виставити там три вартові пости по дві особи та облаштувати освітлення. Проте, вже за два роки в цій тюрмі трапилася подібна ситуація, коли п'ятеро в'язнів змогли дістатися даху та здійснили невдалу спробу втечі [17, арк. 13в.–2].

20 вересня 1925 р. в тюрмі «Святий Хрест» мав місце один з найбільш резонансних бунтів в'язнів у міжвоєнній Польщі, підсумком якого стали смертельні жертви як зі сторони втікачів, так і серед корпусу працівників пенітенціарного закладу. Причини, перебіг та наслідки цієї події знайшли

досить широке висвітлення у польській історіографії [36]. Нагадаємо лише, що більше, ніж через 10 років після цієї події начальник в'язниці М. Бутвіловіч у серпні 1937 р. писав Міністерству юстиції: «В'язниця Святий Хрест, будучи віддаленою від [міста] Кельце на 35 км, не може розраховувати, як виявилось під час збройного бунту в'язнів у 1925 р., на буд-яку допомогу, адже поліція прибула вже після ліквідації бунту, який тривав понад 7 годин, і тому тюрма має спиратися тільки на власні сили, створюючи такі умови безпеки, які б виключали усі можливості ексцесів зі сторони в'язнів, тим більше, що сили, на які може розраховувати в'язниця в критичний час, є невеликими тому, що половина охоронців мешкають поза Святим Хрестом. ...Мушу також додати, що в'язні Святого Хреста, як мені відомо, переконалися у неефективності індивідуальних виступів, або виступів нечисленних груп, а тому розглядають тільки масові виступи... які у випадку успіху, могли б загрожувати не лише життю самих службовців в'язничної охорони, але й членам їхніх родин. Наскільки є небезпечні в'язні Святого Хреста, підтверджують акції, які неодноразово повторювалися до 1925 р., коли в'язні незважаючи на постріли та отримані рани масово йшли на...тюремні мури» [17, арк. 2–3].

Особливий контроль в польських тюрмах здійснювався за в'язнями-іноземцями. Найбільша увага в цьому контексті приділялася засудженим за шпигунську діяльність. Пенітенціарні власті чітко розуміли, що ці категорії осіб шукають різні способи контакту із зовнішнім світом, в тому числі за допомогою використання системи спеціальних таємних кодів. Виявлені у засуджених шпигунів листи необхідно було терміново передавати військовій контррозвідці, яка мала спеціалістів з криптографії. Крім того, в'язні цієї категорії, котрі були громадянами інших країн, могли вести кореспонденцію виключно польською мовою [9, арк. 45–46, 51–53].

Станом на квітень 1934 р. в тюрмі «Святий Хрест» за шпигунство відбувало покарання 88 осіб, а чисельність цієї категорії в'язнів суттєво збільшилася в останні передвоєнні роки [26, арк. 2–3]. В другій половині 1930-х рр. ув'язнення тут відбував громадянин СРСР П. Ацута засуджений на 6 років позбавлення волі за шпигунство. Він, зокрема, передавав радянській розвідці відомості про польські військові об'єкти на теренах Барановицького повіту Новогрудського воєводства [29, арк. 16 зв.]. У квітні 1939 р. з в'язниці м. Грудзьондз до тюрми «Святий Хрест» було переведено Ю. Бартеліка, який шпигував на користь німецької розвідки й був засуджений на 10 років позбавлення волі за передачу німецькій стороні відомостей, які становили військову таємницю [30, арк. 1]. В цей же час до тюрми «Святий Хрест»

етапували С. Букіна засудженого на 6 років за шпигунську діяльність на користь Литви. До цього часу він вже відбув частину покарання в тюрмі м. Равіч та Віленських «Лукишках» [31, арк. 1–3].

У другій половині квітня 1939 р. Міністерство юстиції дало згоду на зустріч в'язня, який мав німецьке громадянство і перебував у тюрмі «Святий Хрест», з представником Німецького посольства в Польщі. Така розмова могла відбуватися виключно польською мовою в присутності начальника в'язниці або представника керівного складу, який був зобов'язаний стежити за її змістом і перебігом. Під час зустрічі заборонялося обговорювати питання кримінальної справи, натомість, дозволялося спілкуватись про родину, особисті питання або щодо обміну. Допускалося також залучення перекладача, який викликав довіру в тюремних властей [9, арк. 58].

Серед політв'язнів, які перебували в міжвоєнний період в тюрмі «Святий Хрест», варто згадати комуністів та українських націоналістів. Ці дві групи ув'язнених трималися в пенітенціарному закладі організовано, маючи власні замкнуті комуні.

Зокрема, комуністичну тюремну комуну очолювало «правління», яке обиралося з середовища в'язнів, але мало обов'язково затверджуватися політсилою поза тюрмою. До головних його функцій належав контроль за поведінкою та дисципліною в'язнів, контакти від їхнього імені з тюремною адміністрацією. Фактично, усе щоденне життя політв'язня-комуніста проходило під наглядом керівництва тюремної комуні, з якою він мав узгоджувати усі свої дії в тюрмі. Складовою частиною життя ліворадикальної тюремної групи була також політпросвіта. Відбувши кількарічне покарання, в'язень фактично мав уже закінчену партійну школу. Будучи у в'язниці, комуністи підтримували зв'язок із партійним осередком «на волі». Для цього вони послуговувалися різними засобами комунікації, більшість з яких були нелегальними. Найбільш поширений спосіб передачі інформації становили таємні записки – так звані «грипси». Їх можна було передати під час побачення в тюрмі з членами родини або адвокатом, за допомогою «домовленостей» з охороною в'язниці, під час виконання різних видів робіт поза межами тюрми, тощо [9, арк. 2–3, 8, 16, 27–31].

У середині 1930-х рр. в тюрмі «Святий Хрест» перебували особи засуджені за членство в КПЗБ. Згідно документів тюремної адміністрації в середовищі цих в'язнів стався розкол на дві групи. Один із засуджених В. Собкало навіть звернувся з проханням до керівництва тюрми про дострокове звільнення у зв'язку з відбуттям більшості терміну ув'язнення. «...цим засвідчую, що хоч я і

був засуджений за приналежність до Комуністичної партії Західної Білорусі, однак ніколи до жодної комуністичної партії не належав і не належу, при цьому урочисто присягаються, що належати не буду» – писав В. Собкало 13 грудня 1934 р. [25, арк. 2, 5].

Іншу групу політв'язнів становили українській націоналісти, які теж творили в тюрмі власне замкнуте середовище зі своїми правилами поведінки та внутрішньою ієрархією. 9 березня 1936 р. Міністерство юстиції скерувало до начальника тюрми «Святий Хрест» лист, в якому містилися 16 прізвищ в'язнів-українців котрі відбували покарання в цій тюрмі з питанням кого з них «у зв'язку зі зразковою поведінкою» можна було перевести до інших пенітенціарних закладів [9, арк. 22].

У тюрмі «Святий Хрест» перебували й члени ОУН, які були арештовані за підозрою у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Зокрема, в квітні 1936 р. на потреби органів слідства, з цієї в'язниці до Варшави транспортували С. Бандеру, М. Лебедя, Я. Карпинця, Б. Підгайного, Р. Мигалья, І. Малюцу та М. Климишина. З метою безпеки та унеможливлення втечі, оунівців перевозили в різні дні трьома групами й лише в денну пору доби. До того ж документи щодо тимчасового розміщення цих осіб у Варшавських тюрмах конвой отримував лише після прибуття на залізничний вокзал столиці Польщі [9, арк. 24].

2 березня 1938 р. директор карного департаменту Мінюсту Польщі в таємному листі до начальника тюрми «Святий Хрест» рекомендував терміново перевести карного в'язня, лідера ОУН, С. Бандеру до Вронківської тюрми. На звороті цього листа містилася також віза начальника тюрми «Святий Хрест» про переведення 25 березня 1938 р. С. Бандери до тюрми в м. Вронки. Крім того, містився запис про те, що, відповідно до телефонного розпорядження від 24 березня 1938 р., було транспортовано 29 березня того ж року до в'язниці м. Равіч – М. Лебедя, до тюрми в м. Седльце – М. Климишина та Я. Карпинця до Гродненської тюрми [9, арк. 47–47 зв.].

Тюремні власті Польщі з особливою відповідальністю віднеслися до транспортування вищевказаних членів ОУН, а особливо С. Бандери. Так, 19 березня 1938 р. – за тиждень до переведення його до тюрми м. Вронки, суспільно-політичний відділ Келецького воєводського управління звернувся до прокурора місцевого окружного суду з інформацією про те, що, за повідомленням Львівського воєводського управління, один з діячів ОУН О. Тюшка володіє детальною схемою тюрми «Святий Хрест», яку він нещодавно показував одному зі своїх знайомих, котрий нещодавно звільнився з

цієї тюрми, з метою уточнень окремих деталей плану пенітенціарного закладу. На думку керівництва суспільно-політичного відділу Келецького воєводського управління створення графічної схеми тюрми без сумніву було пов'язане з намірами О. Тюшки та інших оунівців звільнити крайового провідника з тюрми [11, арк. 1]. «На питання, в якому стані зараз перебуває ця справа (звільнення Бандери), Тюшка сказав знайомому, що наразі ще докладно не знає, як ця справа вирішиться, зазначаючи, що нічого невідомо у зв'язку з відсутністю коштів, а їх «мученики» наказують не робити якихось дурниць», – писав заступник суспільно-політичного відділу Келецького воєводського управління Е. Краковіан до прокурора окружного суду в м. Кельце [11, арк. 1].

Варто зазначити, що організація втечі С. Бандери з тюрми «Святий Хрест» планувалася у 1936–1937 рр., однак з різних причин все ж не була реалізована. Згідно однієї версії, переведення лідера ОУН до тюрми у м. Вронки становило превентивну міру, яка мала унеможливити його втечу з досліджуваної нами в'язниці.

9 травня 1939 р. керівник Слідчого управління Келецького воєводського управління державної поліції в листі до начальника тюрми «Святий Хрест» писав, що отримав від Львівських колег інформацію про те, що у вищевказаній в'язниці у проміжку між 1 і 20 липням 1935 р. була написана праця «Ідеологія українського націоналізму». Її автором міг бути один або кілька українських націоналістів, які в цей час перебували в цій тюрмі. Відтак, поліція звернулася з проханням до керівництва тюрми «Святий Хрест» надати відомості про усіх українських політв'язнів, які в цей час перебували в цій в'язниці. До списку, який уклав начальник в'язниці М. Бутвілович, увійшло 22 особи, в тому числі виконавець замаху на начальника канцелярії консульства СРСР у Львові Д. Майлова – М. Лемик, який перебував тут з 6 березня 1935 р. по 19 травня 1936 р. доки не був конвойований до в'язниці в м. Тарнов. В той же час М. Бутвілович відкинув можливість нелегального винесення з тюрми «Святий Хрест» будь-якого «грипсу», в тому числі й згаданої праці [12, арк. 1–2зв.].

З наближенням Другої світової війни все більшої актуальності набувало питання мобілізації. Відповідно до польського законодавства, в'язні, які мали терміни ув'язнення до 2 років, були зобов'язані поповнити армію під час загальнодержавного термінового призову. Однак, у переддень Другої світової війни виявилось, що в особових папках в'язнів, які зберігалися в тюрмі, військові документи були відсутні або неповні. Усе це не дозволяло керівництву пенітенціарних закладів приймати оперативні рішення. Зокрема,

начальник тюрми «Святий Хрест» М. Бутвіловіч 31 серпня 1939 р. скерував ряд листів з цього приводу до військових властей [13, арк. 1–5].

Отже, в'язниця «Святий Хрест», яка розташовувалася в приміщенні колишнього високогірного бенедиктинського монастиря, належала до пенітенціарного закладу I класу й призначалася виключно для відбування покарання особами засудженими на тривалі терміни ув'язнення та об'єктивно вважалася однією з найсуворіших тюрем міжвоєнної Польщі.

Після проведення ряду ремонтних робіт, на початку 1930-х в'язниця характеризувалася належним фізичним станом. Загалом, у міжвоєнний період там працювало майже 100 осіб. Кількість ув'язнених мала постійну тенденцію до зростання, що сприяло переповненню пенітенціарного закладу. Окрім, небезпечних кримінальних злочинців, у тюрмі «Святий Хрест» відбували покарання також особи засуджені за шпигунство, діяльність на користь комуністичних політсил або участь в українському національному русі. В той же час, перебування політв'язнів у цій тюрмі вимагає глибших досліджень.

Аналіз документальних джерел свідчить, що очолювана М. Бутівловичем адміністрація досліджуваної пенітенціарної установи, попри численні матеріальні та кардові труднощі, виконала завдання покладені на неї польською державою. Після початку Другої світової війни та окупації Польщі Третім Рейхом тут був облаштований табір для радянських військовополонених.

Список використаних джерел та літератури:

1. Государственный архив Брестской области, ф. 99, оп.1, д.1.
2. Государственный архив Гродненской области (ГАГРО), ф.55, оп.1, д. 26.
3. ГАГРО, ф.55, оп.1, д. 34.
4. Державний архів Волинської області, ф.47, оп.1, спр. 8.
5. Посівнич М. Степан Бандера в польських тюрмах [Електронний ресурс] / М. Посівнич – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/9/29017/> – (Дата звернення: 01.02.2020). – Назва з екрану.
6. Разиграєв О. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування / Олег Разиграєв // Український історичний збірник Інституту історії України НАН України / За заг. ред. Т. Чухліба. – Київ, 2014. – Вип. 17. – С.185–193.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 151, оп.1, спр. 68.
8. ЦДІАЛ України, ф. 151, оп.1, спр. 356.
9. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 1.
10. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 4.
11. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 7.
12. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 8.
13. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 9.
14. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 10.
15. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 11.
16. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 14.

17. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 15.
18. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 16.
19. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 18.
20. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 20.
21. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 21.
22. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 22.
23. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 23.
24. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 24.
25. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 25.
26. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 26.
27. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 27.
28. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 28.
29. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 29.
30. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 31.
31. ЦДІАЛ України, ф. 611, оп.1, спр. 37.
32. Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), zesp. 21/186, sygn.1.
33. APK, zesp. 21/186, sygn. 3.
34. APK, zesp. 21/186, sygn. 12.
35. Dekret w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych (7 lutego 1919 r.) // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – № 14. – Poz. 173.
36. Kułan B. G. Bunt w więzieniu na Świętym Krzyżu w dniu 20 września 1925 roku / B. G. Kułan. – Toruń : Europejskie Centrum Edukacyjne, 2013. – 181 s.
37. Matysiak W. Historia więzienia na Świętym Krzyżu 1886–1939 / W. Matysiak. – Kielce : Świętokrzyskie Towarzystwo Regionalne, 2006. – 128 s.
38. Morąg B. Historia Więzienia na Świętym Krzyżu / B. Morąg. – Warszawa : Komisja Wydawnicza Studenckiego Koła Przewodników Świętokrzyskich przy Politechnice Warszawskiej, 1987. – 41 s.
39. Nosal Z. Piekło na świętej górze / Z. Nosal. – Kielce : «Dom Książki», 1989. – 165 s.
40. Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939 / K. Pawlak – Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenie Służby Więziennej w Kaliszu, 1995. – 212 s.
41. Przeniosło M. Więzienie na Świętym Krzyżu w latach 1918–1939 / Marek Przeniosło // Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej / Red. D. Olszewski, R. Gryz. – Kielce : Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2000. – S. 205–223.
42. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – № 64. – Poz. 591.

References:

1. Gosudarstvennyj arhiv Brestskoj oblasti, f. 99, op.1, d.1.
2. Gosudarstvennyj arhiv Grodnenskoj oblasti (GAGrO), f. 55, op.1, d. 26.
3. GAGrO, f.55, op.1. d. 34.
4. Derzhavnyj arxiv Volynskoyi oblasti, f. 47, op.1, spr. 8.
5. Posivnych, M. *Stepan Bandera v polskyx tyurmax* [Stepan Bandera in Polish prisons]. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/9/29017/> [In Ukrainian].
6. Razyhrayev, O. (2004). Lucka vyaznycya mizh dvoma svitovymy vijnamy: stanovlennya, orhanizaciya, osoblyvosti funkcionuvannya [Lutsk prison between the two world wars: formation, organization, peculiarities of functioning]. *Ukrayinskyj istorychnyj zbirnyk Instytutu istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*, 17, 185–193 [In Ukrainian].
7. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny, m. Lviv (CDIAL Ukrayiny), f. 151, op.1, spr. 68.
8. CDIAL Ukrayiny, f. 151, op.1, spr. 356.
9. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 1.

10. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 4.
11. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 7.
12. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 8.
13. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 9.
14. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 10.
15. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 11.
16. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 14.
17. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 15.
18. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 16.
19. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 18.
20. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 20.
21. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 21.
22. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 22.
23. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 23.
24. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 24.
25. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 25.
26. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 26.
27. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 27.
28. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 28.
29. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 29.
30. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 31.
31. CDIAL Ukrayiny, f. 611, op.1, spr. 37.
32. Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), zesp. 21/186, sygn.1.
33. APK, zesp. 21/186, sygn. 3.
34. APK, zesp. 21/186, sygn. 12.
35. Dekret w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych z dnia 7 lutego 1919 r. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, 14, 173.
36. Kułan, B. G. (2013). *Bunt w więzieniu na Świętym Krzyżu w dniu 20 września 1925 roku [Rebellion in the the Holy Cross prison on September 20, 1925]*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne (In Polish).
37. Matysiak, W. (2006). *Historia więzienia na Świętym Krzyżu 1886–1939 [The History of the Holy Cross prison 1886–1939]*. Kielce: Świętokrzyskie Towarzystwo Regionalne (In Polish).
38. Morąg, B. (1987). *Historia Więzienia na Świętym Krzyżu [The History of the Holy Cross prison]*. Warszawa: Komisja Wydawnicza Studenckiego Koła Przewodników Świętokrzyskich przy Politechnice Warszawskiej (In Polish).
39. Nosal, Z. (1989). *Piekło na świętej górze [Hell on the holy mountain]*. Kielce: «Dom Książki» (In Polish).
40. Pawlak, K. (1995). *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939 [The Polish prison system in 1918–1939]*. Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenie Służby Więziennej w Kaliszu (In Polish).
41. Przeniosło, M. (2000). Więzienie na Świętym Krzyżu w latach 1918–1939 [The Prison on the Holy Cross in 1918–1939]. *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*. Ed. D. Olszewski, R. Gryz. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 205–223 (In Polish).
42. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 64, 591.

Oleh Razyhrayev, Ph.D. (History),

Associate Professor of Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Poland),

Associate Professor of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk, Ukraine)

THE HOLY CROSS PRISON IN THE CONTEXT OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: SELECTED ASPECTS OF ORGANIZATION AND ACTIVITY (1918–1939)

Abstract. *The proposed article highlights selected aspects of the organization and activity of the Holy Cross Prison in the context of the penitentiary system of the Second Polish Republic. Particular attention is paid to the internal structure, characterization of the staff, the imprisonment of political and criminal prisoners. The research methodology is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical and others.*

It is established that the Holy Cross Prison was located in the premises of a former highland Benedictine monastery and was intended to serve a sentence of long-term prisoners. This penal institution objectively was considered one of the harshest in interwar Poland. Except especially dangerous criminals and spies there were also political prisoners – the members of the Communist Parties of Western Ukraine and Western Belarus, the Organization of Ukrainian Nationalists, etc.

It is revealed that in the early 1930s, the prison had good physical condition, which was the result of a number of repairs. The Holy Cross was the closed complex where, in addition to the main prison premises, there were a hospital, outbuildings, guard post, administrative premises, a stable, a warehouse, etc. Before the Second World War the prison employed about 100 people. The number of prisoners had a steady upward trend, contributing to the overcrowding of the penitentiary facility, what was especially felt in the second half of the 1930s.

Based on the analysis of documentary sources, we assume that the administration of the Holy Cross, despite numerous material and personnel difficulties, fulfilled the tasks entrusted on it by the Polish state.

Keywords: *Holy Cross, Poland, prison, prisoner, penitentiary system.*

Надійшла до редколегії 10.05.2020

УДК 94(477.83/86):930.259«1915-1917»

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.8>

Ігор Срібняк,

доктор історичних наук, професор,
Київський університет імені Бориса Грінченка
Київ, Україна

ORCID: 0000-0001-9750-4958

Мілана Срібняк,

бакалавр історії, магістрантка II-го року навчання,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-1353-3001

Віктор Шнайдер,

бакалавр гуманітарних наук,
студент-асистент Інституту історії
Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха
Гіссен, Німеччина

ORCID: 0000-0003-0246-2666

УКРАЇНСЬКИЙ АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТР У ТАБОРІ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ВЕЦЛЯР, НІМЕЧЧИНА (осінь 1915 – зима 1917 рр.)

Анотація. У статті йдеться про специфіку функціонування українського аматорського театру в таборі Вецляр, Німеччина протягом осені 1915 – зими 1917 рр. Його діяльність стала можливою завдяки створенню Музично-драматичного товариства ім. М. Лисенка, яке забезпечувало технічну сторону театральних постановок, розподіляло ролі, призначало режисерів вистав, дбало про реквізит та необхідні декорації на сцені. Виборна управа товариства забезпечувала й всю фінансову сторону справи таборового театру, акумулюючи виручені кошти за кожну виставу та призначаючи з цих сум гроші допомоги артистам та іншим членам товариства.

Музично-драматичне товариство працювало у тісній кооперації з проводом української таборової організації та членами Просвітнього відділу СБУ в цьому таборі, всебічна допомога яких великою мірою уможливила успішний розвиток народного театру на початковій фазі його діяльності. В такий спосіб стало можливим створити та розвинути роботу таборового хору та духового і струнного оркестрів, які (в якості самодіяльних гуртків) увійшли до складу згаданого товариства. Завдяки активному залученню членів цих гуртків театральні вистави набули високого рівня артистичності та реалістичності.

Отже, діяльність таборового театру створила сприятливі умови для інтенсифікації процесу національного освідомлення полонених українців. Кожного разу концерти народної музики та співу, вистави п'єс українських драматургів пробуджували в душах полонених українців світлі спогади про рідний край, а крім того слугували потужним засобом патріотичного виховання таборян, доповнюючи роботу освітніх курсів та різних гуртків, що врешті-решт дозволило виплекати в таборі Вецляр чисельну когорту відданих Батьківщині українських громадян.

Ключові слова: театр, вистава, п'єса, драма, комедія, актор-аматор, Музично-драматичне товариство, табір Вецляр, Німеччина.

Постановка проблеми. Події Першої світової війни призвели до того, що в німецькому полоні опинились десятки тисяч українців зі складу царської армії. Об'єктивна зацікавленість уряду Німеччини використати їх для послаблення Російської імперії призвела до створення на її теренах трьох українських таборів (Раштат, Вецляр, Зальцведель), яким опікувався Союз визволення України, створений з числа українських революціонерів-емігрантів. Заходами СВУ в згадуваних таборах (і зокрема у Вецлярі) стало можливим заснування шкіл грамоти, просвітніх гуртків, кооперативних товариств, таборових газет. Разом з тим у таборах активно діяли українські аматорські театри, які здійснювали потужний національно-виховний вплив на загальний полонених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка функціонування українського аматорського театру в таборі Вецляр (Німеччина) під час Першої світової війни до сьогодні залишається маловивченою темою, яка ще тільки чекає на свого дослідника. Довший час наукова розробка цієї теми відбувалась тільки епізодично – в контексті дослідження особливостей розвитку української таборової громади у згадуваному таборі. Першим до неї звернувся П. Лисецький, який брав безпосередню участь в організації культурно-просвітнього життя у Вецляр, що зрештою дозволяє віднести його статтю до розряду джерел[24].

Вивчення різних аспектів життєдіяльності полонених вояків-українців Вецляру було продовжено у середині 1990-х рр. зусиллями як німецьких[47; 48], так і українських істориків[33; 34; 35]. У подальшому наукова розробка таборового повсякдення полонених українців у Вецлярі тривала, наслідком чого стала публікація низки статей німецьких дослідників[49; 46]. Особливості культурно-просвітньої роботи в українських таборах у Німеччині (і зокрема у Вецлярі) досліджувались Л. Кривошеєвою в рамках її дисертаційного проекту[23].

Істотний внесок у розробку даної теми було здійснено М. Срібняк, якою був опублікований змістовний нарис про основні віхи діяльності Музично-драматичного товариства ім. М. Лисенка в таборі Вецляр. Для цього авторка цієї розвідки використала документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (фонд № 4382), які мають першоджерельне значення для реконструкції особливостей функціонування українського театру в згадуваному таборі. Науково-пізнавальне значення цієї статті посилюється й завдяки наведенню у додатку статуту Музично-драматичного товариства[36].

Щоправда, попри заявлені хронологічні рамки своєї статті (1915-1916 рр.) – дослідниця фактично обмежила верхню межу свого дослідження лютим

1916 р., залишивши поза рамками вивчення особливостей культурно-мистецького повсякдення полонених українців у Вецлярі. Також нею не було використане важливе джерело для реконструкції діяльності таборового театру – матеріали часопису «Просвітній Листок» (з 1917 р. – «Громадська Думка»), на шпальтах якого регулярно уміщувалась короткі відгуки і імпровізовані рецензії на його вистави.

Постановка завдання. З огляду на це існує потреба цілісної реконструкції діяльності таборового театру у Вецлярі, а також специфіки роботи ще двох мистецьких осередків – хору та духового і струнного оркестрів, які брали найдіяльнішу участь у підготовці вистав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українізацію табору Вецляр було розпочато у вересні 1915 р., коли до нього за дорученням СВУ прибули Р. Смаль-Стоцький, М. Мітієвський і Початок. Намагаючись розбурхати закостенілу солдатську масу полонених, українські діячі вважали за доцільне активізувати саме культурно-мистецьку складову національно-освідомлюючої роботи в таборі. Таке їх позиціонування усувало ґрунт для сплесків антиукраїнської істерії з боку чорносотенців у таборі, яким на цьому етапі домінували в таборі, нав'язуючи свої погляди переважній більшості затемнених великодержавницькою пропагандою полонених українців. Пропозиція приєднатись до аполітичної справи – взявши «участь в розвою і плеканні Української штуки» – привернула окремих освічених таборян, які мали відповідні мистецькі нахили (вміли співати чи грати на музичних інструментах, мали здатності до декламування чи малювання)[43, арк.18].

Цьому сприяв й стихійний потяг полонених українців до народної пісні, коли дехто з них на початку жовтня 1915 р. почав збиратись для хорового співу. На ці «проби» приходило досить багато таборян, навіть ті, хто не наважувався відвідувати політичні віча чи школу для неписьменних. Намагаючись допомогти «хористам», майстри з числа полонених вирізали з дерева кілька музичних інструментів (балалайки, гітари), так що виступи хору вже супроводжувала імпровізована «струнна орхестра». Вже до кінця жовтня таборіві співаки та музиканти щонеділі виступали з концертами народного співу[24, с.37].

Справі об'єднання українського мистецького активу сприяла та обставина, що «для зручності і більшого зв'язку» їх товариських відносин комендатура табору надала окремий барак (т.зв. «співацький»), до якого й були переведені всі ті аматори з числа полонених, хто виявив сміливість підтримати таборове

мистецьке життя своєї власною участю у такій роботі. Необхідно відзначити, що спочатку таких полонених знайшлося дуже мало (лише кілька осіб), але з розвитком української організаційно-просвітницької роботи до участі у мистецьких гуртках стала зголошуватись чим раз більша кількість таборян. На цьому етапі розвитку «Товариства співаків і музикантів» (як окремої секції української таборової організації) у трьох гуртках (співацькому, «музикантському» і артистичному) загалом об'єдналось близько 40 таборян. Найбільшу активність виявляли керівники гуртків – полонені І. Біляєв, Коваль, Ю. Рудий[43, арк.18зв.].

Вже у листопаді 1915 р. згадуване товариство заявило про себе щотижневим проведенням (у суботу та неділю) вокально-музичних концертів для таборового загалу, які відбувались в окремому бараку, призначеному для просвітницької роботи в таборі. Перші виступи таборових аматорів – співаків і музикантів – збирали до 300 слухачів, але найголовнішим досягненням стало те, що «в таборі поміж людьми прокинулась цікавість і заохота до Рідної пісні і музики», а крім того – полонені «не стали вже так сильно страхатись і жахатись і що неділі повно приходило на концерти і хто себе почував здібним, прилучалися до[...] участі в діяльності гуртків». Велика заслуга в тому належала членам Просвітнього відділу СВУ в таборі – вже згадуваним Р. Смаль-Стоцькому, М. Мітієвському та Початку[43, арк.18зв.].

Гурток таборових артистів-аматорів провів у грудні 1915 р. низку репетицій, завдяки чому стало можливим підготувати першу виставу – водевіль М. Кропивницького «По ревізії». Вона відбулась на перший день Різдва (7 січня 1916 р.) у щойно збудованому та відкритому з цієї нагоди «Народньому Домі», справивши на полонених надзвичайно сильне враження. Глядачі заповнили практично всі міста у великому залі, а після закінчення вистави піднесено «вітали тов[аришів] артистів гучними оплесками. Успіх був великий[...]», завдяки чому у всіх аматорів «піднявся настрій і заохота до дальшої праці»[43, арк.20].

З огляду на такий успіх було розпочато підготовку до влаштування святкового вечору (14 січня 1916 р.), а в першому числі таборового часопису «Просвітній Листок» навіть був заявлений «проект» його майбутньої програми. Зокрема, передбачалось поставити одноактівку Д. Дмитренка «Кум мірошник або сатана в бочці» (перша частина), а також підготувати дивертисмент з хорових та сольних виступів, декламацій, а також танців у супроводі таборового оркестру (друга частина)[26, с.8].

На початку наступного місяця стало можливим організувати для полонених концерт відомого українського тенора, соліста Шведської королівської опери Модеста Менцинського. Ця подія не залишила байдужим жодного таборянина, тому в день його приїзду (6 лютого 1916 р.) зал Народного дому був переповнений. Співака зустріли на сцені з хлібом-сіллю, після чого у супроводі таборового хору та оркестру М. Менцинський виконав кілька вокальних партій (в обробці М. Лисенка)[25, с.4]. За згадками присутнього на концерті полоненого П. Горобця, цей «вечір пройшов неначе у казці... Дивні, чудові звуки української пісні в мистецькому виконанню Дост[ославного] Артиста, лунали по салі [і] примусили присутніх цілковито унестися на далекі степи і руїни України...»[9, с.4]. Виступ М. Менцинського на таборовій сцені став незабутньою подією для присутніх, назавжди закарбувавшись у серцях «вещлярців», разом з тим великою мірою посприявши справі національного згуртування полонених українців.

Новий імпульс розвитку мистецької справи в таборі привнесли зміни в персональному складі таборового Просвітнього відділу СВУ на початку лютого 1916 р., коли до Вещляру прибули Б. Лепкий, В. Пачовський, Р. Перфецький, К. Терлецький, В. Лисецький і М. Корбуда, після чого діяльність новоствореного «Музично-драматичного товариства імені М. Лисенка» значно активізувалась. Стараннями К. Терлецького було укладено проект його статуту, який був представлений загальним зборам товариства 11 лютого 1916 р. на затвердження. У відповідності до його положень тоді ж було обрано правління (у складі 13 осіб), розроблено план поточної роботи, досягнуто домовленість з комендатурою табору про виплату щомісячної допомоги кожному члену товариства[43, арк.19зв.-20].

Проте такий розвиток подій не влаштовував російських чорносотенців, які все ще залишались в таборі, уміло маскуючи свої дійсне ставлення до української справи. Намагаючись перешкодити подальшому поступу національної культурно-освітньої роботи в таборі радикальні елементи з їх числа вдалися до «найнекультурнішого, гидкого, ганебного способу (який тільки Росія може вживати при погромі жидів (євреїв – *авт.*) і борцями за волю)», змовившись зірвати виставу та залякати українських активістів. Цей план тримався в таємниці, й був реалізований щойно 12 лютого 1916 р. – під час вистави водевілю «Лихо не кожному лихо, іншому й талан». Під час вже останньої сцени в залі «счинилось якесь замішення, а далі в миг почулись вигуки «Долой Україну!», «Бей українців!» та співи «Боже царя храни!»[43, арк.21].

Одночасно, як згадував Б.Лепкий, на задніх рядах зчинилась бійка, під час якої дехто почав жбурляти дубові лавки наперед та тиснути на тих, хто сидів у перших рядах (український актив та члени Просвітнього відділу). Всіх охопила страшенна паніка, переважна більшість глядачів не могли й уявити собі такого розвитку подій, вони не знали куди втікати, до того ж людей була повна зала театру. Замішання збільшилось після того, коли хтось з таборян відчинив двері таборового театру – і не знаючи добре німецької мови замість «Licht!» («світло!»), почав вигукувати «Feuer!» («вогонь!»). На ці вигуки з казарми терміново прибув відділ вартових, які загрозили, що стрілятимуть і справді почали заряджати свої карабіни[12, с.73].

Все це спричинило сильну давку в залі театру: «З сильним напруженням повалився нарід прямо через голови, хто куди попав [...]. Страшенною лавою кинулись на сцену до артистів. Зламали декорацію, потрощили електричні лампочки, потоптали музичні інструменти і деяких акторів виволокли з собою на двір. А в салі все ще витягували «Боже царя храни» і гукали «Долой Україну!». Після цього стихія виплеснулась на зовні, «і весь цей шум, гам понісся по табору». Невдовзі німецькі вартові вдалися до арештів ініціаторів цієї провокації, яких спроваджували до «штрафбараку»[43, арк.21].

Наступного дня всіх заарештованих зібрали в Народному Домі, і після слідства деяких полонених було вивезено з табору, решта – визнала свою провину та залишилась у Вецлярі. Ця антиукраїнська демонстрація стала останньою конвульсією чорносотенців, які після цього вже не наважувались відкрито виступати проти українства. З того часу культурно-просвітня робота в таборі йшла прискореним темпом, без всяких перепон – як у масштабах цілого табору, так і для Музично-драматичного товариства.

Важливим було те, що з 15 березня німецька комендатура табору стала виплачувати обіцяну грошову допомогу (8 марок щомісячно) кожному членові товариства, що сприяло збільшенню його чисельності. За визначенням члена Музично-драматичного товариства М. Діхтяра, «театр в таборі став головним центром і той, що боявся навіть підійти близько до місця, де можна було почути просвітнє слово, йшов проти своєї волі до театру, і непомітно для самого себе скорявся, брав національну свідомість і прихилявся до української справи»[43, арк.21].

Заходами Просвітнього відділу табір отримав духові інструменти, що дозволило утворити справжній оркестр (відтоді всі глядачі у великій залі Народного Дому отримали можливість чути музичний супровід до вистав). У тому числі й завдяки цьому стало можливим урочисте проведення «Святочної

Академії в честь Тараса Шевченка» (26 березня 1916 р.), на якій були присутні всі члени Просвітнього відділу СБУ та делегації від усіх українських організацій табору. Свято завершилось виконанням «Заповіту» та національним гімном «Ще не вмерла Україна». Ввечері того ж дня був проведений «Великий концерт» на честь Кобзаря, в програмі якого складалась з декламацій, виступів хору та музичних номерів у виконанні таборового оркестру, а також «живих образів» з творів Т. Шевченка «Катерина», «Назар Стодоля», «Гайдамаки»[37, с.7; 3, с.11].

З того часу, як зазначалось у нотатках до історії розвитку Музично-драматичного товариства ім. М. Лисенка, у Народному Домі «дійсно починається справжнє життя. Ідуть щонеділі вистави, гримить духовна орхестра, виступає хор співаків, витанцьовується український гопак, з'являються на сцені історичні п'єси, які дають глядачам гарних борців-козаків за волю і свободу, пересовується перед очима вся та славна минувшина нашої покривдженої України». До складу товариства почали зголошуватись все нові та нові члени, так що їх кількість збільшилась до 100 осіб. Таборяни вже не зважали на підступні нашепти прихованих чорносотенців та малоросів, бо «страхи відступились на задній плян», натомість «запанували естетичні почуття і пориви до рідної штуки (мистецтва – *авт.*)»[43, арк.20-20зв.].

Найголовнішим було те, таборовий театр набував в житті полонених все більшої ваги, його робота «кипіла і товариство з ще більшою енергією взялось проявлять сценічну діяльність». Взагалі у цей час «театр у таборі став головним центром і той що боявся навіть підійти близько до місця, де можна було почути просвітне слово, йшов проти своєї волі до театру, і непомітно для самого себе скорявся, брав національну свідомість і прихилився до Української справи»[43, арк.21].

Цій же меті слугував й приїзд 1 травня 1916 р. до Вецлярю делегації (хористів та музикантів) з табору Фрайштадт. Наступного дня в Народному Домі для «вецлярців» було проведено концерт, в якому взяли участь й гості зі своїм духовим оркестром. Увечері 3 травня відбувся ще один концерт – виключно силами гостей (оркестром і хором керував Є. Турула). З вітальним словом до полонених з Вецлярського табору звернувся фрайштадець Чимара, який закликав таборян до примноження своїх знань, які будуть дуже потрібними в Україні – після їх повернення додому. 4 травня відбулась спільна прогулянка українських активістів обох таборів до найближчого лісу, під час перепочинку для полонених знову грав духовий оркестр. 7 травня відбувся прощальний концерт фрайштадців та загальнотаборове віче, на якому було

обговорено широке коло питань а наступного дня візит фрайштадців завершився і вони виїхали з табору[11, с.9-10].

Станом на травень 1916 р. культурно-мистецькі здобутки театру були настільки поважні, що Музично-драматичне товариство ім. М. Лисенка вирішило підвести перші підсумки своєї діяльності на шпальтах таборового часопису. В розлогій замітці товариство подало своє «справоздане» за час своєї роботи (з 8 грудня 1915 і до 21 травня 1916 рр.), в якому повідомлялось про постановку під режисурою М. Карого кількох вистав (у т.ч. «Назара Стодолі» та «Невольника» Т. Шевченка, «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого та ін.), чотирьох одноактів, кількох «вокально-музичних вечірок» і «вечорів сміху та забави»[4, с.8].

На цей час театр вже користувався великою прихильністю таборян, насамперед з огляду на те, що гра акторів-аматорів дарувала полоненим короткі миті відпочинку. Будучи в таборі «одірваними од свого рідного краю, при таких невзгодах», полонені під час відвідин таборового театру мали можливість знайти «в музиці, і співах, і інших таких іскуствах хоч на одну хвилину спокій для душі». Разом з тим невідомий автор замітки вбачав заслугу театру й в тому, що в українських п'єсах «наша минувшина[...] дає нам змогу бачить і пізнаць своє полонінне свій корінь», а якщо зазирнути глибше то «бачимо своїх предків і ціле їхнє життя»[4, с.8-9].

Разом з тим у замітці зверталось увагу на те, що переважна більшість таборян не була готова допомагати розвитку Драматичного товариства, вважаючи, що театр є чимось другорядним. Були в таборі й такі, хто ставився до театру «ворожо з великим сумнівом», вбачаючи «в цій ділі якийсь негарний замір». Апелюючи до цих двох категорій полонених автор замітки закликав їх відкинути усілякі сумніви та побоювання, та безпосередньо долучитись до українського мистецтва тих, хто вмів грати на музичних інструментах, співати або виступати на театральній сцені. Тільки за умови загальної підтримки таборового загалу, на думку автора замітки, можна було піднести мистецький рівень вистав у таборовому театрі, а також розрадити серце кожного полоненого українця[4, с.9].

Між тим театр не сповільнював свого поступу – 21 травня 1916 р. відбулись вистава трагіфарсу І. Франка «Чи вдурила» та комедії М.Кропивницького «Помирилися». Цього разу (як, зрештою, й кожного) театр був заповнений вщерть, гра оновленого складу духового оркестру з числа музикантів-таборян була позначена високою злагожденістю. Актори-аматори відбули свої ролі досить вдало, особливо глядачам запам'яталась жіночі ролі

(всі вони виконувались чоловіками з числа найобдарованіших і здатних до перевтілення на сцені артистів)[14, с.8].

Але траплялось й так, що члени драматичного товариства іноді через брак часу для репетицій легковажили підготовку окремих п'єс, особливо коли йшлося про прем'єрні вистави. У таких випадках рецензенти не втрачали нагоди висловити критичні зауваги, як то, зокрема, мало місце під час вистави драми Г. Квітки-Основ'яненка «Щире кохання». На думку невідомого рецензента, назва драми заімпонувала таборянам, які знову вщерть наповнили глядацьку залу театру. Проте це був їх неусвідомлений вибір, і більшість полонених залишилась розчарованою, бо гра декого з акторів цього разу була не на висоті. Пильне око рецензента зауважило слабку підготовленість артистів у їх власних ролях, дехто з яких не міг й слова сказати без допомоги суфлера; не все гаразд було з гримом акторів, що також псувало враження від вистави. Нарешті один із акторів з'явився на сцені на підпитку[14, с.8].

Рецензент також застеріг членів Драматичного товариства і від навіть мимовільного захоплення «малорасейщиною», а таке, на його думку, мало місце в окремих мізансценах. Останнє було найнебезпечнішим, бо на глибоке переконання рецензента – «театр в полоні може і повинен бути школою для народу. Він не тільки має показувати людям, що діялося й діється в світі, а й повинен учити їх». У тому ж випадку, коли йдеться про «пробудження та національне освідомлення народніх мас, театр повинен бути одним з найважливіших чинників у цій роботі. Він має пробудити в народі любов до свого рідного слова рідної пісні, до своєї славної минувшини». Відтак до репертуару таборового театру мають увійти насамперед «пєси історичного й побутового змісту, але громадянського характеру й із певними тенденціями». Разом з тим рецензент відзначав, що драматичне товариство вже об'єднує у своєму складі значні акторські сили, які здатні реалізувати на сцені всі задумки режисера, і в тому випадку, якщо вони «поведуть роботу в зазначеному напрямі, [це] принесе багато користи нашій справі»[14, с.8].

Драматичне товариство імені М.Лисенка не обмежувалось лише підготовкою вистав, але й організовувало силами своїх членів (артистів, хористів та музикантів) концерти для решти полонених. Один з них відбувся в перших числах червня з програмою, до якої увійшла низка хорових виступів, оркестровок та декламацій. За оцінкою одного з таборян, концерт «лишив на слухачах гарне вражіннє. Музині номери пройшли загалом дуже гарно, а деякі[...] слухачі просили повторити на *bis*». В перерві знайшовся час й для виступу одного з українських активістів, який в своїй палкій промові «з'ясував

сучасний стан, причини боротьби кляс, наші стремління до поліпшення свого положення й як засіб до того гуртування в міцні організації». Всі виступи артистів (а також і промовця) глядачі нагородили аплодисментами[22, с.9].

25 червня 1916 р. заходами Драматичного товариства була поставлена чергова вистава – комедія І. Карпенко-Карого «Мартин Боруля», яка завдяки старанній грі артистів відбулась «дуже добре». Попри деякі огріхи, вистава на загаль «пройшла чудово й слухачі, яких у салі театру було повно, зісталися [...] дуже задоволені»[15, с.9]. У наступному номері газети була опублікована розлога стаття за підписом «Інтернаціонал», в якій один з таборян виклав своє власне сприйняття головного героя згадуваної комедії, а також окреслив суспільне значення цього твору І.Карпенка-Карого[5, с.6-7].

На початку липня артисти-аматори підготували вистави «Шельменко-Денщик»[28, с.12], яка не отримала жодного відгуку на сторінках таборового часопису. 6 липня у таборі заходами Музично-драматичного товариства був влаштований концерт, до програми якого увійшла низка музичних творів Бортнянського та інших українських композиторів. На загаль «концерт пройшов добре», відтак співаки, на думку рецензента, причинились до піднесення «пригніченого недолею[...] духа» полонених, що збільшувало їх сили та витривалість[16, с.5].

Ще за тиждень Музично-драматичним товариством була започаткована практика розвішування у різних людних місцях невеликих своїм розміром афіш, якими повідомляло таборовий загаль про майбутні музично-театральні імпрези. Вперше у такий спосіб було проанонсовано музично-вокальний вечір, що мав відбутись 16 липня 1916 р. Полонені були заінтриговані, бо до цього часу таборові хор і оркестр не часто пропонували їх увазі свої концерти. До того ж – в афіші повідомлялось й про виставу водевілю Стародуба «Сватання» («Українці, або сватання на вечорницях»), який теж мав стати цікавим видовищем (*див. ілюстр.1*). Всіх без винятку полонених до відвідувань концертів та театральних вистав спонукало бажання «почути щонебудь таке, що хоч на одну хвилину відтягнуло б мозок од тяжких і сумних думок і заставило б серце живіше забитися під впливом рідної пісні»[27, с.6].

На думку дописувача табової газети – саме українська пісня була єдино здатна змусити таборянина «в одній хвилині пережити й тяжке горе й безмірну радість», забути «неволю і перенестись думкою далеко, далеко, – до рідних ланів, вишневих садків і білих хаток...». На жаль цього разу виступи хору виявились не на висоті, наслідком чого полонені «не діждавшись кінця першого відділу почали розходитись, так що на початку другого – слухачів лишилося в

салі половина». Причиною цього стала низький рівень вокально-виконавської майстерності – як в цілому хорі, так і солістів, і це при тому, що хористи регулярно залучались до участі в театральних виставах, і вже мали можливість в достатній мірі відпрацювати всі свої музичні номери. Найголовнішою вадою хору була майже повна відсутність руки диригента, а також різноголосся хористів та мала здатність солістів виконувати доручені їм вокальні партії[27, с.6].

Поставлений таборовим артистами водевіль теж не вирізнявся високою виконавською майстерністю. На думку рецензента, «коли й був успіх, – то тільки дякуючи закінченню, – а іменно – танцюристам, котрі зі звичайним своїм успіхом відбули свої номери». Решта артистів у своїй переважній більшості «були зовсім не помітні і декотрі не відповідали своїм ролям», занадто покладаючись на суфлера. Єдиним мистецьким колективом, що виявився на висоті своїх завдань, був таборовий оркестр, який своєю зіграністю певною мірою «компенсував» вади від виступів артистів-аматорів та співаків[27, с.6].

Таборовий часопис уважно слідкував за здобутками театру, регулярно уміщуючи на своїх шпальтах відгуки про його мистецький поступ. Так, зокрема, у замітці про виставу М. Кропивницького «Дай серцеві волю – заведе в неволю» (див. *ілюстр.2*) було відзначено суттєве покращення виконавської майстерності більшості задіяних в цій виставі артистів, старання яких були відзначені глядачами рясними оплесками та криками «Браво». Масовка у «народних сценах», на думку рецензента, грала дещо гірше, але з її числа майже всі статисти були задіяні вперше і не мали жодного досвіду акторського виконання. Заважало грі акторів й «невихованість» частини глядачів, які часом здійснювали зі своїх місць такий «гам», який перекривав усе, що відбувалось на сцені[38, с.7].

20 серпня 1916 р. у таборовому театрі була виставлена комедія І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень» (див. *ілюстр.3*), яка завдяки значній репетиційній підготовці відбулась цілком добре. Щоправда, рецензент помітив деякі дефекти в монологів, які промовлялись без потреби «крикливо» та не завжди з правильною вимовою окремих слів. Ним вже вкотре був відзначений високий мистецький рівень виступів таборового оркестру, який грав «так, що в салі слухали не як в антракті, а як на концерті»[17, с.5].

Прихід осені не позначився на активності роботи таборового театру – 10 вересня відбулась вистава драми І.Франка «Украдене щастя». Як зазначав невідомий рецензент, «з початку вистава йшла трохи мляво, але потім артисти

перейнялися духом пєси й виконували свої ролі досить гарно». Тільки завершальна мізансцена набула, на його думку, дещо карикатурного звучання, бо відтворені на сцені типажі жінок напідпитку були далекими від реального життя. Проте, як вже зазначалось, «загально п'єса пройшла дуже добре, що свідчило про серйозне відношення до свого діла»[18, с.6].

14 вересня відбулись загальні збори членів Музично-драматичного товариства ім. М. Лисенка, під час яких було заслухано звіт управи (виділу) та обрано новий її склад. Після цього збори обговорили справу перебудови та розширення сцени, а також збільшення вартості квитків першого ряду. Тоді ж до складу товариства було обрано трьох почесних членів[19, с.5-6].

Діяльність товариства залишалась у центрі уваги таборової газети з огляду на те, що його члени виконували надзвичайно важливу місію в таборі. Зокрема, в одній із своїх заміток йшлося про те, що Музично-драматичне товариство ім. М. Лисенка «працює не тільки для плекання української театральної штуки (мистецтва – *авт.*), але й також розуміє громадянське значіння своєї праці, стараючися провадити її згідно цілям Союзу Визволення України». Невідомий автор цього допису дійшов до такого висновку з огляду на те, що на одному із засідань товариство ухвалило рішення про безумовне виключення зі свого складу тих його членів, «котрі є ворожі українській справі[...] без взгляду на те, на скільки вони товариству потрібні»[18, с.5].

Відданість членів Драматичного товариства українській справі виявлялась й в тому, що вони – із отриманих за проведення вистав прибутків – підтримували українські школи на окупованих німцями волинських землях (спрямувавши на цю мету загалом 75,10 м.н.), ще 51,25 м.н. було передано на національно-громадські потреби (для соціальної секції таборової організації). Починаючи з 1 липня 1916 р. драматичне товариство виділяло ще й 15 % від суми свого загального прибутку на шкільний фонд (для підтримки таборових шкіл)[18, с.5].

17 вересня на сцені таборового театру відбулась вистава драми І. Карпенка-Карого «Безталанна». Гра артистів засвідчила те, що таборова артистична труппа вдосконалює свої навички та вміння, особливо реалістично декому з театральних акторів вдавались жіночі ролі. Непідробні емоції та страждання героїнь цієї вистави – навернули на очі сльози у багатьох таборян, присутніх на цій виставі[6, с.6]. Цією виставою товариство завершило літній театральний сезон, після чого в роботі театру настала тримісячна пауза.

Через відсутність у таборі переважної більшості полонених (вони були вивезені з табору для участі в осінніх польових роботах) так само тимчасово

припинилось проведення концертів. Лише 5 листопада 1916 р. спільними зусиллями товариства ім. М. Лисенка і Просвітньої громади ім. М. Драгоманова був підготовлений вокально-музичний концерт з декламаціями. У його програмі були хорові співи, виступи струнної та духової груп таборового оркестру. Наприкінці концерту був виконаний національний гімн та січковий марш «Гей там на горі». Під час концерту була проведена карнавальна збірка пожертв для пожертв на будівництво пам'ятника померлим у Німеччині полоненим українцям. Загалом було зібрано 25,79 м.н., які були передані скарбнику комітету з будівництва згадуваного пам'ятника[2, с.4, 7].

Згадуваний концерт став ледь не самотньою мистецькою подією у листопаді 1916 р., що було зумовлено не тільки відсутністю полонених у таборі, але й небажанням частини таборян, і зокрема, тих з них, хто мав відповідні вокальні здібності, ставати хористами. В таборі все ще знаходились такі, хто вважав участь у хорі «зрадою» російському цареві. Останні використовували будь-яку не публічну можливість аби продемонструвати свій осуд українським активістам. Наслідком цього хор залишався малочисленим, і його діяльність у листопаді-грудні 1916 р. виявлялась у регулярних пробах співу та відспівуванні небіжчиків з числа полонених у таборовій церкві та на цвинтарі. Українська таборова організація була настільки зацікавлена у його кількісному збільшенні, що була готова повертати обдарованих полонених з робітничих команд[32, с.6].

З початком зими таборовий театр поновив репетиційний процес, і вже 10 грудня 1916 р. відкрив сезон драмою І. Карпенко-Карого «Бурлака» (див. *ілюстр.4*). Ця вистава стала справжньою подією – бажаючих її переглянути було так багато, що багатьом не вистачило місця, і вони були змушені стояти в проходах або біля стін. Як зауважив рецензент – таборові артисти чимало «поклали праці й зуміли грою захопити слухачів. Вся пєса розверталася картинно і в цілім дала дійсний нарис життя». Щоправда, на його думку, деякі мізансцени «вийшли не дуже яскраво, але тим вони ще лучче оттінили останню картину душевних почувань, котру так уміло провели всі дієві особи й тим дали яскравий вираз цілій драмі»[30, с.6].

За тиждень у таборі був проведений музично-драматичний вечір з водевілем І. Бондаренка «Бувальщина» в першій частині. Друга частина включала виступи хору, струнної та духової оркестрів. Цього разу хор виконав всі співи «дуже гарно і з почуттям», музичні номери обох оркестрів своєю майстерністю цілком задовольнили слухачів. І вже традиційно хор і оркестри на звершення вечора виконали національний гімн[39, с.3-4].

24-26 грудня полонені були звільнені від робіт з нагоди Різдвяних свят. Музично-драматичне товариство використало ці три дні аби дати «духову розвагу своїм слухачам» і разом з тим провести «велику просвітну роботу (бо те, що бачить на сцені, багато будить думок і ширить її світогляд на все життє)». В перший день Різдвяних свят увазі таборян була запропонована п'єса Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» (див. *ілюстр.5*), яка була зустрінута глядачами із захопленням, підтвердженням чому гучні аплодисменти на адресу артистів та оркестру. 25 грудня відбулась вистава комедії І. Карпенко-Карого «Мартин Боруля» (див. *ілюстр.6*), а наступного дня – драми М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» (див. *ілюстр.7*).

Рецензент відзначив значний поступ всіх провідних акторів, завдяки старанням яких переважна більшість сцен була дана «яскраво і захоплююче». Єдиний докір рецензента стосувався «любовних сцен», які навіть за умови вмілої гри акторів не давали «вогню кохання». Натомість особливо вдалим, на його думку, були масові сцени (зокрема, у п'єсі М. Кропивницького – вечорниці зі співами та танцями), які кількаразове повторювали на «біс»[31, с.4].

31 грудня 1916 р. відбулась прем'єра комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» (див. *ілюстр.8*), в антракті грав оркестр (диригент – полонений Чапіга)[29, с.8]. З цієї нагоди у наступному номері таборової газети була опублікована коротка замітка-рецензія, в якій було дано оцінку грі акторів. У перший день нового року – концерт «в пользу холмських і волинських бідних дітей», на якому були присутні понад 600 таборян. У програмі концерту традиційно брали участь хор, духовий і струнний оркестри, які виконали для слухачів низку пісень та музичних номерів. Також прозвучала декламація поеми Т. Шевченка «Кавказ» у виконанні одного з таборян. Всі виступи були нагороджені аплодисментами, що свідчило про належну відпрацьованість виступів хористів та оркестровку співів[20, с.8-9].

На цей час Музично-драматичне товариство вже мало можливість обирати виконавців різних артистичних номерів з числа своїх членів: станом на 1 січня 1917 р. до його складу входило 106 таборян[44, арк.46] (за іншими даними – кількість членів товариства становила 115 осіб)[43, арк.21зв.-22]. Завдяки такому численному представництву була вирішена й проблема заміни артистів в разі їх нездужання або виїзду поза межі табору в складі робітничих команд. Більше того – товариство мало можливість готувати одночасно виставу (або навіть дві-три вистави) і концерт паралельно, що вже не поменшувало

мистецьку вартість кожної з них. Здатність товариства до ефективної організації своєї роботи особливо рельєфно проявлялась під час свят, яких полонені очікували в надії на духовний відпочинок у стінах театру.

Відтак 7 січня 1917 р. глядачам була презентована денна вистава драми Т. Шевченка «Назар Стодоля» (див. *ілюстр.9*), яка, на думку рецензента, «деякими картинами хоч трохи нагадувала про дороге кожному Святе Різдво, яке український народ так гарно шанує, славлячи у гарному настрою велике свято приходу Правди на землю гарними колядками». У своїй рецензії критик особливо відзначив акторську гру «товариша Д-ра» (йшлося про М. Діхтяра – *авт.*), який мав справжній талан аби дуже реалістично «передати почуття, манеру й жести жінки». Під час вистави в його «кожному слові, в кожному рухові відбивалася жіноча ніжність, дівоча любов та надія. Такий рівень гри М. Діхтяра дозволив рецензенту наголосити на дуже високій його акторській майстерності (як у «справжньої артистки»). Також ним була відзначена й добротна гра інших артистів-аматорів, які з натхненням відбули доручені їм ролі[21, с.5-6].

Водночас рецензент зупинився й на слабких сторонах вистави, відзначивши, зокрема, часткову невідповідність реквізиту та декорацій сцени історичній епосі драми (XVII ст.), які на його думку мали «не останнє значіння і на їх не можна не звертати уваги». Разом з тим, критик був свідомий того, що вистава була поставлена у таборовому театрі, відтак вимагати повної відповідності не мало сенсу через надзвичайну обмеженість ресурсів, якими диспонувало Музично-драматичне товариство. Найбільшим недоліком виставленої драми було, за оцінкою рецензента, «нехтування мовою», бо театр працював вже довший час, за який його актори могли би позбутись «московського акценту» та невідповідних наголосів у самих простих українських словах[21, с.5].

Ввечері 7 січня відбувся й концерт, в програмі якого була п'єса М. Кропивницького «По ревізії». Остання пройшла досить вдало – за винятком непевної гри кількох акторів, яким бракувало зіграності. Значно гірше відбувся концерт, бо «хор виглядав слабо дисциплінованим, оркестра також непевною в деяких місцях». Поясненням цьому, на думку рецензента, була «відсутність ідеї, серйозності», брак «життя, руху»[1, с.6].

Наступного дня Музично-драматичне товариство запросило таборян на виставу драми М. Кропивницького «Зайдиголова» (див. *ілюстр.10*). Завдяки вдалому розподілу ролей ця п'єса «пройшла живо, цікаво, і викликало в пам'яті кожного дійсне, знайоме життя». Знов таки, рецензент окремо відзначив

майстерне виконання артистом «К-жою» (йдеться про І. Кривохижу – *авт.*) жіночої ролі Гапки, який «своєю грою талановито показав тип злющої характерниці свекрухи». Дуже переконливим був й «Б-ко» в ролі Василя Зайдиголови (І. Бондаренко – *авт.*), гра якого змусила глядачів «пережити з артистом саме життя». Єдине, що заважало сприйняттю вистави – це занадто голосне «бубоніння» суфлера у центральних сценах, а також технічні проблеми із завісою на сцені[10, с.6-7].

14 січня 1917 р. на сцені таборового театру відбулась вистава комедії М.Кропивницького «Чмир» (*див. ілюстр.11*), яка, на думку рецензента, не дала глядачам «ні щирої веселости, ні житьєвої науки». І хоча І. Бондаренко в головній ролі знову був на висоті, решта акторів відбули свої ролі посередньо. Найбільше глядачам запам'ятались вже «звичні» проблеми із завісою, яка наприкінці другої дії «рішуче відмовилася спускатись». Врятувало ситуацію тільки те, що «артисти як раз випивали, і так за випивкою просиділи, незважаючи ні на що, аж поки не спустили завісу»[45, с.6-7].

За кілька днів потому (19 січня) в театрі була повторена вистава комедії І.Карпенко-Карого «Сто тисяч» (*див. ілюстр.12*), яка пройшла на загальне добре – рецензент обмежився лише кількома короткими фразами стосовно деяких «проколів» артистів. Згадав рецензент і про анонсовану на 21 січня, та в останній момент скасовану виставу, що сталося наслідком відсутності всіх потрібних декорацій на сцені. Через це «дуже недобре вийшло», бо до табору цього дня повернулась значна кількість таборян з робітничих команд з бажанням відвідати чергову виставу, але не змогли цього зробити[40, с.5].

27 січня 1917 р. відбулась чергова вистава одноактівки М. Кропивницького «Лихо не кожному лиху, іншому й талан» (*див. ілюстр.13*), і на думку рецензента, «загалом т.т. (товариші – *авт.*) актори з своїми ролями справилися досить добре». Так само «дуже добре випала вокальна частина», хор потішив слухачів своїми злагодженими виступами, декламації були щирими, так що промовців викликали аплодисментами вдруге. Вечір закінчився колективним співом хористів та більшості присутніх національного гімну. Весь збір за проведення концерту (21,75 м.н.) був переданий на потреби українських початкових шкіл на Волині[41, с.5].

Наступного дня театр знову запросив таборян – цього разу на виставу драми Т. Шевченка «Невольник» (в обробці М. Кропивницького). Рецензент вже вкотре відзначив на недоречний грим у декого з артистів, на що вони «вже з традиції не звертають уваги», тим самим роблячи з театру «балаган». Він також зауважив, що в одній із мізансцен у «козацькому таборі всі не по

козацькому курили цигарки». Між тим провідні актори, і зокрема вже згадуваний М. Діхтяр – зумів розкрити свій талан «до грані» в жіночих ролях. Більше того – рецензент стверджував, що цей артист «своєю грою утворював жіночі типи»[41, с.5-6].

За тиждень відбулась прем'єра драми І. Карпенко-Карого «Батькова казка» (див. *ілюстр.14*), яку – за оцінкою рецензента С. Зубченка – таборові артисти виконали бездоганно, ще раз продемонструвавши, що «вони при бажанні можуть дати публіці і добру науку і приємну та розумну розвагу». Цього разу «декорація, реквізит і грим були взагалі добрі й відповідні»[13, с.3-4]. 11 лютого у театрі виставили (вже вдруге) ще одну драму І.Карпенка-Карого – «Безталанну» (див. *ілюстр.15*). У розлогій рецензії на цю виставу зазначалось, своєю грою артисти весь час тримали в напрузі глядачів, і найкраще це вдавалось М.Діхтяреві та Кривохижі (традиційно – в жіночих ролях)[7, с.4-5].

Вдруге на таборовій сцені була виставлена й драма І.Карпенко-Карого «Бондарівна» (18 лютого 1917 р.) (див. *ілюстр.16*), в якій «деякі артисти грали дуже добре і з великим успіхом, але ансамблю (єдності в грі) не було й це [...] почасти шкодило дуже доброму загальному вражінню від вистави». Рецензент відзначив й «відсутність доброї режисури» в театрі, що призводило до різних казусів під час групових сцен, коли масовка добре не розуміла своїх завдань на сцені[8, с.6-7]. 25 лютого ц.р. таборяни мали можливість відвідати комедію М. Кропивницького «Джигун» (див. *ілюстр.17*), перегляд якої на думку рецензента не дав таборянам жодної користі через відсутність в ній актуальних соціальних ідей. Єдина її «перевага» полягала у присутності в окремих сценах «немудрої сміховини, яка й смішила [...] невибагливих глядачів»[42, с.4-5].

Висновки. Проте поява цієї вистави на таборовій сцені була радше випадковістю, бо у репертуарі театру переважали драматичні твори, зміст яких спонукав до роздумів про причини соціальної нерівності в тогочасному українському суспільстві. Ще частина п'єс апелювала до славного козацького минулого українського народу, і лише окремі твори мали виразно розважальну канву.

Прикметною особливістю функціонування народного театру у Вещлярі стало залучення до виконання всіх жіночих ролей чоловіків, які мали відповідні артистичні здібності та здатність до перевтілення на сцені. Останнє обумовлювалось спеціальним режимом утримання полонених у німецькому полоні, який забороняв доступ до таборів представниць протилежної статі.

Але такі обмеження не стали на заваді розвитку українського театру, бо серед таборового загалу знайшлись полонені з відповідним акторським

даруванням, яким вдалось створювати на сцені яскраві жіночі образи. Справжніх висот у цьому досягли вже згадувані М. Діхтяр та І. Крихохижа та ін., які творили у гурті своїх колег-артистів І. Біляєва, Д. Надежкіна, Г. Поліонського, М. Планка, Г. Шевеля, Т. Іванова, І. Бондаренка, Ю. Рудого, А. Демченка, І. Тітаренка, С. Шабаліна, Г. Кононова, С. Козіцького.

Саме їх стараннями у таборі було підготовлено цілу низку театральних вистав, у т.ч.: «Назар Стодоля», «Невольник», «Сто тисяч», «Помирились», «Украдене щастя», «Наймичка», «Шельменко Денщик», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Щире кохання», «Безталанна», «Бурлака», «Сватання на Гончарівці», «Мартин Боруля», «Суєта», «Розумний і Дурень», «Невольник», «По ревізії», «Бондарівна» та ін.

Їх творчі досягнення були уможливленні завдяки злагодженій роботі всіх членів Музично-драматичного товариства ім. М. Лисенка – культурно-мистецького осередку, який забезпечував технічну сторону театральних постановок, розподіляв ролі, призначав режисерів вистав, дбав про реквізит та необхідні декорації на сцені. Виборна управа товариства забезпечувала всю фінансову сторону справи таборового театру, акумулюючи виручені кошти за кожную виставу та призначаючи з цих сум гроші допомоги артистам та іншим членам товариства.

Музично-драматичне товариство працювало у тісній кооперації з проводом української таборової організації та членами Просвітнього відділу СБУ в цьому таборі, всебічна допомога яких великою мірою уможливила успішний розвиток народного театру на початковій фазі його діяльності. Завдяки цьому стало можливим створити та розвинути роботу таборового хору та духового і струнного оркестрів, які (в якості самодіяльних гуртків) увійшли до складу згадуваного товариства. Завдяки активному залученню членів цих гуртків театральні вистави набули високого рівня артистичності та реалістичності (*див. ілюстр. 18, 19, 20*).

Отже, діяльність таборового театру створила сприятливі умови для інтенсифікації процесу національного освідомлення полонених українців. Кожного разу концерти народної музики та співу, вистави п'єс українських драматургів пробуджували в душах полонених українців світлі спогади про рідний край, а крім того слугували потужним засобом патріотичного виховання таборян, доповнюючи роботу освітніх курсів та різних гуртків, що врешті-решт дозволило виплекати в таборі Вецляр чисельну когорту відданих Батьківщині українських громадян. Український театр, народний хор та самодіяльні

оркестри Вещляру стали тією могутньою тріадою, яка пробудила українців до активного громадсько-політичного життя та повернула їм їх національну душу.

**Додаток. Історія розвитку
Музично-Драматичного товариства імені М. Лисенка
(з листопада 1915 р. до 1-го січня 1917 р.)**

Табір Вещляр.

У часи, коли в таборі просвітна робота при допомозі докт[ора] Стоцького (йдеться про Р. Смоль-Стоцького – *авт.*), Матієвського і Початка почала ледве проявлятися, першим кроком з організаційного боку, було заснування музично-драматичного товариства, яке з початку не носило ніякої назви. Для стягнення товаришів, які прийняли участь в розвою і плеканні Української штуки, тов. Матієвський і докт[ора] Стоцький енергійно вишукували відповідних полонених у таборі і прихилили їх до цієї праці.

Для зручності і більшого звязку товаришевських відносин, був відведений окремий барак, куди й переводили охочих полонених: музикантів, співаків і акторів. Слід зазначити, що на перших парах зголошувалась дуже мало, але по волі, коли стали привикати і освідомлюватись в завданнях гуртуючихся людей, стали прихилитись до цієї справи і чим раз далі, тим більше з'являло бажання перейти в співацький барак, як його тоді прозивали.

Число людей з початку, які прийняли активну участь в плеканні театральної штуки, виявлялось в 40 людях, які розділились на гуртки: співацький, музикантський і артистичний. Провід в цих гуртках перебрав: в співацьким з початку тов. Біляєв, який опісля став провідником артистичного гуртка, а співацький гурток передав тов. Ковалю, музикантський тов. Берненко, після якого був обібран (обраний – *авт.*) тов. Рудий. Товариш же Берненко виявив зараз же пасивне відношення до діяльності і короткім часі зовсім виступив з товариства і взагалі став посторонній до Української справи.

Виступи співаків і музикантів почались в Листопаді 1915 р. даванням вокально-музичних концертів в окремому бараці, який був нарочито призначен (спеціально призначений – *авт.*) для промов, школи і улагоджень концертів. При перших же виступах співаків та і музикантів сходилося до 300 люда слухачів, в таборі поміж людьми прокинулася цікавість і заохота до Рідної пісні і музики. Не стали вже так сильно страхатись і жахатись і що неділі повно приходило на концерти і хто себе почував здібним, прилучалися до прийняття участі в діяльності гуртків і цим поширювали сили.

Що до внутрішнього порядку, то не легка річ була zorganizувати людей і призвичаїти до самопорядкування. Багато праці поклали на те докт[ор] Стоцький і Мітієвський, особливо слід завдячити тов. Матієвському і Початку, які так невимовно вміли підійти до людей і своєю простотою і звичайністю, робили велике вражіння.

Початок упорядкування внутрішнього порядку був проведений в формі скликань загальних зборів в визначні часи, на яких полагоджувались справи гуртків і оббірались (обирались – *авт.*) члени в відділ. Але як не старались згадані товариші зміцнити такий устрій і призвичаїти людей до свободної думки й слова на підставі, чого тільки й можна було б здобути собі практику в урядованню громадським життям, на демократичних початках, все таки не можна було сказати, щоб поступ був значний остільки, оскільки можна було б сподіватись від менш більш свідомих Українців. Багато перепеняли (шкодили – *авт.*) цій справі ворожі елементи, які час від часу виринали із гуртків і своєю неприхильністю і потайною агітацією вносили баламутство і різні неприємні замішання. Виразно дався втямки Костя Книш, котрий своїм хитрим поведінням завоював собі багато прехильників. За останній вчинок, яким він вимагав від людей в таборі підписей на висланні з табору докт[ора] Стоцького, покарано посадженням його в штраф барака на 14 днів. Можна зазначити також і двох учителів: Григоренка і Герасімчука, котрі живучі якийсь час між членами товариства, вели потайну агітацію. Врешті їх вивезли і інший табір.

Не обходилося і без конче неприємних розрухів, коли пригадують свято 6 грудня 1915 р. Деякі товариші домогались дозволу відбувати свято в честь Миколи II з агітаційними викликами: «Не забувайте товарищі, що ми є руські солдати і должны пам'ятати що ми є солдати руської армії!». «И должны придерживаться военной дисциплины і повинуватися старшим по званням (унтер-офіцерам), яких между нами найдеться не один!...». Такі патріотичні галасування не одному заляканому нагадали російську дисципліну і розуміється не обійшлося без тих впевнень, що за це мовляв як дізнаються в Росії, то по поверненні додому будуть тяжко покарані. Все це дуже вразливо відбилось на слабких натурах, які незабаром почали виступати (виходити – *авт.*) з товариства. Що до загального настрою, то також виразно проглядала непевність і вагання.

Безперечно, що такий випадок на якийсь час відібрав нормальне життя і значно відбився взагалі на відносинах до праці.

До цього слід додати подібний же випадок з жертвами на січових стрільцях перед Різдвом [19]15 р. Ініціатива була подана недавно приїхавшим проф[есором] Карманським і тов[аришем] Матієвським. Необережність, як виявилось опісля з наслідків була велика, люде ще не освідомились докладно з

своїм завданням і взагалі Союзу, віднесли (поставились – *авт.*) з великим сумнівом і почали вигадувати всілякі несенитниці; буцім то ці жертви будуть повернені (використані – *авт.*) на «знаряди», а у нас є старі батьки, матері, діти, ми й так бідні!.. Із різних таких гадок і видумок, виникли цілковиті обурення, і знову деякі члени виступили.

З відкликанням попереднього Просвітного Виділу і приїздом нового, проф.: Лепкого, Пачовського, Порфєцького (Перфєцького – *авт.*), Терлецького, Лисецького і Курдуби (Корбуди – *авт.*), життя в товаристві стало оживати, і діяльність товариства стала більше активною.

Насамперед був уложен тов[аришем] Терлецьким статут і предкласен на загальних зборах 11 лютого 1916 р. на затвердження. Статут був прийнятий і товариство прийняло назву в честь імені «М.Лисенка». На підставі статута зараз же були переведені нові реформи, обрано членів правління числом 13, уложений був розклад праці і 15 марта командантура стала виплачувати заповомогі по 8 м[арок] місячно кожному члену товариства.

Діяльність в 1915 р. товариство що неділі й свята виявляло в вокально-музичних концертах. На перший же день Різдва, накопи цілком підоспіла будівля Народного Дому, перший раз товариством була дана вистава, водевіль «По ревізії». Людей було повно і вражіння було зроблено дуже велике. Усі присутні були задоволені і вітали тов. артистів гучними оплесками. Успіх був великий і вражіння на членів товариства чутко відбилося, дякуючи чому піднявся настрій і заохота до дальшої праці. Одно тільки бракувало – духової оркестри, сая в домі велика, і мандолінової оркестри мало бути чути. Але незабаром в новому році прийшли духові струменти і ефект був досягнут. Залунала по таборі духовая оркестра і відтоді в Народному Домові дійсно починається справжнє життя. Ідуть що неділі вистави, гримить духовая оркестра, виступає хор співаків, витанцьовується український гопак, зявляються на сцені історичні пєси, які дають глядачам гарних борців-козаків за волю і свободу, пересовується перед очима вся та слава минувшина нашої покривдженої України, і т.д. і т.д. Тріумф невимовний!.. С цього часу і почалась дійсно велика просвітна праця товариства. Сили в товариство почали прибувати чим раз більше й більше. Товариство ширилось, і з невеликого числа, розрослося до сотні з лишком. Страхи відступились на задній плян, запанували естетичні почуття і пориви до рідної штуки. Товариство в один миг здобуло собі гарний авторитет і славу в таборі.

Але й знов не обійшлося без сумних явищ. Ворожі елементи, затемнені російським патріотизмом, бачучи який великий розмір приймає взагалі просвітна робота в таборі, не зважаючи на їхню агітацію, змовились в останній раз іще спробувати свої сили і пустились на самий найнекультурніший, гидкий,

ганебний спосіб (який тільки Росія може вживати (використовувати – *авт.*) при погромі жидів (євреїв – *авт.*) і борцями за волю), виступить під час вистави в Народнім Домі з обуренням і накинуться на присутніх з оружною силою. Замір держався в тайні і дійсно 12 лютого 1916 р. під час вистави водевіля «Лихо не кожному лихо», іншому й талан» був здійснен. В ту хвилю, як ішла остання сцена, де ріжуть на вечірницях паламареві косу, в салі сталося якесь замішення, а далі в миг почулись галасування «Долой Україну!», «Боже царя храни!!!», «Бей українців!!!». Паніка охопила всіх страшенно, ніхто не міг уявити собі що таке діється і куди втікати, людей було повнісенський театр. Почалась сильна давка, а той піднялась колотнеча. Когось ударено. Прибігли часові, які ще більше внесли замішання. Чути було крики, що стрілять будуть. З сильним напруженням повалився нарід прямо через голови, хто куди попав... Страшенною лавою кинулись на сцену до артистів (на сцену). Зломали декорацію, потрошили електричні лампочки, потоптали музичні інструменти і деяких акторів виволокли з собою на двір. А в салі все ще витягали «Боже царя храни» і кричали «Долой Україну!». Ще одна хвиля і весь цей шум, гам понісся по табору. Збіглися німецькі вартові і почалися заарештовування підозрілих. Зігнали заарештованих в штраф барака, а на другій день спровадили їх під вартою в народний дім для слідства. Закінчилось тим, що деяких повивозили з табору, а решті було прощено. Це остання криза, яку пережило не тільки товариство, але й взагалі табор. З того часу пішла робота прискореним темпом, без всяких перепон.

На товаристві згаданий вибух хоча й видбився трохи, але не надовго, швидко про це забули. Діяльність кипіла і товариство з ще більшою енергією взялось проявлять сценічну діяльність.

Театр в таборі став головним центром і той що боявся навіть підійти близько до місця, де можна було почути просвітне слово, йшов проти своєї волі до театру, і непомітно для самого себе скорявся, брав національну свідомість і прихилився до Української справи.

Слід віддати справедливість і вдячність прислужившимся своєю щирою працею і невтомною енергією до розвитку товариства і піднесення його на належну височінь: Івану Біляєву, Івану Кривохижі, Михайлу Діхтярю, Дмитру Надежкіну, Грицьку Поліонському, Михайлк Планку, Грицьку Шевелю, Тимофію Іваніву, Ільку Бондаренку, Антону Демченку, Івану Тітаренку, Степану Шабаліну, Юхиму Рудому, Грицьку Кононову і Степану Козіцькому і професору Терлецькому.

Навиразнійше в останній час товариство прийняло великий розмір діяльності і самосвідомості з розв'язанням просвітнього Виділу і утворенням самостійності організацій і центр вищої виконуючої влади «Генеральної

Старшини». На практиці тепер виявилось, що самопорядкування і ті результати, які за короткий час досягнути виказують, що члени товариства стали на тривкі ночі і самосвідомість цілком запанувала...

Велике діло розпачато і налагоджено, адже побажать і щоб сили і енергія не покидали і цей шлях, який випав на долю товариства, щоб він був гладенький і рівний і розпочате святе діло як найскорше по ньому допровадить до самих найкращих результатів, по здійсненя тої великої мети і завдань, під прапором яких всі разом не покладаючи сил стремімо!...

Визначається число вистав, які були дані з (25 січня) 8 грудня 1916 р. по 1-е січня 1917 р. 8 грудня по Ревізії (Кропивницького). 14 січня Назар Стодоля (Т.Шевченка). 12 лютого (лютого – *авт.*) Лихо не корисному лиху, инш. талан (Кропивн[ицького]) Вокально-музичн[ий] вечір, Невольник, Назар Стодоля, Ювілейний концерт в пам'ять Тар[аса] Шевченка два рази, Сто тисяч, Вечір сміху й забави, Чи вдуріла, фарс і водевіль Помирились, Украдене щастя в пам'ять Франка, Наймичка, Шельменко Деньщик, Сватання водевіль, музично-вокальний концерт, Дай серцю волю, заведе в неволю, Щире кохання, Вокально-музичний вечір, Водевіль [...] (незрозуміле слово – *авт.*) з дівертисментом, Безталанна, Бурлака, Бувальщина з концерт, Сватання на Гончарівці, Мартин Буруля, Дай серцю волю, заведе в неволю, Суєта, Розумний і Дурень.

На 1-е січня 1917 р. членів 115, в тім числі почесних членів 4 – тов[ариші] Андріюк, Емець, Білих і президент союза Скоропис.

Член товариства М. Дихтяр

20 січня 1917 р.

Голова товариства Демченко
Секретарь Мариніч

ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.18-22.

(Оригінал, рукопис, наводиться зі збереженням мови оригіналу).

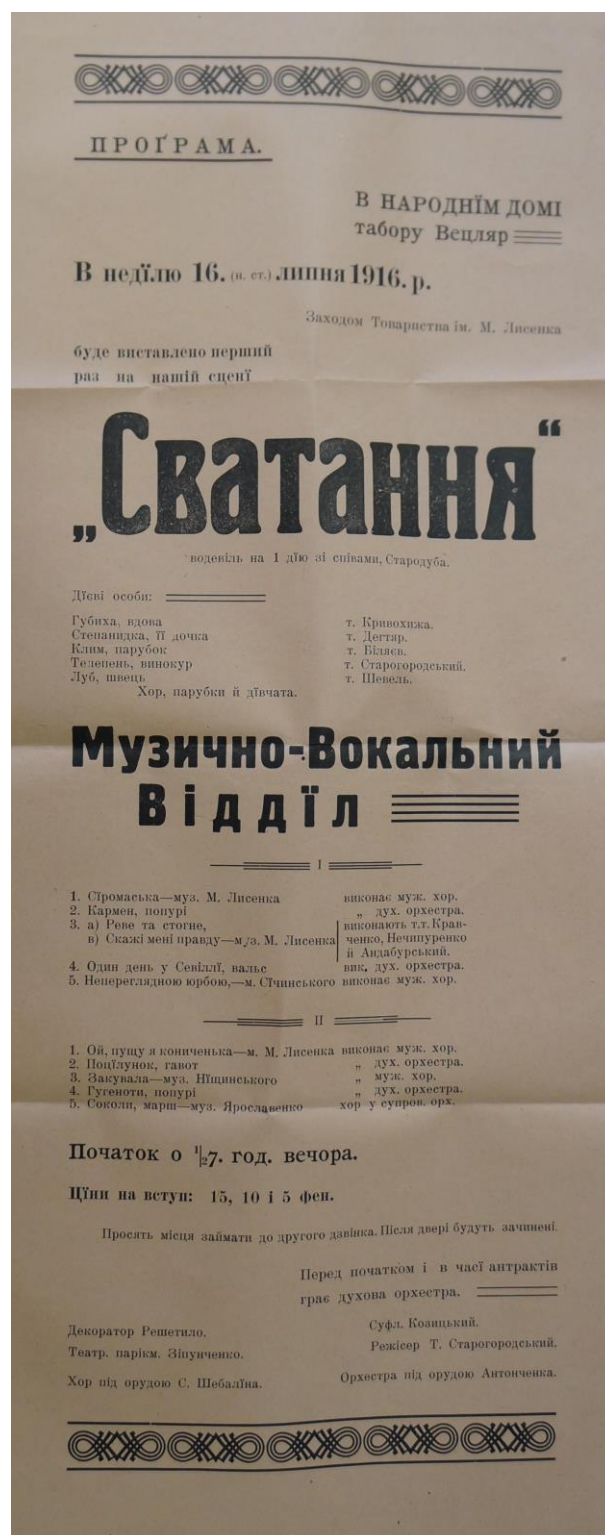

Рис. 1. Програмка вистави водевілю Стародуба «Сватання» («Українці, або сватання на вечорницях»), який був поставлений на сцені таборового театру у Вецлярі 16 липня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

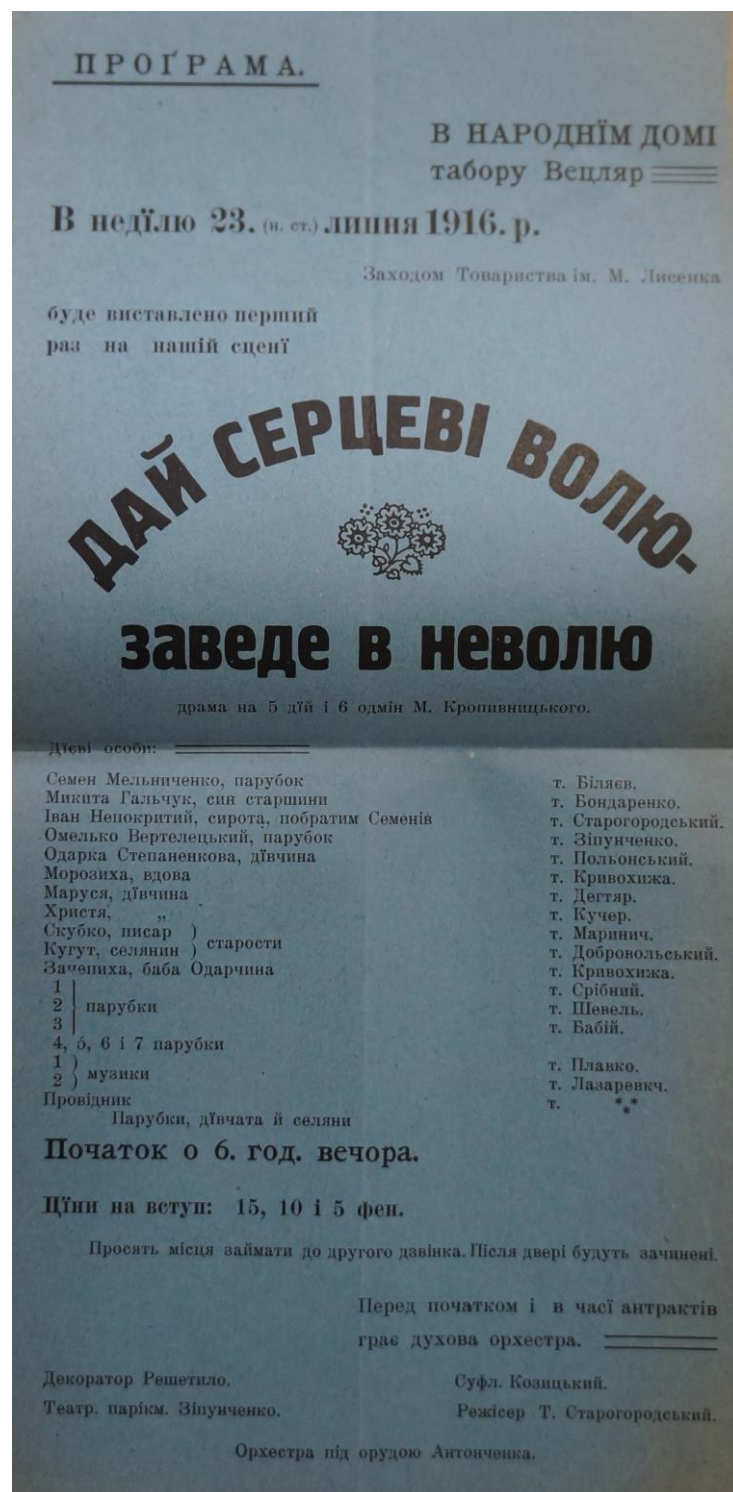

Рис. 2. Програмка вистави драми М. Кропивницького «Дай серцеві волю – заведе в неволю», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 23 липня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Програма.

   НАРОДНІЙ ДІМ
у таборі Вецляр. —

В неділю 20. (н. ст.) серпня 1916. р.

Заходом Товариства ім. М. Лисенка

буде виставлено перший
раз на нашій сцені —

РОЗУМНИЙ І ДУРЕНЬ

ком. на 5 дія І. Карпенка-Карого.

Дієві особи: —————

Каленик Окунь, багатий чоловік . . .	т. Плавко.
Горпина, його жінка . . .	т. Чайка.
Михайло . . .	т. Старгородський.
Данило . . .	т. Білень.
Палажка) діти їхні . . .	т. Кучер.
Одарка Гайдабуриха . . .	т. Кривохижа.
Марина, її дочка . . .	т. Польонський.
Аблакат . . .	т. Добровольський.
Хфедір, селянин . . .	т. Маринич.
Лейба шинкар . . .	т. Надемкин.
Наймит . . .	т. Гудима.
Старшина . . .	т. Бібик.
Зінько, багатий хазяїн рибалка . . .	т. Шенель.
Марта, його дочка . . .	т. Дегтарь.
1) рибалки . . .	т. Лазаревич.
2) рибалки . . .	т. Кіхно.
3) рибалки . . .	т. . .

Рибалки 1, 2, 3 і 5, ці із Новоросії, 4. із Чорномор'я.

Початок о 6. год. вечора.

Ціни на вступ: 15, 10 і 5 фен.

Проесть місця займати до другого дзвінка. Після дверей будуть зачинені.

— Перед початком і в часі антрактів грає духовна оркестра.

Декоратор Бабій Суфл. Кошицький.

Театр. парізм. Зіпунченко. Режисер Т. Старгородський.

Під час вистави просимо заховувати тишину.

Рис. 3. Програмка вистави комедії І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 20 серпня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

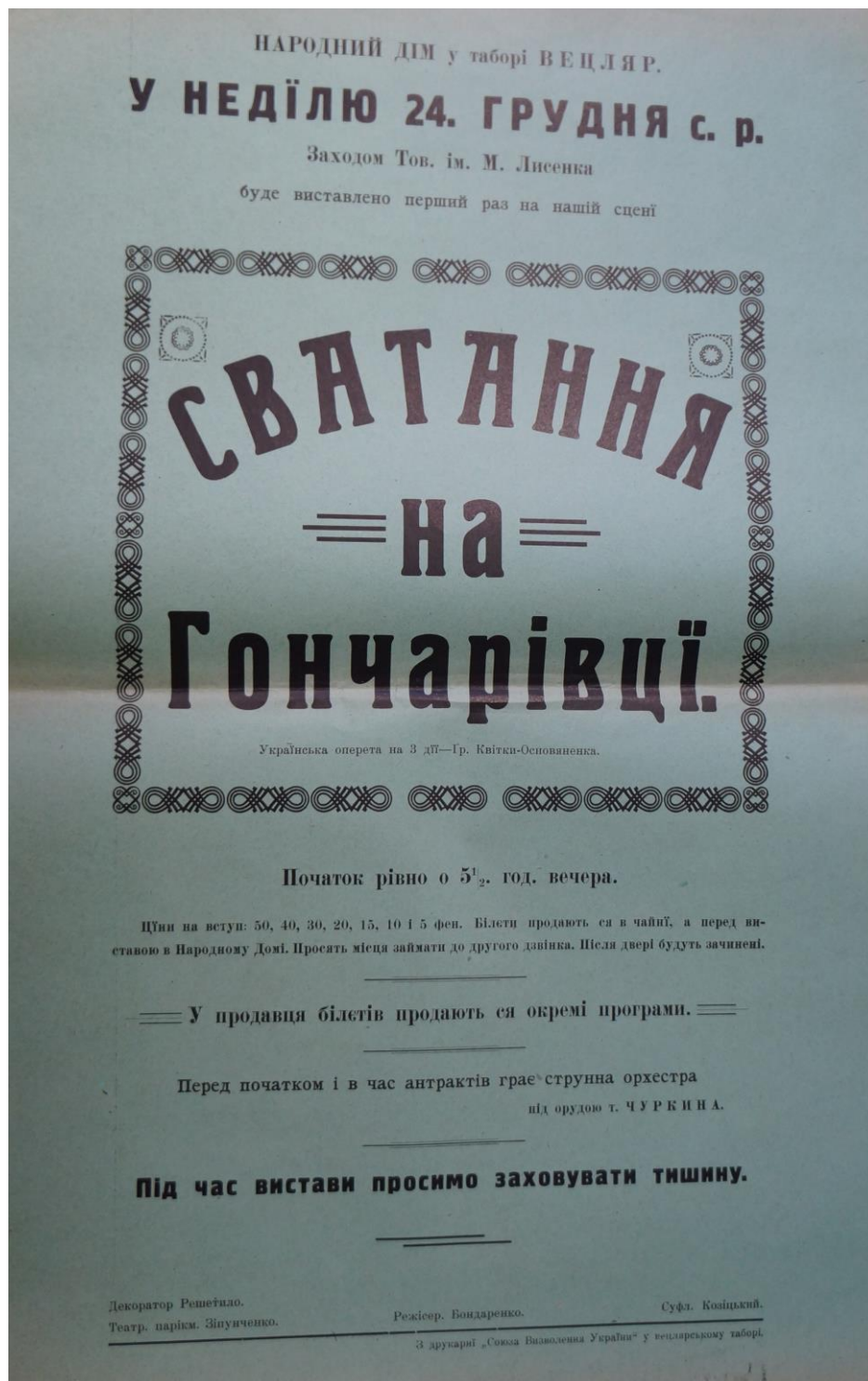

Рис. 5. Афіша вистави п'єси Г. Квітки-Осов'яненка «Сватання на Гончарівці», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 24 грудня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

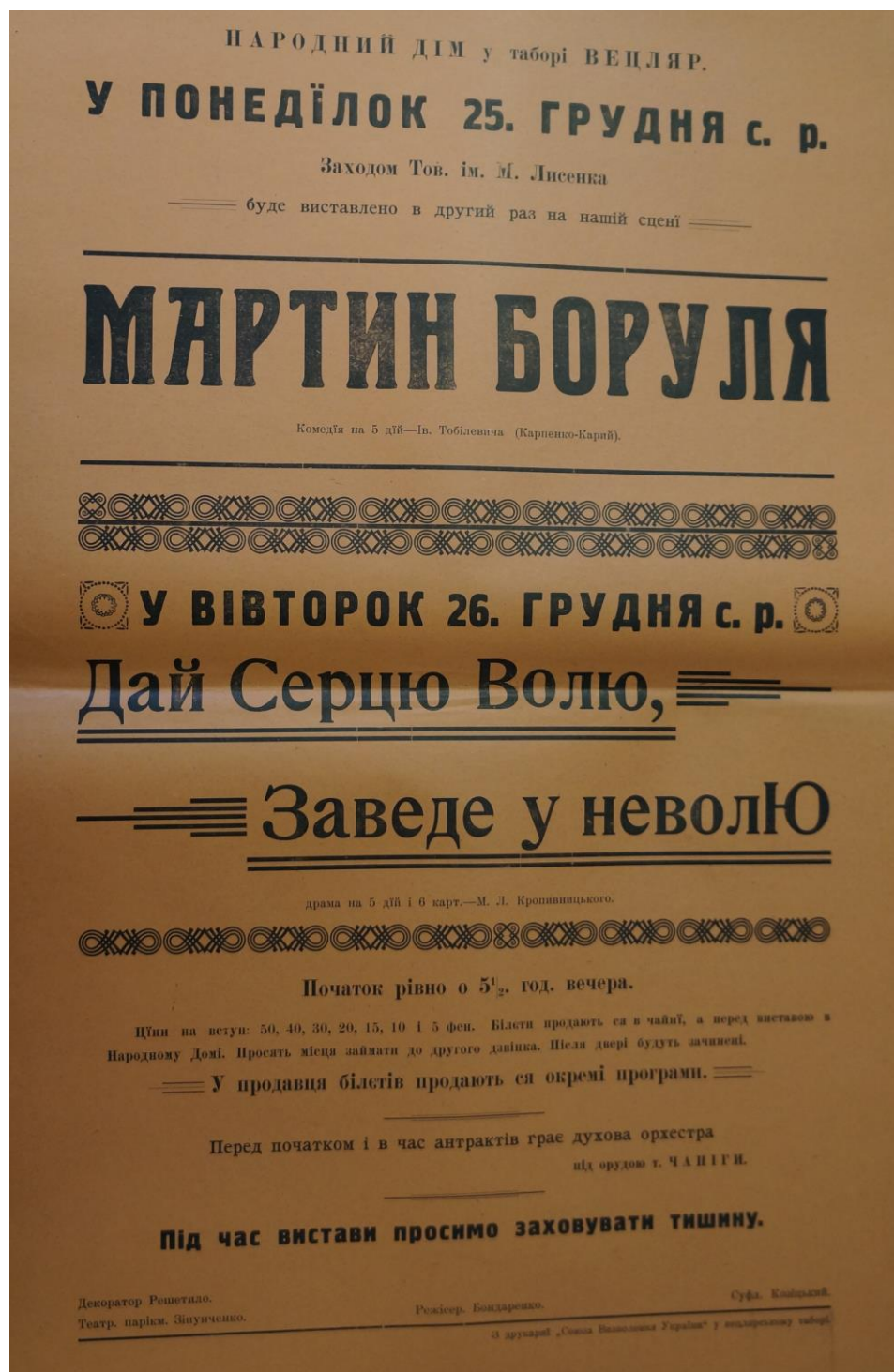

Рис. 6. Афіша вистави комедії І. Карпенко-Карого «Мартин Боруля», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 25 грудня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

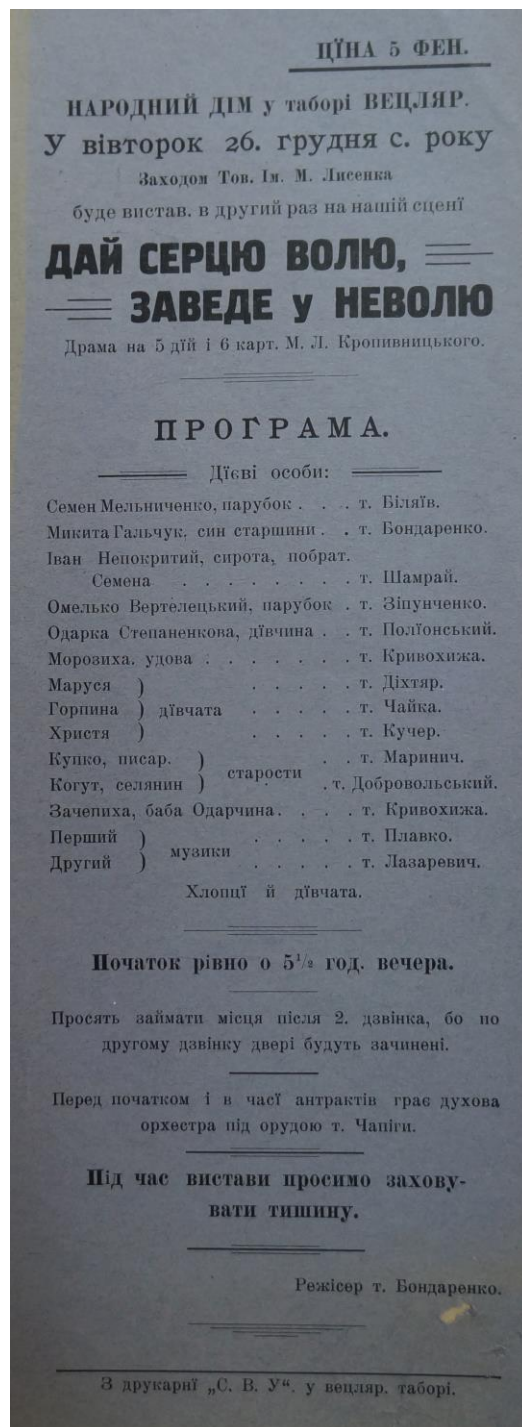

Рис. 7. Програмка драми М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 26 грудня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

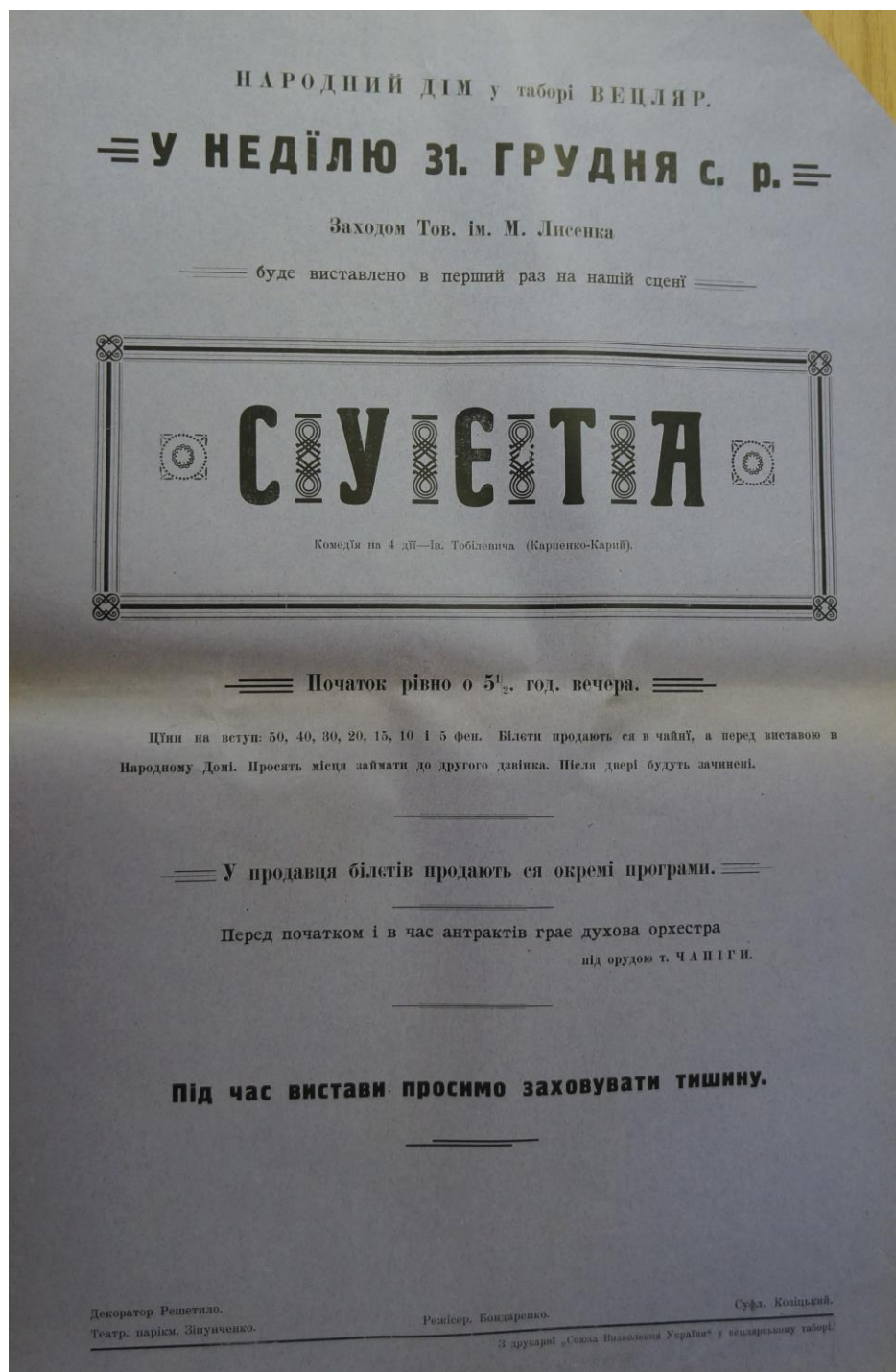

Рис. 8. Афіша вистави комедії І. Карпенка-Карого «Суєта», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 31 грудня 1916 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 9. Афіша вистави драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 7 січня 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

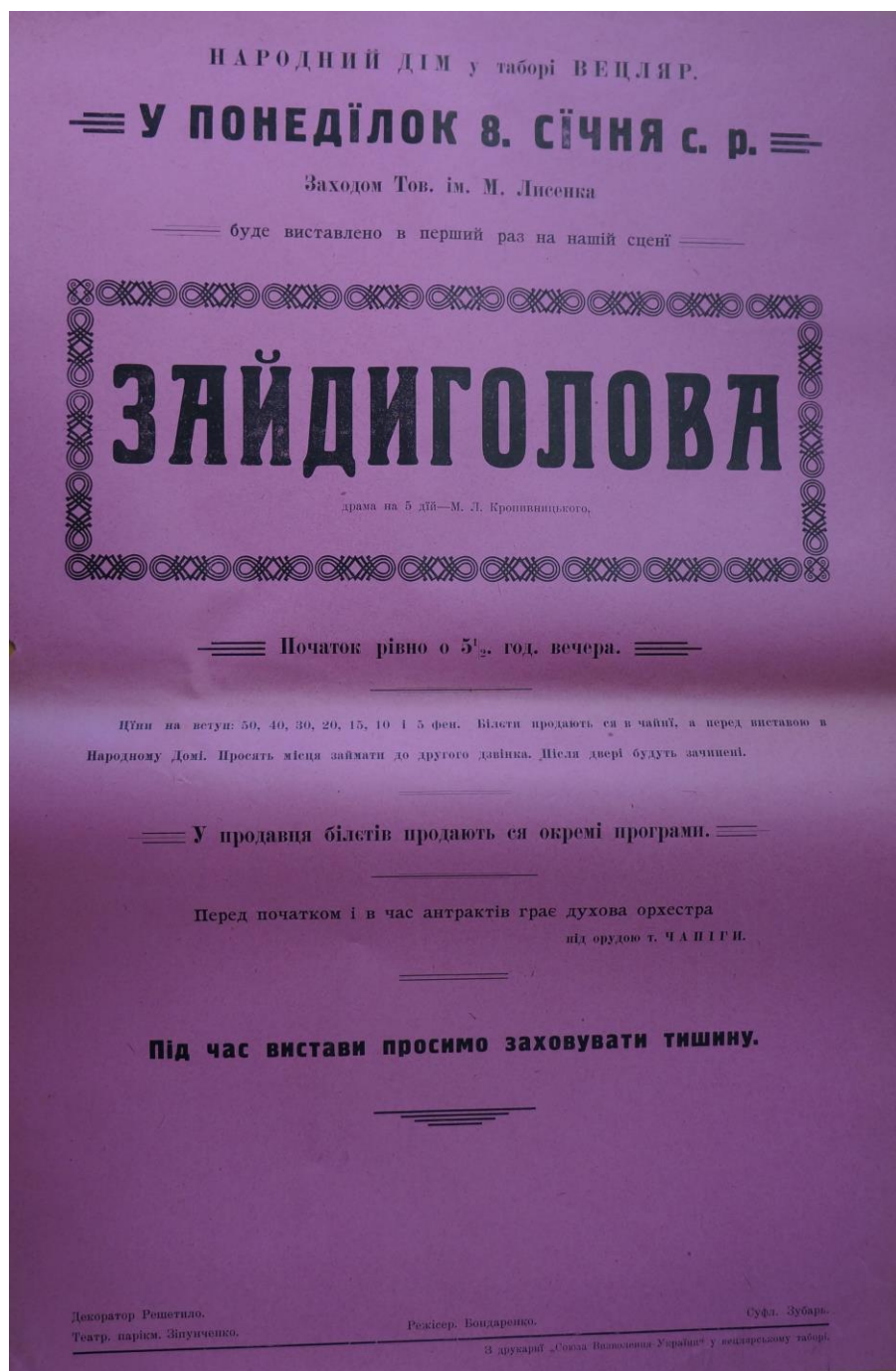

Рис. 10. Афіша вистави драми М. Кропивницького «Зайдиголова», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 8 січня 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

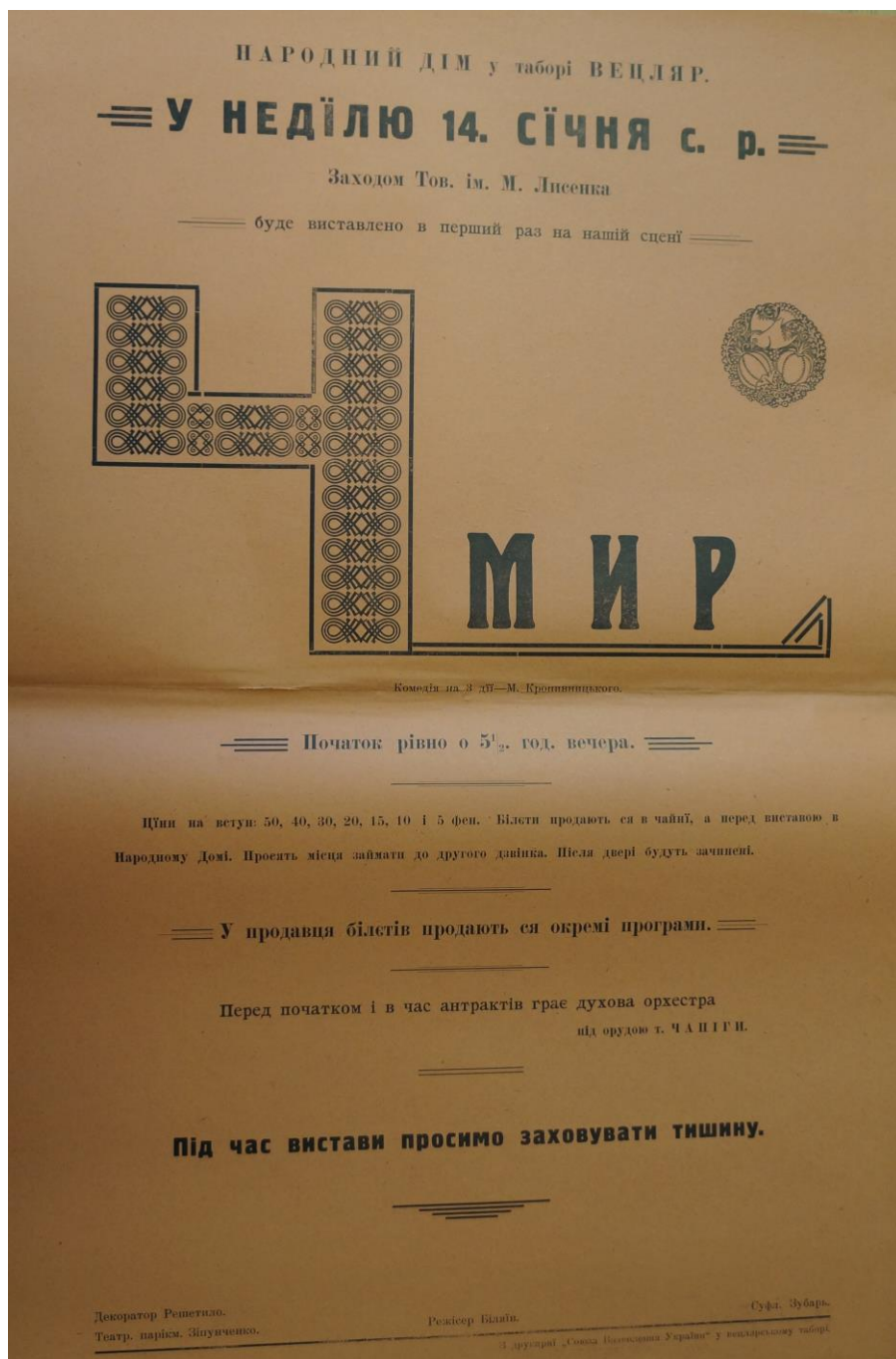

Рис. 11. Афіша вистави комедії М.Кропивницького «Чмир», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 14 січня 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 12. Афіша вистави комедії І.Карпенко-Карого «Сто тисяч», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 19 січня 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 13. Афіша вистави водевілю М. Кропивницького «Лихо не кожному лихо, іншому й талан», який був поставлений на сцені таборового театру у Вецлярі 27 січня 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

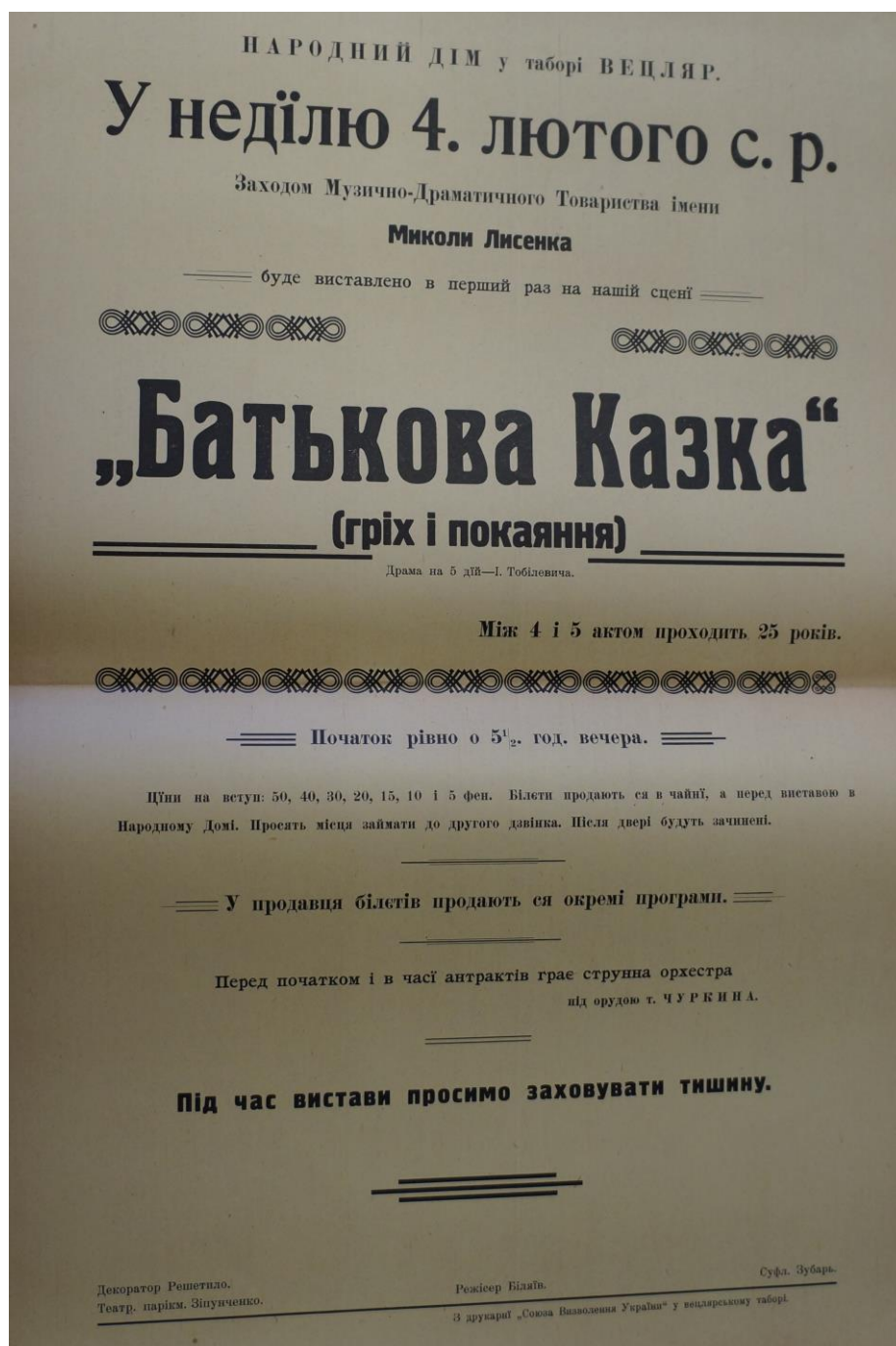

Рис. 14. Афіша вистави драми І. Карпенко-Карого «Батькова казка», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 4 лютого 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 15. Афіша вистави драми І.Карпенка-Карого «Безталання», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 11 лютого 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 16. Афіша вистави драми І.Карпенко-Карого «Бондарівна», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 18 лютого 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 17. Афіша вистави комедії М. Кропивницького «Джигун», яка була поставлена на сцені таборового театру у Вецлярі 25 лютого 1917 р. (Historisches Archiv der Stadt Wetzlar, Deutschland)

Рис. 18. Сцена і зал таборового театру (в Народному дому табору Вецляр), 1916-1918 рр. (світлина з фотоальбому «На спомин побуту у Вецлярі», виготовленого заходами української організації табору)

Рис. 19. Духовий оркестр табору Вецляр, 1916-1917 рр. (світлина з фотоальбому «На спомин побуту у Вецлярі», виготовленого заходами української організації табору)

Рис. 20. Невідомий артист з кобзою на сцені таборового театру у Вецлярі, 1917 р. (світлина з фотоальбому «На спомин побуту у Вецлярі», виготовленого заходами української організації табору)

Список використаних джерел та літератури:

1. Безсторонній. Театр / Безсторонній // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 10 січня. – Ч.2(49). – С.6.
2. В.Г. Із таборового життя / В.Г. // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 12 листопада. – Ч.32. – С.4, 7.
3. Великий Концерт в честь Тараса Шевченка // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 15 березня. – Ч.6. – С.11.
4. Від Т[оварист]ва ім. М. Лисенка // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 25 травня. – Ч.12-13. – С.8.
5. Вржіння з вистави «Мартин Боруля» // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 15 липня. – Ч.18. – С.6-7.
6. Глядач. Із таборового життя / Глядач // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 24 вересня. – Ч.25. – С.6.
7. Горемиченко Ф. Театр / Ф. Горемиченко // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 15 лютого. – Ч.9(56). – С.4-5.
8. Горемиченко Ф. Театр / Ф. Горемиченко // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 25 лютого. – Ч.11(58). – С.6-7.
9. Горобець П. Стріча / П. Горобець // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 16 лютого. – Ч.4. – С.4.
10. Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 10 січня. – Ч.2(49). – С.6-7.
11. Журба С. Побут т.т. Фрайштадців у нашій таборі / С. Журба // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 10 травня. – Ч.10-11. – С.9-10.
12. Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / Під ред. З. Кузелі. – Берлін, 1924. – С.73.
13. Зубченко С. Театр / С. Зубченко // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 10 лютого. – Ч.8(55). – С.3-4.
14. Із таборового життя // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 15 червня. – Ч.15. – С.8.
15. Із таборового життя // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 5 липня. – Ч.16-17. – С.9.
16. Із таборового життя // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 5 серпня. – Ч.21. – С.5.
17. Із таборового життя // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 25 серпня. – Ч.22. – С.5.
18. Із таборового життя // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 17 вересня. – Ч.24. – С.6.
19. К-ий С. Із таборового життя / С. К-ий // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 24 вересня. – Ч.25. – С.5-6.
20. К-ий С. Театр / С. К-ий // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 5 січня. – Ч.1(48). – С.8-9.
21. К-ий С. Театр/ С. К-ий // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 10 січня. – Ч.2(49). – С.5-6.
22. Концерт // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 15 червня. – Ч.15. – С.9.
23. Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.) / Л. М. Кривошеєва. Дис. канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя, 2009. – 242 с.
24. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українській таборі у Вецлярі / П. Лисецький // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – 20 січня. – Ч.186. – С.37-38.
25. Наша пісня в «Народнім Домі» // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 16 лютого. – Ч.4. – С.4.
26. Оголошення // Просвітний Листок. – Вецляр, 1916. – 1 січня. – Ч.1. – С.8.

27. Прикоть Л. Концерт / Л. Прикоть // Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 25 липня. – Ч.19. – С.6.
28. Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 5 липня. – Ч.16-17. – С.12.
29. Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 31 грудня. – Ч.39. – С.8.
30. Слухач. Театр / Слухач // Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 17 грудня. – Ч.37. – С.6.
31. Слухач. Театр / Слухач // Просьвітній Листок. – Вецярь. 1916. – 31 грудня. – Ч.39. – С.4.
32. Співацький гурток т[овариств]ва ім. М. Лисенка // Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 10 грудня. – Ч.36. – С.6.
33. Срібняк І. З історії культурно-просьвітницької діяльності полонених українців у таборі Вецярь (Німеччина) в 1915 р. / І. Срібняк // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції (Київ-Чернівці, 22-25 травня 1997 р.). – Київ-Чернівці, 1997. – Ч. 2. – С. 441-443.
34. Срібняк І. Табір полонених українців у Вецярі (Німеччина) у 1915-1917 рр. / І. Срібняк // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К., 1998. – Вип. 2. – С. 38-57.
35. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). / І. Срібняк. – К., 1999. – С. 93-110.
36. Срібняк М.І. Створення та діяльність Музично-драматичного товариства імені М.Лисенка в таборі Вецярь (Німеччина) у 1915-1916 рр. / М. І. Срібняк // Дриновський збірник. Том VIII. – Харків-Софія, 2015. – С.315-321.
37. Сьвято Тараса в нашому таборі // Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 1 квітня. – Ч.7. – С.7.
38. Театр // Просьвітній Листок. – Вецярь. 1916. – 25 липня. – Ч.19. – С.7.
39. Театр // Просьвітній Листок. – Вецярь, 1916. – 24 грудня. – Ч.38. – С.3-4.
40. Театр // Громадська Думка. – Вецярь, 1917. – 25 січня. – Ч.5(52). – С.5.
41. Театр // Громадська Думка. – Вецярь, 1917. – 1 лютого. – Ч.6(53). – С.5.
42. Троянда С. Театр / С. Троянда // Громадська Думка. – Вецярь, 1917. – 25 лютого. – Ч.12(59). – С.4-5.
43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4382, оп.1, спр.1, арк.18.
44. ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.5, арк.46.
45. Щирий. Театр / Щирий // Громадська Думка. – Вецярь, 1917. – 15 січня. – Ч.3(50). – С.6-7.
46. Jung I., Wiedl W. Ein «besonderes» Lager für Ukrainer / I. Jung, W. Wiedl // Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914-1918. – Neustadt an der Aisch, 2016. – S.262-282.
47. Rehmer C. Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915-1918). Ein besonderes Lager? / C. Rehmer // Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins, 1994. – Heft 37. – S.77-116.
48. Rehmer C. «Revolutionierungspolitik» und Ukrainer-Lager / C. Rehmer // Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt a. M. u. a., 1997. – S.245-280.
49. Runzheimer J. Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar / J. Runzheimer // Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack. Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung. – Frankfurt am Main, 2002. – S.25-28.

References:

1. Bezstoronniy. (1917, sichnya 10). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 2(49), 6.
2. V., H. (1916, lystopada 12). Iz taborovoho zhyttya *Prosvitniy Lystok*. Vetslyar, 32, 4, 7.

3. Velykyy Kontsert v chest' Tarasa Shevchenka. (1916, 15 bereznaya). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 6, 11.
4. Vid T[ovaryst]va im. M. Lysenka. (1916, 25 travnya). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 12-13, 8.
5. Vrazhinnya z vystavy «Martyn Borulya». (1916, 15 lypnya). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 18, 6-7.
6. Hlyadach. (1916, veresnya 24). Iz taborovoho zhyttya *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 25, 6.
7. Horemychenko, F. (1917, lyutoho 15). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 9(56), 4-5.
8. Horemychenko, F. (1917, lyutoho 25). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 11(58), 6-7.
9. Horobets', P. (1916, lyutoho 16). Stricha *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 4, 4.
10. Hromads'ka Dumka. (1917, sichnya 10). Vetslyar, 2(49), 6-7.
11. Zhurba, S. (1916, travnya 10). Pobut t.t. Frayshtadtsiv u nashim tabori *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 10-11, 9-10.
12. Zolota Lypa: yuvileyna zbirka tvoriv Bohdana Lepkoho z yoho zhyttyepysom, bibliohrafiyeyu tvoriv i prysvyatamy (1924). Pid red. Z. Kuzeli. Berlin, 73.
13. Zubchenko, S. (1917, lyutoho 10). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 8(55), 3-4.
14. Iz taborovoho zhyttya. (1916, chervnya 15). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 15, 8.
15. Iz taborovoho zhyttya. (1916, lypnya 5). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 16-17, 9.
16. Iz taborovoho zhyttya. (1916, serpnia 5). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 21, 5.
17. Iz taborovoho zhyttya. (1916, serpnia 25). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 22, 5.
18. Iz taborovoho zhyttya. (1916, veresnya 17). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 24, 6.
19. K-yj, S. (1916, veresnya 24). Iz taborovoho zhyttya *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 25, 5-6.
20. K-yj, S. (1917, sichnya 5). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 1(48), 8-9.
21. K-yj, S. (1917, sichnya 10). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 2(49), 5-6.
22. Kontsert. (1916, chervnya 15). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 15, 9.
23. Kryvosheyeva, L.M. (2009). *Natsional'no-prosvitnya diyal'nist' Soyuzu vyzvolennya Ukrainy v taborakh viys'kovopolonenykh ukrayintsiv (1914-1918 rr.)*. Dys. kand. ist. nauk za spets. 07.00.01 – Istoriya Ukrainy. Zaporizhzhya, 2009, 242 s.
24. Lysets'kyj, P. (1918, sichnya 20). Yak vyhlyadaye prosvitno-organyzatsiynе zhyttye v ukrayins'kim tabori u Vetslyari *Vistnyk polityky, literatury y zhyttya*. Viden', 186, 37.
25. Nasha pisnya v «Narodnyim Domi». (1916, 16 lyutoho). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 4, 4.
26. Oholoshennye. (1916, sichnya 1). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 1, 8.
27. Prykot', L. (1916, lypnya 25). Kontsert *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 19, 6.
28. *Pros'vitniy Lystok*. (1916, lypnya 5). Vetslyar, 16-17, 12.
29. *Pros'vitniy Lystok*. (1916, hrudnya 31). Vetslyar, 39, 8.
30. Slukhach. (1916, hrudnya 17). Teatr *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 37, 6.
31. Slukhach. (1916, hrudnya 31). Teatr *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 39, 4.
32. Spivats'kyi hurtok t[ovaryst]va im. M. Lysenka. (1916, hrudnya 10). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 36, 6.
33. Sribnyak, I. (1997). Z istoriyi kul'turno-prosvitnyts'koyi diyal'nosti polonenykh ukrayintsiv u tabori Vetslyar (Nimechchyna) v 1915 r. *Etnonatsional'nyy rozvytok v Ukraini ta stan ukrayins'koyi etnichnosti v diaspori: sutnist', realiyi konfliktnosti, problemy ta prohozy na porozhni XXI stolittya: Tezy p'yatoyi Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Kyiv-Chernivtsi, 22-25 travnya 1997 r.)*. Kyiv-Chernivtsi, 2, 441-443.
34. Sribnyak, I. (1998). Tabir polonenykh ukrayintsiv u Vetslyari (Nimechchyna) u 1915-1917 rr. *Visnyk Kyivs'koho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu*. Seriya «Istoriya, ekonomika, filozofiya». Kyiv, 2, 38-57.
35. Sribnyak, I. (1999). *Poloneni ukrayintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)*. Kyiv, 93-110.
36. Sribnyak, M. (2015). Stvorennya ta diyal'nist' Muzychno-dramatychnoho tovarystva imeni M.Lysenka v tabori Vetslyar (Nimechchyna) u 1915-1916 rr. *Drynovs'kyi zbirnyk*. Tom VIII. Kharkiv-Sofiia, 315-321.

-
37. S'vyato Tarasa v nashomu tabori. (1916, 1 kvitnya). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 7, 7.
38. Teatr. (1916, lypnya 25). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 19, 7.
39. Teatr. (1916, hrudnya 24). *Pros'vitniy Lystok*. Vetslyar, 38, 3-4.
40. Teatr. (1916, sichnya 25). *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 5(52), 5.
41. Teatr. (1917, lyutoho 1). *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 6(53), 5.
42. Troyanda, S. (1917, lyutoho 25). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 12(59), 4-5.
43. *Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy)*, f.4382, op.1, spr.1, ark.18.
44. *TSDAVO Ukrainy*, f.4382, op.1, spr.5, apk.46.
45. Shchyryj. (1917, sichnya 15). Teatr *Hromads'ka Dumka*. Vetslyar, 3(50), 6-7.
46. Jung, I. & Wiedl, W. (2016). Ein «besonderes» Lager für Ukrainer Zwischen *Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914-1918*. Neustadt an der Aisch, 262-282.
47. Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915-1918). Ein besonderes Lager? // *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77-116.
48. Rehmer, C. (1997). «Revolutionierungspolitik» und Ukrainer-Lager *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*. Frankfurt a. M. u. a., 245-280.
49. Runzheimer, J. (2002). Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar *Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack. Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung*, Frankfurt am Main, 25-28.

Ihor Sribnyak, Doctor of Sciences (History), Professor

Borys Grinchenko Kyiv University

Kyiv, Ukraine

Milana Sribniak, Bachelor of History,

Student of the Master Program (Faculty of History),

Taras Shevchenko National University

Kyiv, Ukraine

Viktor Schneider, Bachelor of Arts (History),

Student Assistant Historical Institute Faculty of Historical and Cultural Studies Justus Liebig University

Giessen, Germany

UKRAINIAN AMATEUR THEATRE IN UKRAINIAN POWs CAMP WETZLAR, GERMANY (Autumn 1915 - Winter 1917)

Abstract. The article covers specifics of Ukrainian amateur theatre functioning in the camp Wetzlar (Germany) throughout autumn 1915 – winter 1917. Its activity became possible thanks to the creation of the Mykola Lysenko Music and Drama Society which maintained the technical side of theatre production, casted plays, appointed stage directors, and was responsible for stage property and necessary stage sets. Delegated council of the society ensured financial income of the camp theatre by accumulating earned money from each performance and allocating sums for assistance to actors and other society members.

Music and Drama Society worked in close rapport with leaders of Ukrainian camp organization and members of the Educational Department of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU) in Wetzlar camp. Their full-fledged support ensured successful development of the folk theatre to a considerable degree during the initial phase of its activity. Thanks to these aspects, it became possible to establish and develop the activity of the camp choir as well as brass and string bands, which joined the aforementioned society based on a self-regulated organization. Theatrical performances accomplished high artistic and realistic levels of depiction.

Therefore, the activity of the camp theatre enabled intensification of forming Ukrainian prisoners' of war (POWs) national identity. Each time folk music and song concerts and performances of Ukrainian playwrights' theatrical pieces awakened bright memories about Motherland among Ukrainian POWs, as well as served as a powerful method of their patriotic upbringing that supplemented the activity of educational courses and various groups that consequently enabled to raise a considerable cohort of Ukrainian citizens devoted to the Motherland.

Keywords: *theatre, performance, stage play, drama, comedy, amateur actor, Music and Drama Society, Wetzlar camp, Germany.*

УДК 930.1+32.019.51+719(549.1)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.9>

Павло Чуткий,

аспірант,

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», м. Київ

ЗАЛУЧЕННЯ ЮНЕСКО ТА МІЖНАРОДНИХ НЕПРИБУТКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИ ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА КУЛЬТУРНОГО СПАДКУ У ПАКИСТАНІ

Анотація. У статті проведено аналіз стану вивчення історичної пам'яті в Пакистані. Розглянуто пакистанську історіографію щодо різних аспектів історичного спадку та минулого країни. Автором зроблено екскурс у співпрацю уряду Пакистану з ЮНЕСКО. У статті наведено особливості функціонування усної історії в Пакистані та найбільш відомих громадських, неприбуткових установ, які займаються опрацюванням минулого та збереженням культурної спадщини цієї країни. Вивчення досвіду збереження історичної пам'яті та культурної спадщини на прикладі Пакистану демонструє актуальність активної співпраці між урядом держави та міжнародними організаціями з приводу питань, пов'язаних зі збереженням історичного спадку зазначеної країни. Аналіз стану вивчення та збереження матеріальної та нематеріальної спадщини Пакистану дав можливість виділити декілька рівнів дослідження історичної пам'яті та діяльності спрямованої на консервацію культурних надбань. Насамперед, було виявлено активну співпрацю пакистанського уряду з ЮНЕСКО стосовно питань включення історичних об'єктів до Списку всесвітньої спадщини. Також під час дослідження була виділена особлива роль недержавних організацій та громадських ініціатив, зусилля яких спрямовані на пошук коштів при реставрації пам'яток та активне залучення міжнародної академічної спільноти та волонтерів. Автором була з'ясована роль неприбуткових громадських організацій, зокрема, Архіву Розділу 1947 р., у виробленні чіткої методології збереження усної історії та матеріальних цінностей людей, які стали свідками одного з найбільших міграційних процесів в історії: розпаду Британської Індії у 1947 р. на дві незалежні держави Пакистан та Індію. Зазначена організація стала яскравим прикладом належного функціонування та діалогу між публічними істориками з понад 20 країн світу з різними поглядами та етнічною приналежністю.

Ключові слова: історична пам'ять, історико-культурна спадщина, ЮНЕСКО, політика пам'яті, наукові інститути, громадські організації.

Пакистан є відносно молодого державою, тому для нього актуальним є вирішення проблеми формування національної ідентичності. Ефективне функціонування цілого комплексу соціо-економічних складових держави на пряму залежить від правильної постановки питань та відповідей на них щодо розуміння місця нації та її культурних складових в історії держави. Винятковість Пакистану полягає в тому, що він був однією з перших новоутворених держав ХХ ст. незалежність яких повністю базувалася на релігійній основі. Як слушно зауважив один з відомих англійських дослідників історії Пакистану Ян Телбот, аналізуючи роки, які пройшли з часу утворення Пакистану: «мова та релігія є не просто панацеєю для об'єднання в багатоманітному суспільстві, але ці складові також відкрили «ящик Пандори»

конфлікуючих між собою ідентичностей» [16]. Вказані науковцем ідейні основи, покладені у створення держави, не змогли з часом стати фундаментом для соціуму, в якому б могли мирно співіснувати різні релігійні та етнічні групи.

Формування історичної пам'яті в такій поліетнічній та мультикультурній країні як Пакистан є вкрай складним процесом внаслідок цілої низки причин. Насамперед, це збереження традиції упередженого та політично ідеологізованого трактування історії. Також до цього додається тривале існування релігійного характеру інтерпретацій історичних подій, у якому часто відсутнє плюралістичне ставлення до інших світоглядних концепцій та поглядів. У сукупності це ускладнює вироблення чіткої політики держави щодо об'єктивного опису власної історії та створює поле для маніпулювання громадською думкою з подальшими негативними наслідками для суспільства та відносин з сусідами (насамперед, з Індією).

Питанням опрацювання минулого в Пакистані займалися окремі дослідники та науковці. Проте варто виділити провідних фахівців, науковий доробок яких прямо чи опосередковано пов'язаний з політикою пам'яті та професійним опрацюванням історичного спадку Пакистану. В першу чергу, варто згадати Акбара Салахуддіна Ахмада – видатного пакистанського соціолога та етнографа з м. Лахор, який займався дослідженням пуштунських племен [4, с. 463].

Чільне місце у вивченні національної історії займає визначний спеціаліст з давньої та середньовічної історії у Південній Азії Дані Ахмад Хасан, який також відомий як перший ініціатор введення археології як наукової дисципліни у вищу освіту Пакистану та Бангладешу. Його ім'я також пов'язане з дослідженням давньої цивілізації Мохенджо-Даро. Наукова спадщина історика складає понад 30 монографій, останню з яких («Історія Пакистану», 2007) автор писав протягом п'ятдесяти років [12].

Проблематика мусульманських общин Південної Азії (і особливо Пакистану), захоплювала провідного пакистанського історика та державного діяча Куреші Іштіака Хусейна, який був президентом «Історичного товариства Пакистану» (1967-1970) та лектором в університетах Делі, Пенджабу (у м. Лахор) та Колумбійському (США) [4, с. 464].

Одним із фундаторів сучасної пакистанської історіографії справедливо вважається історик Хуршід Камаль Азіз, який свого часу був радником Зульфікар Алі Бхутто та головою «Національної комісії з історичних та культурних досліджень». Він був одним з перших істориків, які плідно

займалися реконструкцією історичних фактів, що фігурували в тогочасній шкільній програмі. Особливо це стосується опису історичних подій після поразки Пакистану у війні з Індією у 1971 р. та втрати ним Східного Пакистану (сучасного Бангладешу), після чого почалося активне впровадження ідеологізованого трактування історії в Пакистані. Не погоджуючись з політикою владних кіл, науковець вимушений був вести свої дослідження та викладати в еміграції. Результатом його інтелектуальної праці стала монографія «Вбивство історії» 1985 р., яка стала класикою критичного осмислення історії в Пакистані [13].

Провідними сучасними пакистанськими науковцями, дослідження яких певним чином продовжують наукову методологію Хуршіда Азіза (з критичним ухилом) є Аєша Джалал (Ayesha Jalal), Мубарак Алі (Mubarak Ali), Тарік Рахман (Tariq Rahman), Рубіна Сайгол (Rubina Saigol), професор Абдул Хамід Найяр (Abdul Hameed Nayyar) та доктор Іфтіхар Ахмед (Iftikhar Ahmed) [13].

Дослідженням історичної пам'яті Пакистану в українській історіографії приділяється недостатньо уваги, оскільки основний акцент робиться на вивченні конфронтації Пакистану та Індії. Серед українських дослідників, які розглядають історію Пакистану через цю призму, варто виділити Ірину Вікторівну Тихоненко з її ґрунтовною працею «Ісламська Республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998-2016 рр.)» [3], а також Ігоря Володимировича Горобця «Територіально – прикордонні проблеми у відносинах Індії з Пакистаном і Китаєм 60-і – 90-і роки» [1]. Проблематика внутрішньополітичного розвитку Пакистану та його ключових історичних подій комплексно розглянуті у праці Павла Миколайовича Ігнат'єва «Пакистан: від деколонізації Британської Індії до сьогодення» [2].

Суттєвою прогалиною у сучасній пакистанській та українській історіографії є недостатнє освітлення стану збереження історичної спадщини у Пакистані.

Запропонованою науковою розвідкою поставлено за мету зробити огляд проблем збереження історичної пам'яті та культурної спадщини Пакистану на державному, міжнародному та приватному рівнях, і на основі порівняльного аналізу окреслити загальне поле для подальших досліджень у цій сфері.

Зокрема, варто наголосити на тому, що на державному рівні питанням збереження та пропаганди культурної національної спадщини Пакистану займається Відділ національної історії та літературної спадщини при Міністерстві інформації, радіомовлення, національної історії та літературної спадщини уряду Пакистану.

Важливим кроком для реалізації збереження нематеріальної культурної спадщини була ратифікація Пакистаном 7 жовтня 2005 р. конвенції ЮНЕСКО 2003 р. «Про охорону нематеріальної культурної спадщини». Серед так званого представницького списку нематеріальної культурної спадщини Пакистану в ЮНЕСКО, варто виділити такі традиції: національні особливості святкування Навруза (день весняного рівнодення-21 березня), соколине полювання та включений у 2018 р. звичай народу калаші Сурі Жагек («споглядання за сонцем») [10]. Якщо перші дві традиції мають яскраво виражений міжнародний характер (зокрема, Навруз офіційно святкується у понад 11 країнах, а соколине полювання включено до живої спадщини людства), то Сурі Жагек є самобутнім явищем у світовій культурі, яке потребує особливої уваги та охорони, оскільки є характерним лише для нечисленної етнічної спільноти калашів, що проживає у гірському хребті Гіндукуш на кордоні Пакистану з Афганістаном.

Сурі Жагек – традиційна система та практика метеорологічних та астрономічних знань калашів, яка базується на спогляданні сонця, місяця, зірок та тіней у відношенні до місцевої топографії. Система представляє собою складну структуру знань, отриманих емпіричним шляхом, яка дозволяє передбачати найоптимальніший час для сівби, ведення тваринництва та запобігати стихійним лихам. Вона також використовується для укладення календарю калашів, визначаючи дати важливих суспільних подій, фестивалів, свят та релігійних церемоній. Практика демонструє важливість для народу безпосереднього географічного контексту для підтримання їхнього способу життя. Життєздатність та передача системи знань ґрунтуються на інноваційній техніці обміну інформацією між представниками різних поколінь за допомогою народних переказів, пісень, приказок та один з основних аспектів – спостереження за тінями (яке широко використовується у вирощуванні великої худоби та тваринництва загалом). Все це відтворюється для інтеграції в сучасне суспільство. Проте, у зв'язку з настанням «цифрової ери» люди все частіше обирають більш технологічно просунуті засоби прогнозування погодних умов. Хоча така практика залишається явищем усної традиції, на сьогоднішній день існує недостатня обізнаність молодого покоління пакистанців з культурним значенням Сурі Жагека [15]. Вірогідність абсолютної втрати в майбутньому для нащадків зазначеного культурного надбання дало підстави ЮНЕСКО внести Сурі Жагек до особливого списку об'єктів, що потребують термінового захисту. Автентичність звичаїв та традицій народу калашів, що змогли пронести національний колорит крізь віки, слугує яскравим прикладом історичної пам'яті в сучасних умовах глобалізованого світу.

Окрім нематеріальної культурної спадщини в Пакистані також знаходяться пам'ятки, які включені до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: руїни Мохенджо-Даро; руїни буддійського монастиря Тахтім-Бахи і міста Шахрі-Бахлол; стародавнє місто Таксила; форт і сади Шалімар в місті Лахор; історичні пам'ятки в місті Татта; форт Рохтас. З 1993 по 2016 р. було сформовано так званий попередній перелік історичних пам'яток Пакистану для ЮНЕСКО, до якого входять 26 об'єктів. Даний список представляє собою перелік об'єктів, які офіційно ще не включені до Всесвітньої спадщини, проте мають всі шанси туди потрапити, звичайно, якщо будуть виконані певні умови технічного, фінансового, юридичного характеру з боку країни-учасниці, яка подає запит на занесення певних пам'яток до культурного надбання людства, закріпленого відповідними конвенціями та документами міжнародного рівня.

Зокрема, на 43 сесії Комітету Всесвітньої спадщини, яка проходила 30 червня – 10 липня 2019 р. в Баку серед стану пам'яток з усього світу було також розглянуто умови дотримання форту і садів Шалімар (м. Лахор) та історичних пам'яток в Маклі (м. Татта) з відповідними рекомендаціями та вимогами [7, р. 163-168].

Недостатнє грошове забезпечення з боку уряду призводить до появи в країні організацій, які займають активну позицію у збереженні минулого Пакистану. Одним із найвідоміших серед них є Фонд Спадщини Пакистану (Heritage Foundation of Pakistan), який розташований у Карачі. Підкреслимо, що фонд, заснований першою в історії Пакистану жінкою-архітектором Ясмін Ларі та видатним істориком Сухайлом Захіром Ларі ще у 1980 р. Фонд є некомерційною, соціальною та культурною організацією орієнтованою на дослідження, публікації доробку та збереження пакистанського культурного спадку. Як зазначено на офіційному сайті Фонду, місія організації полягає в «документуванні та збереженні традиційного та історично встановленого навколишнього середовища в Пакистані, поширені обізнаності щодо багатой та різноманітної історичної архітектури та мистецтва Пакистану з метою сприяння культурній спадщині впливати на соціум, на світ та його розвиток» [5]. Тобто, як видно з інформації у відкритому доступі – основне завдання фонду спадщини Пакистану полягає у зосередженні основних зусиль на проблемах збереження культурної та матеріальної спадщини цієї країни. Ця установа активно співпрацює також з Центром Спадку Хайпура (Khairpur Heritage Centre), що розташований біля історичного форту Кот Діджі (historic Kot Diji Fort), який є унікальним для такої країни як Пакистан, оскільки містить величезну кількість історичних об'єктів, що знаходяться в жахливому стані та

потребують особливої уваги громадськості, науковців та влади. З цією метою і було створено Центр Спадку Хайпур для спільної координації з Фондом Спадщини Пакистану у вирішенні наступних завдань:

1. Створення відповідної документації для вирішення питань наукової каталогізації та розмежування районів історичного спадку.
2. Всебічне налагодження умов збереження пам'яток минулого у даному регіоні.
3. Підтримка консультаційного відділу.
4. Організація навчального підрозділу для фахівців та адміністраторів.
5. Залучення досягнень будівництва зазначеної місцевості.
6. Забезпечення функціонування у належному стані архіву документів.
7. Створення відділу досліджень та публікацій.
8. Створення відділу культурного туризму [11].

На особливу увагу заслуговує активне залучення методів усної історії в Пакистані. Однією з найбільш авторитетних громадських організацій, яка займається цим напрямом історичних досліджень, є «Архів Розділу 1947р.», який завдяки інтерв'ю збирає інформацію про розділ колоніальної Британської Індії на Пакистан та Індію, а також про психологічний вплив на людей, які внаслідок тих подій зазнали найбільшої в історії людства міграції (14,5 млн. за офіційними даними). Заснована ця організація в Берклі (штат Каліфорнія), сам фонд зареєстрований в Делі, Індія. Вона є неприбутковою недержавною організацією, що займається інституалізацією історії розділу 1947 р. завдяки таким заходам: 1) документація, збереження та спільне використання свідчень від усіх етнічних, релігійних та економічних спільнот, які зазнали розділу Британської Індії в 1947 р. З цією метою було створено цифрову платформу для збирання, архівації та відтворення усної історії не тільки під час розділу 1947 р., але і з метою зображення документальної спадщини життя та культури до цієї переломної події з урахуванням міграції та зміни життя після розвалу колоніальної імперії; 2) збирання, збереження та передача особистих речей та об'єктів, пов'язаних з пам'яттю людей про розділ 1947 р.; 3) розповсюдження знань про розділ та широке суспільне самоусвідомлення завдяки творчому та науковому самовираженню, включаючи також літературу, кіно, театр, образотворче мистецтво, інші творчі заходи та академічні дослідження; 4) рухомі експонати, а також так звані "Центри навчання", створені з метою увіковічнення пам'яті людей щодо розділу та обслуговування суспільства для дослідницьких та навчальних цілей; 5) просування ініціативних навчальних планів початкових класів у всьому світі, пов'язаних з цією подією. З 2017 р.

зібрана за весь час інформація (починаючи з 2010 р.) доступна також у цифровому вигляді для дослідників, студентів та громадськості [6].

Збереження пам'яті про цю ключову подію в історії Пакистану набуває все більшої актуальності для громадськості та міжнародної спільноти саме тому, що існує загроза втрати цієї пам'яті, якщо не буде проводитися фіксація спогадів свідками важливих історичних подій. З цією метою в університеті Хабіба в Карачі весною 2017 р. був проведений семінар, присвячений розділу 1947 р., в якому брали участь очевидці тих подій журналіст Зубейд Мустафа (Zubeida Mustafa), перекладач Хамра Халік (Hamrah Khalique), письменник Хасан Манзар (Hasan Manzhar) та професор Акрам Сіддікі (Akram Siddiqui). Не дивлячись на різний життєвий досвід доповідачів та їхнє ставлення до подій 1947 р., все ж таки, можна було простежити суттєві спільні риси в їхніх спогадах. Насамперед, вони свідчили, що до переломних подій 1947 р. більшість населення колоніальної Індії мирно співіснувала між собою незалежно від релігійної чи етнічної приналежності. Утворення самостійного Пакистану та Індії радикально позначилося на світогляді та ставленні один до одного більшості мусульман, індусів та християн в цих країнах.

Важливою темою первинних свідчень була також проблема виживання для багатьох сімей в ті скрутні часи. В процесі годинного засідання, окрім іншого, було піднято питання необхідності документації міграції 1971 р. (Індо-Пакистанська війна). Зазначалося, що в «Архіві Розділу 1947 р.», більше 500 чоловік з 20 країн світу стали громадськими істориками та плідно працюють над систематизацією та збереженням 10 тис. записаних історій очевидців переломних подій 1947 р. Зазначеній організації було запропоновано забезпечити дотримання методології збору інформації, яка б заслуговувала на довіру та не викликала сумнівів у своїй достовірності [8].

Що стосується безпосередньо академічних досліджень минулого Пакистану, то станом на сьогодні діють декілька впливових наукових центрів історичного дослідження. Серед найвідоміших варто виділити Халдунійський центр історичних досліджень, який розташований в Лахорі. Це передовий пакистанський ліберальний науковий осередок, який характеризується активним використанням західних досягнень у вивченні минулого, насамперед, історичної методології. В Інституті публікується «Пакистанський журнал історичних досліджень», який друкується двічі на рік у Видавництві університету Індіани (м. Блумінгтон, США). Перший номер було опубліковано влітку 2016 р. Як повідомляється в анотації до журналу у каталозі наукових журналів вищенаведеного видавництва: «Мета «Пакистанського журналу

історичних досліджень» – розвиток критичних ідей по відношенню до найменш досліджених та новаторських тем в соціальній, культурній, художній, архітектурній, політичній та економічній історії. Науковці, залучені до поточних історичних дебатів щодо будь-якого регіону і періоду, можуть представити статті на певну тему, таким чином, ініціюючи діалог з теоретико-методологічних питань. Журнал публікує огляди актуальних публікацій відповідно до теми випуску. Виходячи за рамки дуалістичного дискурсу таких категорій як секуляризм проти теократії, капіталізм проти комунізму, традиціоналізм проти модернізму, колоніалізм проти постколоніалізму, мета-наратив проти мікроісторії і т. д., журнал прагне сприяти строгій науці, корисній для розуміння нашого минулого і його протиріч» [9, р. 27]. Станом на сьогодні опубліковано лише шість номерів, аналіз яких дає підстави вважати, що у даних випусках відсутні чіткі хронологічні та територіальні межі досліджень, оскільки зміст статей не обмежується лише територією Пакистану чи Південної Азії, але включає в себе увесь світ. Тому важко вести мову про діяльність цього Інституту як вузькоспеціалізованого суто на історії Пакистану чи близького до нього регіону. З іншого боку, серед переваг журналу зазначеного Інституту, варто виділити широке використання міждисциплінарного підходу, що яскраво проявляється у наявності культурологічних, музикознавчих, релігієзнавчих та інших аспектів у статтях, де певне місце відводиться також вивченню минулого Пакистану.

Іншим важливим осередком наукових досліджень, пов'язаних з історичним досвідом Пакистану, є Національний інститут історичних та культурних досліджень (в минулому - Національна комісія з історичних та культурних досліджень), який знаходиться при Університеті Куейд-і-Азам (Ісламабад). Він був заснований у грудні 1973 р. Це автономна організація, в якій управління здійснюється під контролем Ради керуючих під головуванням віце-канцлера Університету Куейд-і-Азама, і включає в себе, окрім іншого, компетентних істориків та вчених з різних областей Пакистану.

Інститут має у своєму розпорядженні добре оснащену сучасну бібліотеку. Окрім колекції, що налічує близько 25 000 книг, в її фондах знаходиться величезна кількість урядових журналів, архівів газет та касет з періоду, який передував здобуттю незалежності, а також записи інтерв'ю з політичними діячами, які брали участь у боротьбі за незалежність Пакистану. Це щороку привертає велику кількість дослідників і вчених з різних країн світу. З часу свого існування Інститут опублікував понад 115 публікацій на мові урду, а також на англійській та перській мовах [14].

Загалом, можна зробити висновок, що збереження культурної спадщини та дослідження минулого в Пакистані має свою специфіку, пройшовши певну еволюцію у своєму становленні та сформувавши особливі риси, властиві лише цій країні. Ця специфіка полягає у відсутності чітко вираженої політичної волі в Пакистані щодо достатнього рівня фінансування історичних пам'яток, що створює необхідність заснування державних та приватних неурядових наукових інституцій, а також привертає все більшу увагу таких впливових міжнародних організацій як ЮНЕСКО, яка робить значний внесок у належне збереження історичної пам'яті Пакистану. З іншого боку, не дивлячись на внутрішню нестабільність в державі, яка склалася історично, тим не менш, можна простежити активну діяльність наукових установ та громадських організацій, великий відсоток яких мають міжнародний характер. Недостатній рівень порівняльного аналізу між державною політикою, приватними науковими установами та втручанням міжнародних організацій у збереження історичного спадку Пакистану (матеріального та нематеріального) гостро ставить питання актуальності таких досліджень для розробки політики та програми охорони історичної пам'яті Пакистану, яка б відповідала світовим стандартам.

Список використаних джерел та літератури:

1. Горобець І. В. Територіально – прикордонні проблеми у відносинах Індії з Пакистаном і Китаєм /60–і – 90–і роки / [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. В. Горобець – Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 1998. – 17 с.
2. Ігнат'єв П.М. Пакистан: від деколонізації Британської Індії до сьогодення / П.М. Ігнат'єв – Чернівці: Книги - ХХІ, 2014. – 352 с.
3. Тихоненко І. В. Ісламська республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998-2016 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. Наук: 23.00.04 / Ірина Вікторівна Тихоненко - Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2017. – 20 с.
4. Энциклопедия Пакистана / отв.ред. Ю. В. Ганковский – М.: Фундаментал Пресс, 1998. – 640 с.
5. About us. [Electronic resource] / Heritage Foundation of Pakistan – Mode of access: <http://www.heritagefoundationpak.org/Page/1307/about-us-registration-mission-vision-board-of-directors-hf-offices-registration-heritage-foundation-i> (last Access: 30.10.2020) – Title from the Screen.
6. About us. [Electronic resource] / Mission & Activities // The 1947 Partition Archive. – Mode of access: <https://www.1947partitionarchive.org/mission> (last Access: 30.10.2020) – Title from the Screen.
7. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural heritage / Decisions adopted during the 43rd session of the World Heritage Committee. Paris, 2019. Part 1. – 213 p.
8. Haneen R. Partition stories, from those who witnessed it [Electronic resource]. / Dawn. – 24 April 2017. – Mode of access: <https://www.dawn.com/news/1328874> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.
9. Indiana University Press Journals. 2019. – 45 p.
10. Intangible Cultural Heritage (ICH) [Electronic resource] / Ministry of Information,

Broadcasting, National History and Literary Heritage Government of Pakistan. – Mode of access: <http://heritage.pakistan.gov.pk/index.php?section=functions&page=ichinventory> (last Access: 30.10.2020) – Title from the Screen.

11. Khairpur Heritage Centre / Heritage Foundation of Pakistan [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.heritagefoundationpak.org/mi/2/khairpur-heritage-centre#Description> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.

12. Lawrence J. Ahmad Hasan Dani. Pakistan's foremost archaeologist and author of 30 books [Electronic resource] / The Guardian. – Mode of access: <https://www.theguardian.com/science/2009/mar/31/ahmad-hasan-dani> (last Access: 30.10.2020) – Title from the Screen.

13. Nadeem F. P. Shaping histories: The most influential books in Pakistan [Electronic resource] / Dawn – Mode of access: <https://www.dawn.com/news/1200253> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.

14. National Institute of Historical and Cultural Research – Pakistan [Electronic resource] / Introduction. – Mode of access: <http://www.nihcr.edu.pk/Introduction.html> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.

15. Suri Jagek (observing the sun), traditional meteorological and astronomical practice based on the observation of the sun, moon and stars in reference to the local topography [Electronic resource] / UNESCO Intangible Cultural Heritage. – Mode of access: <https://ich.unesco.org/en/USL/suri-jagek-observing-the-sun-traditional-meteorological-and-astronomical-practice-based-on-the-observation-of-the-sun-moon-and-stars-in-reference-to-the-local-topography-01381> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.

16. Tahir K. Pakistan: A Failed State? [Electronic resource] / History Today. – September 2017. Vol. 67., Issue 9. – Mode of access: <https://www.historytoday.com/archive/pakistan-failed-state> (last Access: 29.10.2020) – Title from the Screen.

References:

1. Horobets Ihor Volodymyrovych (1998). *Terytorialno – prykordonni problemy u vidnosynakh Indii z Pakystanom i Kytaiem 60-i – 90-i roky avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.02.*

2. Ihnatiev P.M. (2014) *Pakystan: vid dekolonizatsii Brytanskoi Indii do sohodennia.* Chernivtsi.: Knyhy - XXI

3. Tykhonenko Iryna Viktorivna (2017). *Islamska respublika Pakystan u systemi rehionalnoi bezpeky (1998-2016 rr.): avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04*

4. Entsiklopediya Pakistana. (1998). M. Fundamenta Press

5. About us. Heritage Foundation of Pakistan. Retrieved from <http://www.heritagefoundationpak.org/Page/1307/about-us-registration-mission-vision-board-of-directors-hf-offices-registration-heritage-foundation-i> :

6. About us. Mission & Activities. *The 1947 Partition Archive*. Retrieved from <https://www.1947partitionarchive.org/mission>

7. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural heritage (2019). *Decisions adopted during the 43rd session of the World Heritage Committee*. Paris, 1

8. Haneen R. (2017). *Partition stories, from those who witnessed it.* Dawn. Retrieved from <https://www.dawn.com/news/1328874>

9. *Indiana University Press Journals.* (2019).

10. Intangible Cultural Heritage (ICH). *Ministry of Information, Broadcasting, National History and Literary Heritage Government of Pakistan*. Retrieved from <http://heritage.pakistan.gov.pk/index.php?section=functions&page=ichinventory>

11. Khairpur Heritage Centre. *Heritage Foundation of Pakistan*. Retrieved from <http://www.heritagefoundationpak.org/mi/2/khairpur-heritage-centre#Description>

12. Lawrence J. (2009) Ahmad Hasan Dani Pakistan's foremost archaeologist and author of 30 books. *The Guardian* Retrieved from <https://www.theguardian.com/science/2009/mar/31/ahmad-hasan-dani>

13. Nadeem F. P. (2015). Shaping histories: The most influential books in Pakistan. *Dawn*. Retrieved from <https://www.dawn.com/news/1200253>
14. National Institute of Historical and Cultural Research. Retrieved from <http://www.nihcr.edu.pk/Introduction.html>
15. Suri Jagek (observing the sun), traditional meteorological and astronomical practice based on the observation of the sun, moon and stars in reference to the local topography. Retrieved from <https://ich.unesco.org/en/USL/suri-jagek-observing-the-sun-traditional-meteorological-and-astronomical-practice-based-on-the-observation-of-the-sun-moon-and-stars-in-reference-to-the-local-topography-01381>
16. Tahir K. (2017). Pakistan: A Failed State? *History Today*. 67 Retrieved from <https://www.historytoday.com/archive/pakistan-failed-state>

Pavlo Chutkyi, Ph.D. Student,

«Institute of World History National Academy of Sciences of Ukraine»

THE INVOLVEMENT OF UNESCO AND INTERNATIONAL NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN PRESERVING HISTORICAL MEMORY AND CULTURAL HERITAGE IN PAKISTAN

Abstract. The article deals with the review of historical memory of Pakistan. The historiography of different aspects of historical heritage and history of Pakistan are analyzed. The author examines the cooperation between the government of Pakistan and UNESCO. The author describes the features of functioning of oral history of Pakistan and most popular non-governmental organizations, which study historical heritage of this country.

In order to build a successful modern state, it is necessary to pay particular attention to the specifics of the formation of historical memory, as it is designed to perform the creative function of nation-building, as it also serves as an indicator of socio-economic development in a particular country. A review of such practices on using the example of Pakistan demonstrates the importance of an active government dialogue with international organizations on issues related to the preservation of historical and cultural heritage.

The analysis of the state of research and preservation of tangible and intangible cultural heritage of Pakistan allows us to distinguish several levels of study of this problem area. These are, first and foremost, the regulatory mechanisms of the Pakistani authorities, which cooperate with UNESCO on the issues related to the inclusion of Pakistani historical sites to the UNESCO World Heritage List. Other important public institutions, that preserve and disseminate historical memory together with the government, include the Heritage Foundation of Pakistan, the Khairpur Heritage Centre, and the 1947 Partition Archive. These institutions deal with the preservation of cultural heritage, historical monuments and the development of oral history in Pakistan.

Studying the experience of interpreting the past and the policy of preserving cultural and historical heritage in such an internally unstable state as Pakistan will aid to understand the level of interaction between state, public and international institutions in addressing this issue.

Key words: historical memory, historical and cultural heritage, UNESCO, politics of memory, academic institutions, NGOs.

Надійшла до редколегії 15.09.2020

УДК 94(477) : 321.728.06.05 : 323.172 «1920/1930»

DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.10>

Василь Яблонський,
кандидат історичних наук, доцент,
Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ
ORCID: 0000-0002-2998-7203

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР У 1920 – 1930 рр.

Анотація. У статті розглядаються ідеологічні підходи та практична діяльність Державного центру УНР (ДЦ УНР) в екзилі щодо ідеї соборності України. Аналізуються погляди очільників еміграційного українського уряду на зазначену проблематику у контексті полеміки з політичними опонентами на еміграції та на окупованих територіях. Попри різні концепції відновлення незалежності України у майбутньому, еміграційний урядовий центр УНР мав єдину позицію, що об'єднання України в одну державу відбудеться лише коли український уряд встановить контроль над Києвом та Наддніпряниною.

Ідеї відновлення незалежності з певних регіонів вважалися нереалістичними та шкідливими. Насамперед йшлося про протистояння з політиками із ЗУНР. Протиставлення незалежності і соборності в тогочасних полемічних дискусіях часто виглядало штучним та не сприяло ні консолідації українських еміграційних політиків, ні руху до відновлення української незалежності та соборності.

Каменем спотикання в налагодженні співпраці між ДЦ та різними політичними групами, у тому числі регіональними, стали наслідки підписання Варшавського договору 1920 року.

Йдеться про політичну та дипломатичну діяльність Державного Центру УНР щодо захисту прав українців на міжнародній арені під час політики «пацифікації» у Польщі, більшовицької політики терору та соціально-економічного визиску та боротьби за незалежність Карпатської України.

Особливе місце у діяльності еміграційного уряду УНР посідала діяльність щодо викриття більшовицької політики Голодомору в Радянській Україні, інформування про ситуацію з голодом іноземних урядів, політиків, громадських діячів та організація продовольчої допомоги для населення.

Переосмислення ролі ідеї соборності України у ході відновлення незалежності України було досить складним процесом, що стояло на заваді консолідації українських еміграційних партій у міжвоєнний період.

Ключові слова: соборність, Державний центр УНР, С. Петлюра, О. Шульгин, Ліга Націй, політика «пацифікації», Карпатська Україна

Постановка проблеми. Ідея соборності України залишалася актуальною упродовж існування усіх форм державності на її території, а також в періоди бездержавності. Важливою вона залишається і тепер. Соборність, як морально-етична цінність є досить важливою складовою збереження і розвитку сучасної української держави. Її значення для українського суспільства значно зростає за умов російської військової агресії, анексії Автономної республіки Крим та бойових дій на території Донецької та Луганської областей. Не буде зайвим наголосити, що за останні десятиліття назагал формальне ставлення державних

інститутів до ідеї соборності, делегування своєї відповідальності у цій ділянці організаціям громадянського суспільства призвела до значного нівелювання та маргіналізації ідей соборності якщо не в масштабах усієї країни, то, принаймні, в певних її регіонах.

Сучасне трактування ідеї соборності, в основному, сформувалося в ХХ столітті, значна частина якого припадає на період фактичної бездержавності, якщо не брати до уваги УРСР як квазідержавне утворення. Цінність соборності як важливої парадигми творення держави залишалася для Української Народної Республіки, української політичної еміграції та сучасної Української держави. Той факт, що об'єднання більшості українських територій відбулося в складі УРСР/СРСР може свідчити більшою мірою про спробу «задушення в обіймах» ідеї української незалежності, оскільки таке об'єднання дозволяло тоталітарному режимові переслідувати національно-визвольний рух практично на усіх етнічних українських землях. А з утворенням після другої світової війни низки держав-сателітів СРСР такий контроль став ще більш жорстким. Метою даної статті є з'ясування позиції Державного центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР), щодо ролі «соборності» у процесі відновлення незалежності України. Важливою особливістю цього процесу є те, що Державний центр провадив значну практичну діяльність щодо об'єднання українства як на еміграції, так і на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема, практично не вивчена в історіографії. До неї зверталися у різний час очільники Державного центру УНР С. Петлюра, А. Лівіцький, В. Прокопович, О. Шульгин, М. Лівіцький, та ін.[8, 9, 12, 13, 15, 22, 23]. Однак їхні роботи є швидше джерельною базою для розуміння ідеї соборності у цей період, ніж історичними розвідками. Окрему цінність для розуміння трансформації цієї ідеї становить публікація І. Лисяка-Рудницького[7]. Сучасні дослідники, на загал, або аналізують погляди окремих діячів ДЦ УНР щодо ідеї соборності[6, 17], або розглядають її у контексті взаємної боротьби різних політичних угруповань на еміграції. При цьому дослідження інколи грішать фактологічними помилками та тогочасними (початку 1920-х років) політичними оцінками діяльності політичних конкурентів[1], які не зовсім корелюються із принципом об'єктивності.

Постановка завдання. Завданням статті є розкриття ідеологічних підходів ДЦ УНР до проблеми Соборності України у міжвоєнний період та втілення їх у практичній діяльності екзильного уряду.

Виклад основного матеріалу. Ключ до розуміння проблеми соборності українських земель для періоду Української революції 1917-1920 рр., діяльності екзильного уряду у даному аспекті, на нашу думку лежить, зокрема, у ставленні до Варшавського договору 1920 р. Ця тема завжди мала дещо більші сенсові межі ніж зовнішньополітичні, оскільки найгострішою її складовою була проблема збереження УНР та соборності України з усім комплексом ідеологічних, політичних, територіальних та інших складових. Те, що територіальні поступки відбулися коштом частини земель на заході України, значно розширило географію противників цієї угоди. Добре розуміючи, що йшлося про існування української держави, критики голови Директорії і в Україні, і на еміграції здебільшого апелювали до емоцій, а не до зважених аргументів. І якщо перші ставили за мету розкол і послаблення українського руху, то другі використовували подібну критику як інструмент у боротьбі за впливи на формування та репрезентацію української політики на еміграції[19]. Офіційна позиція еміграційного уряду була відображена в тогочасних документах, в яких наголошувалося на відданості ідеї самостійності України, як свідомого вибору українського народу і запевнялося, що екзильний уряд не допускати підписання жодного договору, який би обмежував суверенітет держави[22, с.125-126].

Оскільки дану тему не можна вважати закритою і сьогодні[2, 4, 16, 18], дозволимо висловити кілька думок із цього приводу. Якщо спробувати поглянути на проблему з точки зору історичних аналогій, то ми можемо побачити чимало прикладів, коли питання збереження державності вирішувалося територіальним коштом. Найближчий у часі до Варшавського договору приклад, це територіальні поступки Радянської Росії на переговорах у Бресті. Спочатку здача територій в обмін на мир викликала шквал критики навіть серед найближчих соратників тодішнього глави більшовицького уряду В. Ульянова (Леніна). Однак після утримання влади і повернення цих територій, дана політика характеризувалася вчорашніми критиками, як блискучий тактичний хід задля збереження влади і держави.

Отже підписання Варшавського договору слід розглядати в контексті конкретних політичних, економічних, військових та зовнішньополітичних умов та наявності реальних засобів до ведення політики орієнтації на власні сили або з обмеженим числом союзників. З огляду на це, саме по собі визнання Директорії УНР країною-союзником держав-переможців у Першій світовій війні було дуже важливим, а у разі збереження держави ситуація для українців також сприймалася б як досягнення у становленні незалежності. Тому з цієї

точки зору українсько-польські домовленості 1920 р. були виправдані, які б обвинувачення ідеологічного чи етичного характеру не висувалися опонентами. Крім того, якщо говорити про еміграційний період діяльності, то Варшавський договір давав можливість збереження армії і уряду, убезпечував десятки тисяч людей від більшовицьких переслідувань й уможливив розгортання на еміграції підготовки до подальшої визвольної боротьби.

Як вже говорилося вище, ідея соборності, радше її трактування політичними супротивниками, ставала інструментом політичної боротьби. Не уникнув цієї проблеми і Державний центр УНР, діяльність якого була позначена протистоянням з внутрішніми опонентами. Суперництво між галичанами і наддніпрянцями творило відповідну систему поглядів щодо соборності України. Усталене, зокрема, з подачі М. Грушевського [3, с.444-447] розуміння Галичини, як «українського П'ємонту», часто зобов'язувало діячів з колишньої ЗУНР до відповідного позиціонування і діяльності.

Праці Симона Петлюри стали основою для вироблення системи альтернативних поглядів на цю проблему. Працюючи над концепцією програми державного будівництва, Головний отаман писав про відродження соборної і незалежної України, політичною ідеєю якої визнавав «наддніпрянський централізм». В одному з листів він зазначав: «У справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України. Основою державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її... Я мав в собі досить опорної сили не зважати на брехні й інсинуації та йти дорогою випробуваного реалізму і наддніпрянського централізму, який, врешті-решт, раніше чи пізніше приведе до об'єднання українських земель, себто до фактичної соборности» [13, с.519].

На цьому він наголошує щоразу, коли веде мову про проблему соборності України. Незадовго до смерті в одному із своїх листів С. Петлюра знову пише: «Основною передумовою будівництва української держави (в новому ренесансі) є усвідомлення тези, що метрополія держави і її територіальна та стратегічна база мусить бути спочатку утворена на Великій Україні, на Дніпрі – Чорному морі. В міру скріплення цієї бази (організація військових заводів, підготовка військових кадрів армії, накопичення матеріальних ресурсів і т. п.) можуть стати актуальними і завдання щодо прилучення земель, заселених українським народом, від чого наша нація ніколи не може відмовитися, бо це її ідеал, одночасно і раціональний, і реальний» [13, с. 579]. За два тижні до загибелі, в листі до Ю. Гуменюка від 10 травня 1926 р. він писав: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде. Думаю я, що шлях для Української

Державности стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр[аїнська] Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде»[12, с. 453].

До проблеми соборності він пропонував підходити, не переоцінюючи власних сил: «Україна, після років чужоземної виснажуючої окупації і господарчої руїни, не буде в стані [відновити суверенітет над усіма етнічними територіями] і обмежиться реалізацією свого державного ідеалу на території, доступній її адміністративному опануванню, не наражаючись на зайву боротьбу і конфлікти за частини своїх етнографічних земель, що в результаті революційних подій попали під владу сусідніх держав»[10, с.18]. Оскільки, шлях до незалежної української держави пролягає через Київ, і на шляху до соборності основним завданням борців за національне визволення є взяття під контроль цього центру України, а не розпорошуватися на локальні інтереси, які мають другорядне значення і можуть бути вирішені тоді, коли у столиці перебуватиме свій національний уряд. І тоді головним завданням для українців має стати консолідація східних та західних земель. Намагання об'єднати країну навколо якогось із регіонів, на думку керівника Державного центру УНР було хибним, і почасти небезпечним шляхом: «коли ми не переборемо галицького сепаратизму, то він боком вилізе Україні і знову нанесе нашій справі такий самий тяжкий удар, як за тих часів, коли Галич бльокував з Суздалем проти Києва*, або коли галицька армія бльокувала з Денікіним... теж проти Києва» [10, с.22]. Звичайно, обидва приклади були доконаними історичними фактами і Симон Петлюра, як досвідчений полеміст вжив їх досить доречно. Однак, якщо така аргументація виглядала переконливо в контексті тодішнього протистояння галичан і наддніпрянців, все ж мало сприяла досягненню порозуміння між ними.

Дані підходи були розвинуті прем'єр-міністром В. Прокоповичем, зокрема, у його статті «Свято незалежності», яка побачила світ у січні 1931 року в часописі «Тризуб» – офіційному органі ДЦ УНР. У роботі продовжується полеміка з галицькими політиками щодо шляхів відродження самостійності України, головним чином, через призму значення дати 22 січня в новітній історії держави. Відповідь на запитання що треба святкувати 22 січня – лежить на поверхні: проголошення незалежності держави у 1918 р. і проголошення об'єднання українських земель 1919 р. Попри усю важливість об'єднання ЗУНР і УНР, головною подією, на переконання В. Прокоповича, є проголошення

незалежності держави. Акт Злуки двох частин України став прямим наслідком боротьби за незалежність. «Але проголошено лише самий принцип. Зосталися дві Українські Держави, два уряди, два війська, і розбіжними шляхами незабаром пішли їх змагання забезпечити своє існування і ріжня доля судилася землякам нашим над Дніпром, і над Дністром»[14, с.4-5]. Більше того – поза Актом Злуки залишилися значні території населені українцями: «Курщина, Воронежчина, Донщина, Кубань, Холмщина, Підляшшя, Буковина та Закарпаття». Де вони в урочистому акті 22 січня 1919 року? Чи нашим «соборникам» пече тільки доля або недоля Галичини, а до інших українських земель їм байдуже? І коли сьогодні того дня справляють свято соборности, то одбувається, може несвідома, підміна того, що було, тим, що хотіли б, щоб було, заміна згадки про конкретний факт мрією, ідеалом»[14, с.5-6]. Польща та Чехословаччина, які здобули і незалежність і соборність після Першої світової війни є швидше винятком ніж правилом. В. Прокопович наводить приклади потужних європейських держав, які тривалий час мають незалежність, однак не контролюють усі території, які населені титульною нацією. Італійські, на його думку, Савойя та Ніцца належать Франції, мільйони німців мешкають у Чехії, Польщі та інших країнах, але це не заважає Італії та Німеччині бути суверенними державами.

«Україні, щоб здобути оту соборність, треба подолати тільки чотири держави – Росію, Польщу, Румунію та Чехословаччину. І треба далі, однявши в них зайняті ними українські території, те все в купі втримати». Попри фантастичність, на перший погляд такого сценарію, він визначає головний вектор – боротьбу з московською державою, під час якої мають бути об'єднані зусилля усіх земель, усіх українців. А «ті, хто робить на святі 22-го січня наголос на соборності, – або невинуватими мрійники, або люди, які, свідомо чи несвідомо, намагаються привести націю до соборності в ярмі – в однім ярмі московські»[14, с.7]. Отже, соборність на цей момент для В.Прокоповича – це досить далекий ідеал, до якого треба прагнути. І шлях до нього лежить через встановлення незалежності, у боротьбі з найголовнішим ворогом – Москвою, досягши порозуміння на південно-західних кордонах держави.

Ідеал соборності, на думку В. Прокоповича, буде спонукати українців до поглиблення єдності. У тому числі для подолання москвофільства на Галичині та Закарпатті, розвінчання теорій «одного з Москвою народу», окремого русинського чи лемківського народів, розвіяння фантазій про окрему «козачу націю», подолати покруч малоросійства на Наддніпрянщині та ін. Тому «треба багато праці, щоб чорноморці і лемки справді всією істотою почули себе

синами єдиної нації. Кожен через кордони, які нас ділять, повинен почувати себе неподільною частиною єдиного тіла, одиницею, що вкупі всі вони творять собою суцільну націю, оту дійсно соборність нації»[14, с.8].

Міністр закордонних справ УНР О. Шульгин дотримувався таких же поглядів на проблему соборності та здобуття незалежності України. Будучи прихильником «поміркоvanого крила» він висловлював переконання, що «непорозуміння між наддніпрянцями і галичанами, по-між тими, що стоять на ґрунті політики УНР, і її противниками» «повстало від 1920, або навіть раніше, від часу, коли почалися сварки між галицькою і наддніпрянською частинами нашої делегації в Парижі, від часу, коли частина галицької армії перейшла на бік Денікіна». Українці, особливо на еміграції, часто жили в реаліях 1920 року, «себ-то (може і з нашої вини) лінії наддніпрянської, УНР-івської політики вони майже не розуміли. Ця контроверза витворена самими обставинами, вона є трагічна в самій своїй суті, але саме через це, на мою думку, не треба її замовчувати, а рубати, ясно ставити, і тоді прірва, яка нас часом розділяє, може перетворитися у маленький рівначок, коли не зникне цілковито»[23, с.6].

Позиція ДЦ УНР чітко звучала і в офіційних документах уряду. Зокрема, в «Комунікаті Українського Товариства Прихильників Ліги Націй» йшлося про те, що терен підрадянської України з майже 35 мільйонним населенням є «доброю базою для створення нашої державности і незалежности. Але наші максималісти хочуть відразу досягнути об'єднання всіх земель, населених українцями: як східних, так і західних. Такі жадання не уявляються нам особисто реальними, бо при сучасних обставинах, навіть для досягнення більш вузьких завдань нам потрібно мати дуже велику силу, мати за собою симпатію всієї Європи і в тому числі і наших ближчих західних сусідів. Але додержуючись поміркоvanого політики, ми не забуваємо за наших братів, розкиданих по західних державах. Ми вимагаємо для них повного задоволення їх права, як національних меншостей»[22, с. 227].

Беручи до уваги аргументи представників екзильного уряду щодо важливості усіх українських земель для соборності держави, слід окремо зупинитися на становищі українців у Польщі.

Поштовхом до поліпшення стосунків між ДЦ УНР та галицьким політикумом стало убивство Головного отамана Симона Петлюри у травні 1926 р. Така консолідація була викликана як розумінням спільної загрози з боку нової тоталітарної Росії, так і усуненням особистісного чинника – постать С. Петлюри несла на собі відбиток протистоянь між ЗУНР і УНР 1919–1920 рр. Цьому зближенню сприяло ще й те, що особисто А. Лівицький перебував у

добрих стосунках з митрополитом А. Шептицьким, та цілим рядом інших галицьких діячів – О. Луцьким, В. Бараном, Д. Левицьким, М. Рудницькою та ін. Такі ж добрі стосунки у президента склалися з редактором щоденної газети «Діло» В. Мудрим. Був навіть час, коли це видання мало фінансові проблеми і уряд УНР та А. Лівіцький особисто підтримували його матеріально.

«Існувала неписана умова поміж чинниками уряду УНР і УНДО: уряд заступає українську визвольну справу в цілому на міжнародному форумі, а УНДО й інші українські партії захищають інтереси українського населення в Польщі»[8, с.54]. Діяльність уряду стосовно захисту українських прав у Польщі була доволі таки непростою справою. Перебування президента та частини міністрів УНР у Польщі мало свої негативи. Так уряд мав «не звертати уваги» на деякі дії поляків стосовно українців. Але він не міг не звернути увагу на «пацифікацію» – масові репресії щодо українського населення Галичини, проведених польським урядом Ю. Пілсудського, за безпосередньою участю міністра внутрішніх справ Ф. Славой-Складовського. Приводом для цього умиротворення послужили численні протипольські акції: підпали майна польських власників, пошкодження ліній зв'язку, що відбувалися влітку та восени 1930 р. Відповідальність за ці акції польська влада покладала на українське підпілля – ОУН. Провід ОУН публічно визнав причетність до організації саботажів як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях. Репресивні заходи польського уряду тривали від 14 жовтня до кінця листопада 1930 р. Їм передували арешти визначних українських громадських та політичних діячів, зокрема Д. Палієва, В. Целевича, І. Ліщинського, В. Кохана, О. Когута та ін. Всього ж протягом цього періоду було затримано 1739 осіб, 1143 віддано до суду [20, с.559]. Звичайним явищем ставали фізичні розправи, знущання та конфіскація майна українців. Ліквідовувалися філії українських громадських організацій таких як – «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Також було заарештовано майже все керівництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та ряд лідерів Української соціалістично-радикальної партії (УСРП).

Українські політичні партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини. Керівництво УНДО апелювало до польської адміністрації та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилася спроба митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького досягти порозуміння з урядовими колами Варшави з метою припинення «пацифікаційної» операції.

Зважаючи на перебіг обставин О. Шульгин від імені уряду УНР звернувся з нотою протесту до польського міністерства закордонних справ, яке очолював А. Залеські, у якому він вимагав покарати винних за неадекватне застосування сили, та закликав поляків до нової політики стосовно української меншості у Польщі. Друкований орган уряду «Тризуб», який видавався у Парижі писав з цієї нагоди «Олександр Шульгин від імені уряду УНР подав у Женеві ноту п[анові] міністру закордонних справ Польщі Залесьському з приводу галицьких подій, в якій, во ім'я майбутнього співжиття двох сусідніх держав УНР і Речі Посполитої Польської – привертає увагу міністра Залеського до необхідності дати реальне задоволення вимогам української меншості в Польщі»[11, с.2].

Ця проблема знайшла своє висвітлення і в європейській пресі. Зокрема, досить відомий журналіст Вільям Мартен у швейцарському виданні «Journal de Genève» писав, «що справа ця дуже складна. Що торкається самих фактів, то їх треба з констатувати на місці незалежними свідками. Що-до відповідальностей, то вони сягають в минуле і, не має в тому сумніву, поділені між обома сторонами. Поляки обвинувачують українських терористів. Українці з свого боку закидають Польщі, що недодержано умов, згідно яким дістала вона Галичину, а саме – не дала їй автономії.

Але як же вона дала б, коли з певністю автономна Галичина, як найскоріше відділилася б від Польщі, щоб підпасти може під вплив Москви? Небезпека для Європи і для миру була б величезна. В дійсності справжня помилка падає на Європу, яка, в 1920 р. не зуміла побачити, що в її інтересі було підтримати Україну і дати їй незалежність»[5, 21]. Європа, очевидно, розуміла глибину цього протистояння, і намагалася дотриматися збалансованої позиції.

Справа пацифікації у Галичині була поставлена урядом на форумі Міжнародної Унії Приятелів Ліги Націй, який відбувся у жовтні 1931 р. у Перуджі. Перед цим, ще в лютому у Брюсселі було створено підкомісію Ліги Націй у складі: Баккер-ван-Боссе, П. Стронського та О. Шульгина. Підкомісія мала вивчити ситуацію у Галичині та подати свій звіт. Польська сторона всіляко чинила опір у розслідування цієї справи. Польський уряд не дозволив делегації галицьких українців на чолі з А. Горбачевським поїздки до Перуджі, то ж О. Шульгин самостійно представляв інтереси української сторони.

Підкомісія засідала декілька разів. Представник українського уряду наполягав, щоб вона обмежилася лише доповіддю голови Баккер-ван-Боссе, а резолюцію, щоб виробили сторонні особи, які б не мали відношення до її діяльності. Проте ця пропозиція не зустріла підтримки з боку голови. Підкомісія не надала голові ніяких інструкцій, покладаючись на її розуміння

ситуації. На підставі виступу Баккер-ван-Боссе, 6 жовтня була прийнята резолюція: «Комісія меншостей Міжнародної Унії Т[овариств]в для Ліги Націй,

1) Констатуючи, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості і поваги до права, висловлює сподіванку, що уряд польський зробить відповідні заходи для залагодження подій, які стали предметом скарг, поданих до Ліги Націй;

2) зважаючи на те, що Комітет Трьох вирішив поставити на порядок денний Ради Ліги Націй ці скарги, чекає з довір'ям рішення Ради;

3) Констатуючи, що розв'язання питань зв'язаних з українськими меншостями в Польщі утруднюються відсутністю з боку певних елементів лояльності, що проявляються, між іншим, терористичними актами;

4) Висловлює переконання, що, не дивлячись на всі труднощі сьогодняшнього дня, співпраця між урядом і політичними партіями українських меншостей в справі досягнення задовольняючого рішення цілої проблеми українських меншостей в Польщі – є необхідною» [22, с.227].

6 жовтня 1931 р. розпочалися дебати щодо основних положень доповіді голови підкомісії. Баккер-ван-Боссе констатувала, що проблема української меншості поставлена на січневу сесію Ліги Націй. Вона також зупинилася на проблемі переговорів між польським урядом та українськими політичними партіями, які завершилися невдачею через вимогу з польського боку відкликати скаргу з цієї міжнародної інституції. Головуюча рішуче засудила прояв терору стосовно національних меншин і висловила сподівання на порозуміння між сторонами шляхом розширення українського самоврядування.

Після цього виступив О. Шульгин, який наголосив, що «резолюція, що лежить перед вами, є ділом компромісу. Отже ця, резолюція не задовольнить, певно, ні одну ні другу сторону. Вона в усякому разі слаба, щоб мала вона дати повне вдоволення українцям з Галичини, нерви яких дуже напружені. Резолюція не говорить про минуле. Вона обходить справу кваліфікації тих тяжких подій, що мали місце в-осени 1930 року, себ-то так званої «пацифікації». Але я нагадую, що в Брюселю подібні методи репресій супроти меншостей були категорично і однодушно осуджені цілою комісією. Резолюція констатує один поважний факт, а саме, що нині справа подій в Східній Галичині вже стоїть на порядку денному Ради Ліги Націй. Це дає моральну сатисфакцію українцям»[22, с. 225]. Він також висловив сподівання: «що справа Східної Галичини буде нарешті полагоджена, що заспокоються нарешті пристрасті з нею зв'язані», а європейські держави де є європейські меншини

будуть поважати їх права та власні зобов'язання. «Приблизно рік назад [1930 рік. – *Авт.*] в чеському парламенті д[окто]р [Е.] Бенеш, міністр закордонних справ, заявив, що Підкарпатська Русь отримає ту автономію, що в свій час, в 1919 році, їй була обіцяна. Польський уряд так само зв'язаний є обіцянкою дати автономію Східній Галичині. Ми сподіваємося, що він так само цю обіцянку виконає»[22, с.227].

У ході дебатів виступили також представники низки європейських країн. Частина з них посідала більш виразно проукраїнську позицію. Аменде, Д. Кунц (Австрія), Д. Юнгганс (Німеччина) виступили проти терору як способу досягнення політичних цілей, однак за право західних українців належати не до польської, а до української держави. Однак більшість виступила за компромісний варіант. Шахович (Югославія), Пілат (Румунія), Джаніні (Італія), на загаль підтримали документ запропонований підкомісією. Була прийнята поправка Джаніні замінити в останньому пункті резолюції фразу «з політичними партіями», на фразу – «з меншостями». З резолюцією погодилася і польська сторона, про що засвідчив виступ П. Стронського. Зокрема, він наголосив, що «є два методи виходу з становища, в якому він (як представник польської сторони. – *Авт.*) знаходиться: або сказати, що все є добре, бо «ми це зробили». Або визнати одверто, «що не все є добрим, «що ми теж де в чому винні». Він, Стронський, обирає цей останній шлях і резолюцію в цілому приймає»[22, с.228-229].

Після довгих дебатів «Комісія меншостей Міжнародної унії товариств для Ліги Націй» 6 жовтня 1931 р. ухвалила резолюцію наступного змісту:

«1) Констатуючи, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості і поваги до права, висловлює сподіванку, що уряд польський зробить відповідні заходи для залагодження подій, які стали предметом скарг, поданих до Ліги Націй; [...]

3) Констатуючи, що розв'язання питань зв'язаних з українськими меншостями у Польщі утруднюється відсутністю з боку певних елементів лояльності, що проявляються, між іншим, терористичними актами;

4) Висловлює переконання, що, не дивлячись на всі труднощі сьогодення, співпраця між урядом і політичними партіями українських меншостей в справі досягнення задовольняючого рішення цілої проблеми українських меншостей в Польщі – є необхідною»[22, с.223].

І екзильний уряд, і О. Шульгин були свідомі того, що резолюція, з точки зору захисту українських інтересів, мала би бути сильнішою. Але проти такого

посилення була більшість згаданої комісії. В заслугу зусиллям українських представників можна поставити перший пункт резолюції, який нівелює подальші згадки про відсутність лояльності та терористичні акти з боку українського населення до польської влади.

Попри важливість даної резолюції для розуміння міжнародним співтовариством «українського питання», не менш важливим є сам процес обговорення, де міністр О. Шульгин говорив і про проблеми щодо створення української автономії в Польщі, Румунії та Чехословаччині і про прагнення до цілісності України, її соборності та боротьбу українців за відновлення незалежної держави. Не менш важливо таку позицію екзильного уряду необхідно було донести до українського громадянства на окупованих територіях та політичних сил на еміграції.

Інший важливий епізод діяльності уряду УНР в екзилі стосувався українських територій, які контролювалися урядом Чехословаччини. Як відомо, закарпатські українці активно обстоювали ідею об'єднання з іншими українськими землями. Ще 21 січня 1919 р. представницьке зібрання за участі понад 400-х делегатів – «Соборі русинів» проголосило злуку Карпатської України з Українською Народною Республікою. Цим планам не судилося здійснитися через поразку УНР в українсько-більшовицькій 1919–1920 рр. та несприятливу міжнародну кон'юнктуру. Унаслідок підписання країнами Антанти Сен-Жерменського мирного договору з Австрією (1919) і Тріанонського (1920) з Угорщиною, цей регіон увійшов до складу новоутвореної держави Чехословаччина на правах автономії.

Проте чехословацький уряд не поспішав надавати автономний статус Карпатській Україні, який був передбачений зазначеними договорами. Однак, з огляду на те, що Чехословаччина була досить демократичною державою, місцеве українство зміцнилося в міжвоєнний період. Світська інтелігенція — вчителі, студенти, гімназисти ставали ініціаторами створення українських культурних товариств, насамперед «Просвіти», «Пласту», інших об'єднань, кооперативів, часописів. У роботі цих громадських організацій активну участь брало селянство. Лідером українського (народовського) руху був А. Волошин, який очолював Християнську народну партію. Народовці пропагували єдність закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і мадяронами. Сприяла цьому процесу активна діяльність українських державних наукових та освітніх установ у ЧСР (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного

мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд та ін.). Прага справедливо вважалася одним із центрів українського міжвоєнного культурного та громадсько-політичного життя.

Державний центр УНР відстежував ситуацію у цьому регіоні. За свідченнями М. Лівицького, «ще на початку 1938 року голова уряду В. Прокопович вислав телеграму до Н. Чемберлена і А. Гітлера з нагоди їх зустрічі у Кельні (Німеччина). В цій телеграмі В. Прокопович домагався від обох політиків взяти до уваги прагнення українського населення в Карпатській Україні жити своїм окремим життям. Ця телеграма була видрукована у швейцарській і німецькій пресі, так що можна вважати, що за почином уряду УНР справа Карпатської України вийшла вперше на міжнародний форум». Це питання також було поставлене в спеціальному меморандумі еміграційного уряду до Н. Чемберлена, Е. Даладье, А. Гітлера та Б. Муссоліні з нагоди переговорів у Мюнхені[8, с. 55]. Обидва звернення українського еміграційного уряду цими політиками були зігноровані. Більше того, за результатами цього пакту, частина Карпатської України була приєднана до Угорщини.

Складне міжнародне становище Чехословаччини і зростаюча боротьба українців за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати Карпатській Україні статус автономної республіки. 8 листопада 1938 р. було утворено перший автономний уряд на чолі з А. Бородієм. 27 листопада 1939 р. А. Бородія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром було обрано А. Волошина. Рішенням Віденського арбітражу 1938 р. частина Закарпаття (Ужгородський, Іршавський, Мукачівський, Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове були приєднані до Угорщини – союзниці Німеччини. За цих умов столицю Карпатської України було перенесено до Хуста.

Так розпочалося створення української автономії. Наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. до Хуста за дорученням уряду УНР приїздив М. Лівицький. Він мав зустрічі з головою уряду А. Волошином, міністрами Ю. Реваєм та А. Штефаном. М. Лівицький «в імені уряду УНР пропонував урядові Карпатської України не тільки всебічну підтримку на міжнародному форумі, але зробив конкретну пропозицію, що уряд УНР може дати в розпорядження уряду в Хусті 4000 старшин для зорганізування армії Карпатської України»[8, с.56]. Ця пропозиція мала б остаточно залагодитися з колишнім послом УНР в Празі М. Славинським, але через швидкоплинність подій, масового переходу українських військових з території Польщі та інших європейських країн не відбулося. Серед тих військових Армії УНР, які взяли участь у бойових діях в

складі «Карпатської Січі» проти угорських військ були, зокрема, генерал В. Петрів, полковники В. Филонович та С. Єфремов.

На цих зустрічах також обговорювалося питання можливого переїзду Державного центру УНР в екзилі до Карпатської України.

Але події пішли іншим шляхом. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Угорщина, за підтримки Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Наприкінці березня, під тиском переважаючих сил противника, уся територія контрольована українцями була захоплена. Частина уряду на чолі з президентом А. Волошином змушена була через територію Румунії виїхати на еміграцію. На окупованій території збройний опір «Карпатської Січі» продовжувався партизанськими методами до кінця травня 1939 року.

Висновки. Поразка цієї форми української державності підтвердила тезу С. Петлюри про неможливість відновлення Української держави без контролю над Києвом та Наддніпрянською Україною, але засвідчила прагнення українців до незалежності.

Діяльність Державного центру УНР в екзилі у міжвоєнний період, серед іншого, продемонструвала досить складні стосунки «уенерівської» еміграції з опонентами, насамперед, з представниками колишньої ЗУНР. Безкомпромісні дискусії, а часом і невиважені аргументи щодо політичної відповідальності за поразку Української революції 1917–1921 рр., долю об'єднаної УНР щоразу виводили опонентів на новий рівень протистояння. Як би це парадоксально не звучало, але суперечки навколо ідеї соборності України не сприяли об'єднанню. Цілком справедливо зауважує О. Шульгин – інколи серед українців «знаходилися навіть теоретики «двох» націй. Але це минуло. Багато сприяла тому Прага, спільна культурна праця двох частин єдиної нації. Багато сприяв час. І коли вбили вождя нації Симона Петлюру, стало ясным, що ми одні одних розуміємо. За труною Симона Петлюри йшла вся соборна Україна»[23, с.7-8].

Слід сказати, що це був лише один із кроків, але до справжнього порозуміння дійшло значно пізніше. Політичні опоненти часто використовували ідею соборності, єдності України для означення своїх фундаментальних позицій, але не робили практичних кроків для реального об'єднання. Лише після того, як кожна впливова політична група втратила свій шанс відновити незалежність України у ході Другої світової війни, у 1948 році був спільними зусиллями реорганізований ДЦ УНР, який об'єднав переважну більшість еміграційних політичних партій.

* Очевидно, С.Петлюра говорить про укладений в середині XII ст. союз між Володимирком Галицьким і Юрієм Суздальським проти київського князя Ізяслава Мстиславовича.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бевз Т. Соборницько-державницькі стремління української еміграції [Електронний ресурс] / Т. Бевз // Мандрівець. – 1912. – №5. – С. 27–32. – Режим доступу: http://journal.mandrivets.com/images/file/Bevz12_5.pdf
2. Верстюк В.Ф. Союз Ю.Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / В.Ф. Верстюк // Наукові записки НаУКМА: Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61–65.
3. Грушевський М. С. Український П'ємонт. / М. С. Грушевський // Твори: у 50-ти т./ ред. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. НАНУ, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Львів: Світ, 2002. – Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 444–447.
4. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1997. – 678 с.
5. Женевець. Пан-європейський союз та сесія Ради Ліги Націй/ Женевець// Тризуб. – 1931. – Ч.5–6 (263–264). – С. 18–21.
6. Кость С. Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. [Електронний ресурс] / С. Кость – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm;
7. Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада та ідея соборности / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: у 2 т. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. /Пер. з англ. М Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – С. 271–283.
8. Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками /М. А. Лівницький. – Мюнхен-Філядельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.
9. Лівницький М. А. Проблеми української визвольної політики / М. А. Лівницький // Відносини Захід-Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен: Вид. Укр. інформаційного бюро: Коштом Г Лівницької, 1975. – 409 с.
10. Лотоцький О. Симон Петлюра / О .Лотоцький. – (Б.М.). – 1936. – 118 с.
11. Передова [стаття] // Тризуб. – 1931. – Ч.5–6 (263–264). – С.1-4.
12. Петлюра С. Статті. Листи. Документи/ С. Петлюра. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – Т. I. – 480 с.;
13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – 519 с.;
14. Прокопович В. Свято незалежности /В. Прокопович // Тризуб. – 1931. – Ч.4 (262). – С. 4–8.
15. Промова Пана Головного Отамана (промова Андрія Лівницького на зібранні однієї з еміграційних колоній) // Тризуб. – 1933. – Ч.11 (369). – С. 2–8.
16. Солдатенко В. Варшавський договір 1920 року. Сучасний історіографічний дискурс[Електронний ресурс] / В.Солдатенко // Україна дипломатична . – 2011. – Вип. 12. – С. 766–794. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_194.pdf та ін.
17. Солдатенко В. Українська соборність: ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі [Електронний ресурс] / В. Солдатенко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1. – С. 104–122. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukr_2014_1_11.pdf
18. Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією / Ю. Терещенко // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань / Збірник наукових праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С. 130-139.

19. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928. – 335 с.
20. Швагуляк М. Пацифікація / М. Швагуляк // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 559.
21. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року /С. Шелухин. – Прага, 1926. – С. 15.
22. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; Упорядн.: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.
23. Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч.1 (259). – С. 5–10.

References:

1. Bevez, T. (2012). Sobornyc"ko-derzhavny"ki stremlinny ukayins"koyi emihraciyi. *Mandrivets*, 5, 27–32. Retrieved from http://journal.mandrivets.com/images/file/Bevez12_5.pdf [in Ukrainian].
2. Verstyuk, V. F. (2005) Soyuz Yu.Pilsuds"koho – S. Petlyury 1920 r. v suchasnij ukayins"kij istoriohrafii. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky*, 41, 61–65. [in Ukrainian].
3. Hrushevs"kyj, M. S. (2002). Ukayins"kyj P'yemont. *Tvory*. (Vol.1, pp. 444–447). L"viv. [in Ukrainian].
4. Hud', B., & Holubko, V. (1997). *Nelehka doroha do porozumynna. Do pytannya henezy ukayins"ko-pol"s"koho vijs"kovo-politychnoho spivrobitnytva 1917–1921 rr.* L"viv. [in Ukrainian].
5. Zhenevec" (1931). Pan-evropejs"kyj soyuz ta sesiya Rady Ligy Nacij. *Tryzub*, 5–6 (263–264), 18–21. [in Ukrainian].
6. Kost", C. (n. d.). *Ideya sobornosti yak metodolohichna zasada zaxidnoukayins"koyi presy pershoyi polovyny XX st.* Retrieved from http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm [in Ukrainian].
7. Lysyak-Rudny"kyj, I. (1994). Ukayins"ka Nacional"na Rada ta ideya sobornosti. *Istorychni ese: (Vol.2, pp. 271–283)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Livyc"kyj, M. A. (1984) *DC UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy*. Myunxen-Filyadel"fiya [in Ukrainian].
9. Livyc"kyj, M. A. (1975). Problemy ukayins"koyi vyzvol"noyi polityky. *Vidnosyny Zaxid-Sxid i problemy ponevolenyx Moskvoyu nacij*. Myunxen. [in Ukrainian].
10. Lotoc"kyj O. (1936). *Symon Petlyura*. [in Ukrainian].
11. Peredova [stattiya] (1931). *Tryzub*, 5–6 (263–264), 1–4.
12. Petlyura, S. (1956). *Statti. Lysty. Dokumenty*. (Vol.1) N"yu-Jork. [in Ukrainian].
13. Petlyura, S. (1979). *Statti. Lysty. Dokumenty*. (Vol.2). N"yu-Jork. [in Ukrainian].
14. Prokopovych, V. (1931). Svyato nezalezhnosti. *Tryzub*, 4 (262), 4–8. [in Ukrainian].
15. Promova Pana Holovnoho Otamana (promova Andriya Livyc"koho na zibranni odniyei z emihracijnyx kolonij) (1933). *Tryzub*, 11 (369), 2–8. [in Ukrainian].
16. Soldatenko, V. (2011). Varshavs"kyj dohovir 1920 roku. Suchasnyj istoriohrafichnyj dyskurs. *Ukraina dyplomatychna*, 12, 766–794. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_194.pdf [in Ukrainian].
17. Soldatenko, V. (2014). Ukayins"ka sobornist": ideya j dosvid yiyi realizaciyi v 1919 roci u suchasnomu naukovomu dyskursi. *Ukrayina u svitovij istoriyi*, 1, 104–122. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukr_2014_1_11.pdf [in Ukrainian].
18. Tereshhenko, Yu. (1999). Varshavs"kyj dohovir 1920 roku i joho ocinka ukayins"koyu dyplomatiyeu. *Symon Petlyura u konteksti ukayins"kykh nacional"no-vyzvol"nykh zmahan"* (pp. 130–139). Fastiv. [in Ukrainian].
19. Shapoval, M. (1928). *Velyka revolyuciya i ukayins"ka vyzvol"na prohrama*. Praha. [in Ukrainian].
20. Shvahulyak, M. (2001) *Pacyfikaciya. Dovidnyk z istoriyi Ukrayiny*. Kyiv. [in Ukrainian].

21. Shelukhyn, S. (1926). *Varshavs"kyj dohovir mizh polyakamy j Petlyuroyu 21 kvitnya 1920 roku*. Praha. [in Ukrainian].
22. Shul"hyn, O. (1998) *Bez terytorii. Ideolohiia ta chyn Uriadu UNR na chuzhyni*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Shul"hyn, O. (1931). *Proklyati pytannya. Tryzub*, Ch.1 (259), 5 – 10. [in Ukrainian].

Vasyl Yablonskyi, Ph.D. (History),

Associate Professor The National Institute for Strategic Studies,
Kyiv

CONCEPT OF “SOBORNIST” IN PUBLIC ACTIVITY OF THE STATE CENTER OF UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC IN EXILE IN 1920S – 1930S

Abstract. *In the article author reviews ideological approaches and practical application of the “sobornist” of Ukraine concept by the State Center of Ukrainian People’s Republic (UNR) in exile. The views of leadership of the Ukrainian government in exile about “sobornist” are examined in the context of their debates with the emigrant political opponents and rivals in the occupied territories. Despite different conceptions of restoring Ukraine’s independence in the future, the UNR government’s emigration center was united in the idea that Ukraine would be consolidated into one state only when the Ukrainian government established control over Kyiv and the Dnieper region. Ideas of restoring independence of certain regions were considered unrealistic and harmful.*

The obstacle in establishing cooperation between the State Center of UNR and various political groups, including regional ones, was the consequences of the signing of the 1920 Warsaw Pact by the Directory of the UNR.

The author also looks at the policies of the State Center of UNR in the international arena toward protection of rights of the Ukrainians during “pacification” in Poland (1930) and emergence of the Carpathian Ukraine (1938-1939).

It is argued that reframing the concept of “sobornist” of Ukraine in the process of restoring Ukraine’s independence was a complex endeavor, which hindered consolidation of the emigrant Ukrainian parties in the years between two world wars.

Key words: *sobornist, State Center of Ukrainian People’s Republic in exile, Symon Petliura, League of Nations, “pacification” policy, Carpathian Ukraine.*

Надійшла до редколегії 28.08.2020

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

2020 – № 17

Комп'ютерна верстка: Скульська Ірина Петрівна / Коваль Андрій Павлович

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.